НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Ukrainian National Academy of Sciences
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ
ТА ЕТНОЛОГІЇ ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО
M. Rylsky Institute for Art Studies, Folkloristics and Ethnology
МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕТНОЛОГІВ
International Association of Ukrainian Ethnologists

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОЛОГІЯ

FOLK ART AND ETHNOLOGY

№ 2, 2021 (390)

квітень-червень

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2021.02>

Київ – 2021

ISSN 2664-4282

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2021.02>

Рік заснування 2010

Індекс 74328 Виходить раз на три місяці

Засновники журналу

Національна академія наук України

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського

Головний редактор

Володимир ВЕЛИКОЧИЙ

Заступник головного редактора

Анатолій ІВАНИЦЬКИЙ

Відповідальний секретар

Галина БОНДАРЕНКО

Редакційна колегія

Василь БАЛУШОК, Філіп БОЛМАН (Philip V. BOHLMAN), Галина БОНДАРЕНКО, Валентина БОРИСЕНКО, Леся ВАХНІНА, Михайло ГЛУШКО, Сімона ДЕЛИЧ (Simona DELIĆ), Ростислав ЗАБАШТА, Тетяна КАРА-ВАСИЛЬЄВА, Віктор КОЖУХАР, Катерина КОЖУХАР, Олена КОЛОСНІЧЕНКО, Ліліана КОНДРАТИКОВА (Liliana CONDRATICOVA), Наталя КОНОНЕНКО (Natalie KONONENKO), Роксолана КОСІВ, В'ячеслав КУШНІР, Харієта МАРЕЧ-САБОЛ (Harieta MARECI-SABOL), Чаба МЕЦАРОШ (Csaba MÉSZÁROS), Оксана МИКИТЕНКО, Овідіу МОРАР (Ovidiu MORAR), Міхаєла Віолета МУНТЯНУ (Mihaela Violeta MUNTEANU), Леся МУШКЕТИК, Олена НЕМКОВИЧ, Василь ОРЛИК, Петко ХРИСТОВ (Petko HRISTOV), Володимир СКЛЯР, Ганна СКРИПНИК, Мирослав СОПОЛИГА, Лариса ФІАЛКОВА (Larisa FIALKOVA), Наталія ЧУПРІНА

Включено до Переліку наукових фахових видань України.

Галузі науки: історичні, культурологія, філологічні. Спеціальність: 032, 034, 035

Категорія: Б (Наказ МОН України від 02.07.2020 р. № 886)

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (протокол № 5 від 01.06.2021)

Народна творчість та етнологія : № 2 (390) / [голов. ред. В. Великочий] ; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2021. 135 с.

Редактор-координатор

Олена ЯРИНЧИНА

Редактори

Надія ВАЩЕНКО, Олена КРУТОВА, Оксана ШАЛАК

Редактори англomовних текстів

Олена КАЛАЧ, Павло РАФАЛЬСЬКИЙ

Оператор

Ірина МАТВЄЄВА

Комп'ютерна верстка

Людмила НАСТЕНКО

Адреса: 01001 Київ-1, вул. Грушевського, 4; тел. (044) 278-34-54

E-mail: etnolog@etnolog.org.ua

<http://nte.etnolog.org.ua>

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації

Серія КВ № 17404–6174Р від 24.12.2010

© Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

Зміст

Contents

З історії та теорії науки From the History and Theory of Science

- 5 **Корній Лідія.** Українська шкільна різдвяна драма XVII–XVIII ст. і ляльковий театр вертеп: проблема адаптації та інтерпретації музичного чинника
Korniy Lidiya. Ukrainian School Christmas Drama of the XVIIth–XVIIIth Centuries and Puppet Nativity Play Theatre: Problem of Adaptation and Interpretation of a Musical Factor
- 15 **Глушко Михайло.** Володимир Гнатюк – організатор та учасник формування музейних етнографічних колекцій
Hlushko Mykhaylo. Volodymyr Hnatiuk – An Organizer and Participant in the Formation of Museum Ethnographic Collections
- 26 **Сергійчук Володимир.** Антропологія мілітарного потенціалу українського козацтва (XVII–XVIII століть)
Serhiychuk Volodymyr. Anthropology of the Ukrainian Cossacks' Military Potential (XVIIth–XVIIIth Centuries)
- 37 **Сушко Валентина.** Регіональні особливості планувальних і декоративних житлобудівних традицій Слобожанщини
Sushko Valentyna. Regional Features of Planning and Decorative Housing Traditions of Slobozhanshchyna
- 47 **Циганик Мирослава.** Творчі контакти Якова Головацького з діячами слов'янських країн у контексті міжкультурних взаємозв'язків першої половини XIX століття
Tsyhanyk Myroslava. Yakiv Holovatskyi's Creative Contacts with Figures of Slavonic Countries in the Context of Intercultural Relations in the First Half of the XIXth Century

Розвідки та матеріали Studies and Materials

- 58 **Кушнір В'ячеслав.** Погосподарські книги як етнографічне джерело
Kushnir Vyacheslav. Household Books as an Ethnographic Source
- 64 **Мушинка Микола.** Найвизначніший український фольклорист кінця XIX і початку XX століття
Mushynka Mykola. Most Prominent Ukrainian Folklorist of the Late XIXth and Early XXth Centuries
- 87 **Коваль-Фучило Ірина.** Мотив *втраченого раю* в оповідях про примусове переселення
Koval-Fuchylo Iryna. Motif of the *Lost Paradise* in the Narrations about the Forced Displacement
- 98 **Литвинчук Наталія.** Господарсько-виробнича культура Східного Полісся: історія монографічного вивчення на зламі XIX–XX ст.
Lytvynchuk Nataliya. Economic and Manufacturing Culture of Eastern Polissia: A History of Its Monographic Research at the Turn of the XIXth and XXth Centuries

- 107 **Новікова Людмила.** Творчість кінокомпозиторів у контексті міжнародних кінофестивалів
Novikova Liudmyla. Creation of Film Score Composers in the Context of International Film Festivals
- 113 **Назаркевич Євгенія.** Адитивні технології та 3D-моделювання в ювелірному мистецтві
Nazarkevych Yevheniya. Additive Technologies and 3D Modelling in Jewellery Art

Рецензії

Reviews

- 123 **Новак Валентина.** [Рэцэнзія] Традыцыйны жывёлагадоўлі Беларусі / Г. І. Каспяровіч [і інш.] ; навук. рэд. Г. І. Каспяровіч. Мінск : Беларус. Навука, 2019. 467 с. (на беларус.)
Novak Valentyna. [Review] KAŚPIAROVİČ, Halina et al. *Traditions of Animal Husbandry in Belarus.* Scientifically edited by Halina KAŚPIAROVİČ. Mensk: Belarusian Science, 2019, 467 pp. [in Belarusian].
- 127 **Філінюк Анатолій.** [Рецензія] Іваневич Л. А. Традиційний одяг українців Поділля (друга половина XIX – початок XXI ст.): історія, класифікація, конструктивно-художні та регіонально-локальні особливості : рукопис
Filiniuk Anatoliy. [Review] Ivanevych, L. *Traditional Attire of Podillian Ukrainians (Latter Half of the XIXth to Early XXIst Century): History, Classification, and Constructive-Artistic and Regional-Local Features: A Manuscript*

Некрологи

Obituaries

- 130 Олег Гринів
 Oleh Hryniv
- 132 Богдана Фільц
 Bohdana Filts

УДК 792.97:78](477)"16/17"

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2021.02.005>**КОРНИЙ ЛІДІЯ**

доктор мистецтвознавства, професор, провідний науковий співробітник відділу екранно-сценічних мистецтв та культурології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

KORNIY LIDIYA

a Doctor of Art Studies, a professor, a chief research fellow at the Department of Screen-Stage Arts and Culturology of the NASU M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology

Бібліографічний опис:

Корній, Л. (2021) Українська шкільна різдвяна драма XVII-XVIII ст. і ляльковий театр вертеп: проблема адаптації та інтерпретації музичного чинника. *Народна творчість та етнологія*, 2 (390), 5–14.

Korniy, L. (2021) Ukrainian School Christmas Drama of the XVIIth–XVIIIth Centuries and Puppet Nativity Play Theatre: Problem of Adaptation and Interpretation of a Musical Factor. *Folk Art and Ethnology*, 2 (390), 5–14.

УКРАЇНСЬКА ШКІЛЬНА РІЗДВЯНА ДРАМА XVII–XVIII СТОЛІТТЯ І ЛЯЛЬКОВИЙ ТЕАТР ВЕРТЕП: ПРОБЛЕМА АДАПТАЦІЇ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ МУЗИЧНОГО ЧИННИКА

Анотація / Abstract

У статті йдеться про те, що українське мистецтво бароко розшарувалося на високий, середній та низовий стильові рівні. Проблема зв'язку між різними стильовими рівнями українського музичного бароко ще не привернула належної уваги дослідників. У розвідці розглядаються впливи української шкільної різдвяної драми XVII–XVIII ст. на ляльковий театр вертеп. Наголошується, що вперше проводиться порівняння цих двох видів театрального мистецтва з погляду використання в них музичного чинника. Установлено, що 1-ша дія вертепу пов'язана з високим стилем української різдвяної шкільної драми. Це розкрито на основі аналізу драматургічних функцій Хору в шкільній драмі та вертепі. Хор у цих видовищах брав активну участь у розкритті різдвяного сюжету, виконував роль персонажа. Спільним для них був жанр духовного канта із силабічним віршуванням. Попри схожості з високим стилем шкільної драми, вертеп був новим театральним жанром, який відносимо до середнього стильового рівня. Орієнтуючись на народне середовище, автори вертепу дохідливо доносили до широкого глядача сакральний сюжет. Відзначається, що в 2-й дії вертепу були адаптовані інтермедії шкільних драм, які представляли низовий стильовий рівень бароко. У цій дії на перший план виходила сміхова лінія, музичний компонент позначений впливами українського музичного фольклору з перевагою танцювального. Взаємодія фольклору з низовим варіантом бароко мала великий потенціал для подальшого розвитку українського національного театру. Завдяки тому, що музика була невід'ємною частиною лялькового вертепу й відігравала важливу драматургічну функцію, це театральне видовище, як і деякі шкільні драми, мало ознаки жанру «драма з музикою». Отже, шкільна драма і вертеп створювали підґрунтя, на якому в XIX ст. виникла українська драматургія зі значною роллю в ній музичного чинника, що по суті була «драмою з музикою».

Ключові слова: вертеп, шкільна драма, інтермедії, канти, адаптація, спів Хору, стильові рівні бароко.

The article states that the Ukrainian baroque art has become differentiated into the high, middle and lower stylistic levels. There were certain connections between them, and new art genres appeared on the verges of these levels. The problem of the connection between distinct stylistic levels of the Ukrainian musical baroque has not yet attracted the attention of researchers. The study examines the links between the Ukrainian school Christmas drama of the XVIIth–XVIIIth centuries and the puppet Nativity play theatre.

It is noted that for the first time a comparison of these two kinds of theatrical art is drawn in terms of the use of a musical factor in them. It is established that the first act of the Nativity play drama is related to the high style of Ukrainian Christmas school drama. This is revealed on the basis of analysing the dramatic functions of a Choir in both school drama and Nativity play drama. A choir in these spectacles took an active part in revealing the Christmas story, playing the role of a character. What they had in common was the genre of spiritual chant with the syllabic versification. Despite its association with the high style of school drama, the Nativity play drama was a quite new theatrical genre that belongs to the middle stylistic level. Focusing on the folk environment, authors of the Nativity play drama intelligibly conveyed to a wide audience the sacred plot. It is noted that in the second act of the Nativity scene were adapted interludes of school dramas, which represented the lower stylistic level of the Baroque. In this act, a funny line came to the fore, and a musical component is marked by influences of the Ukrainian musical folklore with a predominance of its dancing variety. The interaction of folklore with the lower version of the Baroque had a great potential for the further development of the Ukrainian national theatre. Due to the fact that music was an integral part of the puppet Nativity play drama and played an important dramatic function, this theatrical spectacle, like some school dramas, had the features of the *drama with music* genre. Thus, school drama and Nativity play drama created the foundation, on which in the XIXth century, the Ukrainian dramaturgy emerged, with a significant role of the musical factor in it, which was essentially a *drama with music*.

Keywords: nativity play, school drama, interludes, chants, adaptation, singing of a Choir, baroque style levels.

Нові наукові відкриття, нове світосприйняття, що в загальноєвропейському масштабі припали на добу бароко, позначилися на розвитку різних галузей мистецтв. Бароко в Україні, як і в Європі загалом, розшарувалося на високий, середній і низовий стильовий рівні. Утім, ізольованими вони не були, між ними виникали певні зв'язки, і на межі цих рівнів з'являлися нові мистецькі жанри [13, с. 30].

До високого стильового рівня бароко в українській музиці належала церковна музика – багатоголосні твори (партесний концерт). Середній стильовий рівень – кантовий жанр, пов'язаний із виникненням в українській літературі поезії із силабічним віршуванням (високий рівень). Кант розвивався під впливом цієї поезії, але на ньому також позначилася рецепція українського музичного фольклору та іонаціональних пісенних жанрів. Цей жанр з'явився в колах професійно освічених людей, а також в аматорському середовищі (бурсаків, мандрівних дяків). Низовий стильовий рівень – це музичне мистецтво світського напрямку, яке використовувало український музичний фольклор, але при цьому не було з ним тотожним. Проблема зв'язку між різними

стильовими рівнями українського музичного бароко ще не привернула належної уваги дослідників.

Прикладом зв'язку між високим (професійним) і низовим стильовим рівнями може бути хоровий твір XVIII ст. світського змісту «Сначала днесь по утру рано, хто в вечеру пьян был». У його вербальному змісті змальована гумористична картинка, а в музичному тексті невідомий автор використав стилістику професійної багатоголосної церковної музики XVII–XVIII ст. (партесного концерту) [17, с. 101–126]. Завдяки поєднанню високого і низового стильових рівнів виник новий жанр – пародійний хоровий концерт. Зіткнення різних стильових рівнів бароко можна простежити і в українському театральному мистецтві, яке в цю епоху представлене шкільною драмою та ляльковим театром вертепом.

Наприкінці XVIII ст. унаслідок освітньої реформи Самуїла Миславського в Київській академії (1783–1796) шкільні вистави було заборонено. Це зупинило розвиток національного театру, який відновився тільки на початку XIX ст. в Полтаві. Традиції шкільної різдвяної драми були продовжені в ляльковому театрі – вертепі.

Українська шкільна драма XVII–XVIII ст., що розробляла духовну тематику (різдвяну, великодню та ін.), належить до високого стильового рівня бароко. Цьому рівневі відповідав високий стиль вислову, використання символіки, алегорій тощо. Авторами драм були професори курсів поетики та риторики Києво-Могилянської академії, і в цьому середовищі формувалася український професійний театр. Саме звідти походять збережені тексти шкільних драм. У шкільних драматичних виставах, як показало наше дослідження, важливу драматургічну роль відігравав музичний компонент [6, с. 24–66]. Про це свідчать вербальні тексти музичних номерів драм. На жаль, їх нотних записів у текстах драм немає, проте деякі з них можна віднайти в нотних рукописах кантів.

У виставах шкільних драм для відпочинку глядачів виставляли інтермедії, які відповідали низовому стильовому рівневі бароко. Вони мали світський зміст, переважно гумористичного характеру, написані були простою, розмовною мовою. Отже, у шкільних виставах відбувалося зіткнення високого стильового рівня бароко (серйозна частина драми) з низовим (інтермедії), між якими переважно не було зв'язку.

Близький за змістом до шкільної різдвяної драми був ляльковий театр вертеп. Його 1-ша дія розробляла ту саму різдвяну тематику, що й шкільна драма, але у вертепі вона реалізувалася в новому жанрі – ляльковому театрі, що став популярним у міському середовищі. Існує різна ідентифікація вертепу. Деякі дослідники відносили вертеп до народного театру [16, с. 16]. М. Петров вважав вертеп напівшкільною, напівнародною виставою [12, с. 10]. Відзначалися й зв'язки вертепу з українською шкільною різдвяною драмою. Зокрема, Л. Махновець писав, що за розробленням теми про народження Христа вертеп близький до різдвяної шкільної драми Димитрія Туптала та Митрофана Довгалецького [10, с. 88]. Проте вказувалося й на деякі відмінності між вертепом та різдвяною драмою в розкритті різдвяної

тематики. Тексти вертепного дійства, на відміну від різдвяної драми, не містили розлогих риторично-богословських монологів, не були переобтяжені алегорією і сентенціями. У них не брали участі алегоричні персонажі [14, с. 705].

Порівняння вертепного дійства з різдвяною шкільною драмою з погляду ролі в цих виставах музичного чинника досі не проводилися. Така розвідка дає змогу розкрити специфіку зв'язків цих двох видів театрального мистецтва, виявити їх схожості та відмінності, а також установити особливості адаптації різдвяної шкільної драми в ляльковому театрі вертепі. Саме це й стало предметом наших студій.

Дослідники припускали, що вертепне дійство в Україні виникло в XVI ст., але документальне підтвердження про вертепні вистави в Україні існує тільки з другої половини XVII ст. Про вертеп згадується в матеріалах Львівського Ставропігійського братства. У його прибутковій книзі під 1666 роком зафіксовано кошти, які призначалися столярів на спорудження вертепу та художників на декорації до нього [2, с. 489–490]. Однак із зазначеного часу не збереглося жодних текстів вертепної драми. Обмаль відомостей і з XVIII ст.

Серед документів Київської академії в рукописі під 1779 роком в «Актах і документах» цього закладу вміщене «Правило увѣщательное къ піаницамъ», у якому є згадка про вертепну драму як поширене явище. У ньому зазначається: «Радуйтеся пиворѣзы и паки реку радуйтеся. Се радости день приспѣваетъ, день – глаголю – праздника Рождественскаго зближается. Востанѣше убо отъ ложей своихъ и воспримѣте всякъ по своему художеству орудія: сдѣлайте вертепы, склейте звѣзду, составте партесы! Егда же станете по улицахъ со звукомъ бродить, ищуще сивухи, приймуть васъ казаны во кровы своя» [1, с. 83].

З XVIII ст. до нашого часу дійшло тільки три тексти вертепної драми. Два з них неповні: є лише окремі виписки гушчинського дяка

Іоанна Даниловича від 1771 та 1776 років і вертеп 1790 року українсько-польською мовою без початку [8, с. 6].

Повний текст вертепного дійства наведено у так званому Сокиринському (Галаганівському) вертепі. Його власником був Г. П. Галаган. Текст вертепу з нотами, за свідченням Г. П. Галагана, у 1770 році київські бурсаки занесли в маєток його прадіда в с. Сокиринці колишнього Прилуцького повіту на Полтавщині (нині Чернігівської області), де вони ставили вертепне дійство. Відтоді в маєтку Галаганів вертеп виставлявся систематично. З тексту Сокиринського вертепу робили списки. Один з них мав український історик Микола Маркевич. Його словесний текст опублікував І. Давиденко в 1860 році [11, с. 27–64]. У 1882 році Г. П. Галаган надрукував текст вертепу з нотами за списком 1875 року [3, с. 1–38]. Пізніше список Сокиринського вертепу з нотами, який зберігався спочатку в Прилуцькому краєзнавчому музеї, а потім – в Українському театральному музеї, опублікував Є. Марковський [8, с. 40–111]. Це найповніший текст вертепного дійства, пов'язаний з Галаганівським осередком і, що особливо важливо, у цій публікації подано нотні тексти музичних номерів [9, с. 1–40]¹, яких немає у виданих текстах шкільних різдвяних драм. У порівняльних дослідженнях ми послуговувалися вербальним і нотним текстом Сокиринського вертепу, виданим Є. Марковським, а також текстами відомих різдвяних драм XVII–XVIII ст., зокрема «Комедії на день Різдва Христова» Димитрія Туптала, яка найдетальніше розкриває різдвяну тематику.

У двох діях вертепу використовувався музичний чинник. У виставі брав участь чотири- або п'ятиголосний хор та інструментальний ансамбль. У 1-й дії вертепу, як і в шкільній різдвяній драмі, розроблялися теми про мінливість світу та гординю Ірода, його владолюбство, за що він зазнав покарання. У цій дії лялькової вистави брали участь такі персонажі: Пономар, Ангел, три східні

Царі, пастухи, Ірод, Воїни, Чорт, Смерть. Музичний компонент представлений співами Хору, і тільки наприкінці 1-ї дії звучав інструментальний номер «Дудочка».

Наше попереднє дослідження музичного чинника в українській шкільній драмі XVII–XVIII ст. показало, що в більшості драм Хор – активний учасник дійства і виконує функцію *персонажа*. Були встановлені різні драматургічні функції Хору в драмах. Як з'ясувалося, щодо використання музичного чинника в драмах українські автори спиралися на теорію латиномовних поетичних курсів, що викладалися в Києво-Могилянській академії. Автори цих курсів, характеризуючи жанр трагедії, комедії, трагедокомедії, писали про роль Хору в цих творах, конкретизуючи його функції. При цьому вони спиралися на світську давньогрецьку трагедію та на трактати італійських гуманістів [6, с. 24–32]. Українські автори цих курсів, які часто самі писали драми, переносили положення щодо використання Хору в драмі в практику українського шкільного театру.

Як показав аналіз 1-ї дії Сокиринського списку, у вертепі, як і в більшості різдвяних драм, музичний чинник представлено переважно співами Хору (*a capella*). У шкільній драмі Хор виступав на сцені або за сценою, а в ляльковому театрі – за вертепною скринькою. Тексти співів Хору у вертепі дають можливість стверджувати, що важливу драматургічну роль Хору постановники вертепного дійства запозичили з різдвяної драми. Співи Хору в тексті Сокиринського вертепу позначені як «пѣснь» (пісня). За версифікаційними та музичними особливостями ці пісні мають ознаки жанру канта.

Загалом канти фіксувалися у вербальних та нотних рукописних збірниках, а також розповсюджувалися усним шляхом. Їхніми авторами були представники освічених середовищ, де навчали музичної грамоти (братські школи, Київська академія, колеґіуми). Для кантів характерна пісенна мелодика з мінімальною розспівністю складів, терцієвий виклад мелодії двома верхніми

голосами, а інші два-три голоси створюють акордову фактуру. Канти мають чітку структуру, в якій простежується становлення найпростіших музичних форм – періоду повторної будови, періоду підсумовуючого типу, двочастинної форми, а в основі хорової фактури пісень закладена функційна гармонія класичного типу.

Зіставлення віднайдених нами музичних номерів різдвяних шкільних драм, наприклад, «Аггелъ пастырем вѣстилъ», «Гласъ слышав – в Раме Рахили рыдаше», «Нынѣ весь мир да играетъ» з «Комедіи на день Рождества Христова» Димитрія Туптала та пісень, зафіксованих у Сокиринському вертепі, показало, що вони належать до спільного жанру – канта. Тобто в 1-й дії вертепу використовувався той самий музичний жанр, що й у шкільній різдвяній драмі.

Розглянемо драматургічну роль Хору у вертепі детальніше. У словесному тексті вертепу пісні позначені окремими номерами. Пісні, що входили до однієї, іноді двох з'яв, які розробляли один сюжетний мотив, мали музичну єдність, що створювалася за принципом куплетної форми. На основі музичного змісту першої пісні співалися інші пісні на нові тексти. Між цими піснями могли бути діалоги персонажів або вони виконувалися підряд. Такий склад пісень називаємо «музично-тематичним блоком».

Перша з'ява 1-ї дії вертепу починається співом Хору «Пѣню время и молитвѣ часъ / Христе рожденный спаси всѣхъ насъ», який відіграє функцію прологу. Приходить Пономар і в словесному виступі сповіщає про народження Ісуса Христа, дзвонить і відходить. Протягом усієї першої з'яви Хор співав за вертепною скринькою, а на сцені не було жодного дійства. Можливо, що на другому поверсі вертепної скриньки, де мали перебувати священні особи, улаштовували сцену, яка імітувала народження Ісуса Христа. Так, наприклад, у тексті іншої версії вертепу Іоанна Щербини є така дописка: «Въ верхнемъ этажѣ горящія свѣчи, и освѣщаютъ фонъ, гдѣ предполагается

колыбель Спасителя; надъ этимъ мѣстомъ сіяніе; но ни младенца, ни рождшей не видно» [8, с. 40].

У першій з'яві Хор виконував чотири пісні: «Ангелы снижайтесь ко земли сближайтесь», «Небомъ земля сталася», «Какъ Луциферъ палъ съ неба», «Богъ отъ Дѣвы раждается» («музично-тематичний блок» № 1). У піснях означеного блоку розробляється сюжетний мотив про зближення землі з небом через народження Ісуса Христа. Цим самим сюжетним мотивом розпочиналося розкриття різдвяного сюжету і в «Комедіи на день Рождества Христова» Димитрія Туптала. Хор у цій з'яві вертепу має *сповіщальну* функцію, він розповідає про події, які вже відбулися. Мелодика пісні має оповідний характер, а на слова «веселитесь, радуйтесь, яко съ нами Богъ» набуває величності. Під впливом першої вертепної пісні Григорій Сковорода створив свою пісню «Ангелы, снижайтесь, ко земаѣ сближайтесь», яка увійшла до його циклу «Сад Божественних пісень» [4, с. 54].

Перша пісня відіграє важливу роль у створенні музичної єдності всієї 1-ї дії. Вона є своєрідною «темою», яка розвивається в інших піснях цієї дії. Перші два такти становлять «ядро», з якого «виростають» музичні побудови інших пісень. Вони мають різний музично-образний зміст відповідно до драматургічної ситуації. В основі цього «ядра» – початкова поспівка (b–d) з оспівуванням нижнього, а іноді й верхнього звука, яка гармонізується в піснях з ладовою перемінністю g-moll – B-dur (I –V – VII нат. = V до III ст.).

У другій з'яві у вертепі беруть участь два Ангели. Один з них звертається до пастухів зі сповіщенням про народження Ісуса Христа і закликає їх славити Спасителя. За вертепною скринькою чути розмову двох пастухів (Грицька і Прицька), які збираються навідати народженого Ісуса. Хор співає три пісні: «Слава буди во вышнихъ Богу», «Воль и осель Христа витають», «Ты вертепе возвеселься» («музично-тематичний

блок» № 2). У цих співах, розповідаючи про різдвяні події, Хор виконує *сповіщальну* та *панегіричну* функції. У мелодиці пісень блоку відтворено веселий і радісний настрій, якому сприяє мазуркова ритміка. Пісня «Слава буди во вышнихъ Богу, дающему радость премногу» виникла під впливом євангельської оповіді від Луки. Як зазначено в Євангелії, з ангелом з'явилася «сила велика небесного війська, що Бога хвалили й казали: "Слава Богу на висоті, і на землі мир, у людях добра воля"» [5, с. 73]. Під впливом євангельських слів з'явився церковний піснеспів – стихира «Слава во вишнихъ Богу и на земли мир». Саме цей піснеспів використав у тій самій сюжетній ситуації Дмитрій Туптало в драмі «Комедія на день Рождества Христова». Під впливом Євангельського тексту виникали й канти. Невідомий автор вертепу використав власне жанр канта.

У третій з'яві два пастухи вітають народженого Ісуса Христа у вертепі, дарують йому ягня. Відтак співає Хор. У чотирьох піснях: «Нова рада стала», «Де Христось родився», «Передъ тимъ дытяткомъ», «Прошу тебе, Царю» («музично-тематичний блок» № 3) він виконує *резюмуючу* та *панегіричну* функції. Пісня «Нова рада стала» (з усіма куплетами, але з іншою мелодією) поширилася в Україні й виконується під час колядування на Різдво в різних регіонах України. Ремарка в кінці з'яви вказує на звучання танцю «Дудочки», який виконують пастухи під інструментальний супровід: «Музыка играет Дудочку. Пастухи танцуют и приговариваютъ: "Зуба зуба на сопилку"». Це був український танець з гопачковим ритмом.

У наступних з'явах розробляються сюжетні мотиви, пов'язані переважно з діянням Ірода. У піснях «Днесъ Иродъ грядетъ» (четверта з'ява) та «И вилѣвъ же онъ во своемъ повити» (п'ята з'ява), що мають однаковий музичний зміст («музично-тематичний блок» № 4), Хор *сповіщає* про підступні плани Ірода вбити новонародженого Ісуса шляхом знищення всіх немовлят. Нотний

текст цих пісень є музичною модифікацією пісні «музично-тематичного блоку» № 1 для відтворення драматизму ситуації. У мелодиці монотонно повторюється тритактова фраза, і звучання набуває суворого характеру.

У шостій з'яві йдеться про трьох Царів (волхвів), які прийшли поклонитися немовляті Ісусові, та про їхню зустріч з Іродом, котрий прагне довідатися про місце перебування новонародженого. Царі відвідують Ісуса й підносять йому дари. Про всі події цієї з'яви співає Хор, виконуючи *роз'яснювальну* функцію: «Шедше триє Цари ко Христу со дари», «Отвѣщаа Ему идемъ къ рожденному», «Азъ шедъ поклонюся предъ царемъ смирюся», «Звѣзда идетъ чудно съ востокъ на полудно» («музично-тематичний блок» № 5).

Подібну *роз'яснювальну* драматургічну функцію виконує Хор і в сьомій з'яві. На її початку Ангел намовляє Царів не йти до Ірода й показує їм іншу дорогу. Про це йдеться у піснях хору: «Ангель къ нимъ вѣщаеъ», «Волхвы возвратишася въ Ирода не быша», «Пришли въ страны своя Христа славословя». Ці пісні створюють «музично-тематичний блок» № 6. У ньому використано нотний текст «музично-тематичного блоку» № 5. Завершується з'ява гнівним виступом Ірода, який, не отримавши вістей від Царів, погрожує вбити новонародженого.

У восьмій та дев'ятій з'явах йдеться про зловісний наказ Ірода вбити малих дітей, який виконують воїни, а також про оплакування матерями немовлят. У розкритті цієї сюжетної ситуації активну участь бере Хор, виконуючи пісні «Перестанъ рыдати печальная мати», «Иродъ насытый велитъ убити», «Не плачь, Рахиле, видя чадо неживе» («музично-тематичний блок» № 7). У цих піснях, за наявності певної інтонаційної подібності з музичними номерами попередніх з'яв, передано інший музично-образний зміст. Відповідно до тексту музичне звучання має благально-скорботний характер. У пісні «Перестанъ рыдати печальная мати» Хор заспокоює матерів –

«за живота страту приємляють заплату». Після сцени вбивства воїном дитяти Рахіли, її плачу Хор у пісні «Иродъ насытый велить убити» висловлює співчуття матерям, а в наступній пісні – «Не плачь Рахиле» сповіщає, що діти в небесному царстві «процвітають». У цих піснях Хор виконує *співчувально-оплакувальну* функцію. Хорові співи в такій самій драматичній сюжетній ситуації, з такою ж драматургічною функцією використовувалися й у різдвяній шкільній драмі. Прикладом цього можуть слугувати співи Хору «О сердце, сердце, твердѣйшо опоки!», «Гласъ слышавъ – в Раме Рахили рыдаше» у десятій з'яві «Комедії на день Рождества Христова» Дмитрія Туптала.

На десяту – тринадцяту з'яви припадає покарання Ірода. Він хотів жити вічно, але відчув, що приходить «кончина». Однак Ірод не хоче здаватися, прагне воювати зі Смертю й наказує Воїнам її спіймати. Хор бере активну участь у розкритті цієї сюжетної ситуації («музично-тематичний блок» № 8). У пісні «Тутъ смерть выходитъ рече къ нему вину» йдеться про події, які будуть відбуватися в наступній з'яві – поява персонажа Смерті, котра осуджує Ірода за його злочин. Ірод хвалиться своєю величчю й намагається домовитися зі Смертю, але вона доводить свою могутність і січе Ірода косою. Цю ситуацію коментує Хор у пісні «Дерзай отъ смерти посѣченъ косою», засуджуючи діяння Ірода. Чорт відносить мертвого Ірода. Після цього звучить пісня, котра завершує 1-шу дію: «Не вѣдалъ же он что вже истребитъся», у якій озвучена основна тема вертепного дійства, – мінливість світу. Пісня виконує *резюмуючу, морально-дидактичну* функцію. Таку саму драматургічну функцію виконує спів хору «О гордость мира! Что се сотворила?» у завершенні різдвяної драми Дмитрія Туптала «Комедії на день Рождества Христова».

Порівняно з різдвяною шкільною драмою, співи Хору у вертепі звучали значно частіше. Хор брав участь майже в усіх з'явах (у дванадцяти з наявних тринадцяти), а в

окремих з них виступав лише Хор (друга, четверта, п'ята з'яви). Автори різдвяних драм іноді залучали до вистав церковні піснеспіви, що відповідали святу Різдва Христового, а в 1-й дії Сокиринського вертепу звучали тільки духовні канти.

Аналіз використання музичного чинника у вертепі показав, що 1-ша дія пов'язана з високим стилем різдвяної шкільної драми. Це проявилось в драматургічних функціях Хору. Хоча він перебував за вертепною скринькою, він виконував ті самі драматургічні функції, що й у різдвяній драмі – роз'яснювальну, сповіщальну, коментуючу, резюмуючу, засуджувальну, співчувально-оплакувальну та морально-дидактичну. Тобто Хор у вертепі, як і в різдвяній драмі, виконував роль *персонажа*.

Попри зв'язки вертепу з високим стилем шкільної драми, що яскраво проявилось в його музичному чиннику, він був новим театральним жанром, який відносимо до середнього стильового рівня Бароко. Орієнтуючись на народне середовище, автори доносили до широкого глядача сакральний сюжет у дохідливій формі в дещо спрощеному викладі.

У 1-й дії вертепу простежуються ознаки *наскрізної музичної драматургії*. Про це свідчить розвиток музичного «тематизму» з одного ядра, трансформація музично-образного змісту, зумовлена змінами сюжетної ситуації. Усе це вказує на належний музично-професійний рівень невідомого автора музики вертепу.

Вертеп у 2-й дії адаптував інтермедії шкільних різдвяних драм. До нашого часу дійшла невелика частина текстів інтермедій, які виконувалися в шкільному театрі. Як засвідчують ці тексти, в інтермедіях також використовувався музичний чинник, але значно рідше, ніж в основній частині різдвяної драми. На жаль, нотних записів музичних номерів інтермедій немає. Тому особливо цінними є нотні записи музичних номерів 2-ї дії вертепу в Сокиринському списку. Вони можуть дати певне уявлення

про особливості музики, яка звучала і в інтермедіях.

Літературознавці відзначали, що інтермедії шкільних драм та 2-га дія вертепу мало чим відрізнялися. Основним завданням цих вистав було розважити й потішити глядачів. Вони розробляли схожі (здебільшого кумедні) анекдотичні сюжетні ситуації, подібним був і персональний склад дійових осіб. Серед них – представники українського народу: козаки (запорожці), селяни, а також цигани, євреї (жид-корчмар), поляки, литвини, москалі та ін.

Автори вертепу запозичили від шкільних інтермедій драматургічну будову вистави – словесні виступи персонажів перемежовувалися їхніми піснями й танцями, а іноді вони виступали дуетом. Музичні номери створювали характеристику героїв, розкривали їхні почуття й наміри. Українським та інонаціональним персонажам намагалися надати національного колориту, що проявлялося в їхній мові, а також у музиці.

У цих видовищах (інтермедії драм та у вертепі) введено національного героя козака, що турбується про долю України. Це передано в пісні козака «Мати моя старенка» з 3-ї інтерлюдії різдвяної драми «Комическое действо» Митрофана Довгалецького та в пісні Запорожця «Да не буде лучше, да не буде краше, як у нас да на Україні» з дванадцятої з'яви Сокиринського вертепу.

Певні подібності у використанні музичного чинника простежуються між інтермедією «Баба, Дід и чорт», у якій танцюють Баба і Дід, а Демон співає «Танцуи же, бабо, танцуи, а до пекла ся готуи» та початком 2-ї дії вертепу, де також виступають Дід та Баба. Вони наміряються танцювати під пісню «Ой пидь вишнею, пидь черешнею».

В інтермедіях шкільних драм спів хору трапляється рідко, іноді й без зазначення, що саме він має виконувати. Так, наприклад, в інтермедії «Тато з Сином» з Дернівського збірника є така ремарка: «И пойдут за заслону, а хор що заспѣвает» [15, с. 53]. У Сокиринському вертепі Хор також не був

активним учасником дії, епізодично виконував окремі розважальні номери: пісню «Ой під вишнею» (перша з'ява), приспиви в сцені Цигана й Циганки. Суттєвішу роль мала хорова пісня «Маты Божа, сама єдина да вродыла Ісуса Христа Діва Марія» у завершальній частині вертепу, яка створювала своєрідний місток з різдвяною першою дією.

У другій дії Сокиринського вертепу, порівняно з жанром інтермедій шкільних драм, частіше використовувався музичний чинник. Він представлений переважно танцювальними номерами: сольними – Запорожця (козачок), Кози; парними – Солдата і Дарії Іванівни, Гусара і Мажарки, Поляка і Платавки (танець «Полька»), Запорожця і Феськи, Запорожця і Циганки (танець «Козачок»), Жида зі своєю жінкою, Клима зі своєю жінкою; у кінці – танець «Гориця». Деякі танці виконувалися з піснями. Поряд із цим існували сольні вокальні номери – Запорожця, Жида. Крім завершених музичних номерів, у восьмій з'яві 2-ї дії вертепу виставлялася музична сценка, у якій співали Циганка та Циган, а приспів виконував Хор.

У 2-й дії вертепу простежується зародження тенденцій зближення українського театру з музичним фольклором. Однак вертеп, що його виконували в народному середовищі й намагалися пристосуватися до нього, не претендував на рівень з фольклором. Авторами Сокиринського вертепу були не народні музиканти, а освічені люди з кіл Києво-Могилянської академії. Творці й постановники вертепу в XVII–XVIII ст. (очевидно, студенти, мандрівні дяки) володіли теоретичними засадами поетичного мистецтва, знали український церковний спів (монодійний та партесний), канти, поширені в міському побуті, а також українську народнопісенну творчість. Вони були добре обізнані з текстами шкільних різдвяних драм, що регулярно виставлялися на Різдвяні свята.

У 2-й дії вертепу на перший план виходила сміхова лінія, музичний компонент

позначений впливами української народнопісенної інтонаційності з перевагою танцювальної ритміки (здебільшого козацької). Це дає підстави віднести цю дію до низового стильового рівня бароко. Взаємодія фольклору з низовим варіантом бароко мала великий потенціал для подальшого розвитку української національного театру.

Завдяки тому, що музика була невід'ємною частиною лялькового вертепу й відігравала важливу драматургічну функцію, це театральне видовище мало ознаки жанру «драма з музикою». Такий жанр формувався й у шкільній різдвяній драмі. Отже, шкільна драма й вертеп створювали підґрунтя, на якому в XIX ст. виникла українська драматургія зі значною роллю в ній музичного чинника, що по суті була «драмою з музикою», а «Наталку Полтавку» І. Котляревського називають «оперою».

Вертепне лялькове дійство тривалий час (XIX – початок XX ст.) мало широке роз-

повсюдження серед українського народу, було улюбленим народним видовищем, яке виставляли на Різдво в містах і селах різних регіонів України. З лялькової вистави вертеп іноді перетворювався на «живий» вертеп, у якому грали актори. Тексти вертепних драм часто поширювалися в усній формі. Кілька редакцій вертепу записано наприкінці XIX – на початку XX ст. За місцем запису вони дістали назву «Славутинський», «Новгород-Сіверський», «Батуринський», «Хорольський» та ін. Як свідчать нотні записи Славутинського вертепу [9, с. 1–8], музична складова вже була представлена не бароковим кантовим жанром, а нескладними піснями з народнопісенною інтонацією. Вертеп зазнав суттєвого розвитку: від видовища, що адаптувало різдвяну шкільну драму й було пов'язане з освітнім середовищем – Києво-Могилянською академією, до народного театру, на якому позначалися соціально-культурна ситуація і процеси демократизації.

Примітка

¹ Нотні записи Сокиринського вертепу подано також у додатку до праці Л. Корній [7, с. 355–377].

Джерела та література

1. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской духовной академии. Отдел. II (1791–1795) / авт. введ. примеч. Н. И. Петрова. Т. 4. Киев : Тип. И. И. Чоколова, 1907. XXXV + 393 с.
2. Архив Юго-Западной России : в 37 т. Т. 11. Ч. 1 : Акты, относящиеся к истории Львовского Ставропигийского братства (1586–1881 гг.). Киев : Унив. тип., 1904. 772 с.
3. Галаган Г. Малорусский вертеп. *Киевская старина : исторический журнал*. Київ : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. Т. 4. Кн. 10: Октябрь. С. 1–38.
4. Григорій Сковорода. Сад Божественних пісень. *Повна академічна збірка творів під редакцією проф. Леоніда Ушкалова*. Едмонт ; Торонто : Вид-во Канадського інституту українських студій. Харків : Майдан, 2011. С. 51–85.
5. Євангелія від Св. Луки. *Біблія, або Книги Святого писма Старого й Нового заповіту*. Київ : Українське біблійне товариство, 1992. С. 70–112.

6. Корній Л. П. Українська шкільна драма і духовна музика XVII – першої половини XVIII ст. / Ін-т укр. археографії. Київ, 1993. 184 с.
7. Корній Л. Історія української музики (друга половина XVIII ст.). Ч. 2. Київ ; Харків ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 1998.
8. Марковський Є. Український вертеп. Розвідки й тексти : у 4 вип. Київ : ВУАН, 1929. Вип. 1. 202 с.
9. Марковський Є. Український вертеп. Розвідки й тексти. Нотний додаток. Ноти з рукопису Українського театального музею. Київ : ВУАН, 1929. С. 1–40.
10. Махновець Є. Вертепна драма. *Історія української літератури : у 8 т.* Київ : Наукова думка, 1967. Т. 2. С. 81–88.
11. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян / извлечено из нынешнего народного быта и составлено Николаем Маркевичем. Репринтное воспроизведение издания 1860 года. Киев : Добровольное общество любителей книги УССР, 1991.

12. Петров М. І. Київська Академія. *Записки історико-філологічного відділу УАН*. 1919. Кн. 1. С. 3–17.

13. Софронова Л. А. Старинный украинский театр. Москва : РОССПЭН, 1996. 327 с.

14. Сулима М. Вертепна драма. *Історія української літератури : у 12 т.* Київ : Наукова думка, 2014. Т. 2. С. 704–711.

15. Українські інтермедії XVII–XVIII ст. / вступ. стаття і відповідальна редакція М. К. Гудзія ; підго-

товка тексту Л. Є. Махновця. Київ : АН УРСР, 1960. 238 с.

16. Федас Й. Ю. Український народний вертеп (у дослідженнях XIX–XX ст.). Київ : Наукова думка, 1987. 183 с.

17. Хрестоматія доживотної української музики / упоряд. та коментарі О. Я. Шреер-Ткаченко. Київ : Музична Україна, 1974. С. 101–126.

References

1. *Acts and Documents Relating to the History of the Kyiv Theological Academy. Section II (1791–1795)*. Preface-authored and annotated by Nikolay PETROV. Kyiv: Ivan Ivanovych Chokolov Printing House, 1907, vol. 4, XXXV + 393 pp. [in Russian].

2. *Archives of Southwest Russia: in 37 Volumes*. Kiev: University's Printing House, 1904, pt. 1, vol. XI: *Acts Relating to the History of the Lviv Stauropegion Brotherhood (1586–1881)*, 772 pp. [in Russian].

3. GALAGAN, Hryhoriy. Lesser Russian Nativity Play Drama. In: Feofan LEBEDINTSEV, ed.-in-chief, *The Kyivan Past: A Historical Periodical*. Kyiv: Hryhoriy Korchak-Novytskyi Printing House, 1882, vol. 4, bk. 10: October, pp. 1–38 [in Russian].

4. SKOVORODA, Hryhoriy. The Garden of Divine Songs. In: Leonid USHKALOV, ed., *Complete Academic Collected Works of Hryhoriy Skovoroda*. T. Shevchenko Institute of Literature; H. Skovoroda Institute of Philosophy et al. Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies: Kharkiv: Maydan, 2011, pp. 51–85 [in Ukrainian].

5. *The Gospel of St. Luke. The Bible, or the Books of Scripture of the Old and New Testaments*. Kyiv: Ukrainian Bible Society, 1992, pp. 70–112 [in Ukrainian].

6. KORNIY, Lidiya. *Ukrainian School Drama and Spiritual Music of the XVIIth to the First Half of the XVIIIth Century*. Kyiv: NAS of Ukraine's Institute of Ukrainian Archeography, 1993, 184 pp. [in Ukrainian].

7. KORNIY, Lidiya. *The History of Ukrainian Music (Latter Half of the XVIIIth Century). Part 2: A Manual*. Kyiv; Kharkiv; New York: Marian-Pavlo Kots Publishing House, 1998, pp. 355–377 [in Ukrainian].

8. MARKOVSKIY, Yevhen. *The Ukrainian Nativity Play Drama. Studies and Texts: in Four Issues*. Kyiv: All-Ukrainian Academy of Sciences, 1929, iss. 1, 202 pp. [in Ukrainian].

9. MARKOVSKIY, Yevhen. *The Ukrainian Nativity Play Drama. Studies and Texts. A Musical Addendum. Sheet Music from a Manuscript of the Ukrainian Theatrical Museum*. Kyiv: All-Ukrainian Academy of Sciences, 1929, pp. 1–40 [in Ukrainian].

10. MAKHNOVETS, Leonid. The Nativity Play Drama. In: Yevhen KYRYLIUK, editorial board's chair, *The History of Ukrainian Literature: in Eight Volumes*. AS of Ukraine's Taras Shevchenko Institute of Literature. Kyiv: Scientific Thought, 1967, vol. 2: *Formation of New Literature (Latter Half of the XVIIIth to the 1830s)*, pp. 81–88 [in Ukrainian].

11. MARKEVYCH, Mykola (collector and compiler). *Customs, Beliefs, Cuisine, and Beverages of Lesser Russians*. A reprint of the 1860 edition. Kyiv: Voluntary Society of Book Lovers of the Ukrainian SSR, 1991, pp. 27–64 [in Russian].

12. PETROV, Mykola. Kyiv Academy (On the Occasion of the Past 300th Anniversary of Its Existence). In: Pavlo ZAYTSEV, ed., Dmytro BAHALIY, ed.-in-chief, *Proceedings of the Historical and Philological Department of the Ukrainian Academy of Sciences*. Kyiv, 1919, bk. I, pp. 3–17 [in Ukrainian].

13. SOFRONOVA, Liudmila. *The Ancient Ukrainian Theatre*. RAS Institute for Slavic and Balkan Studies' Cultural History Department. Moscow: ROSSPEN, 1996, 327 pp. [in Russian].

14. SULYMA, Mykola. The Nativity Play Drama. In: Mykola SULYMA and Vira SULYMA (scientific editors). *The History of Ukrainian Literature: in Twelve Volumes*. NAS of Ukraine's Taras Shevchenko Institute of Literature. Kyiv: Scientific Thought, 2014, vol. 2: *Ancient Literature (Latter Half of the XVIth to XVIIIth Centuries)*, pp. 704–711 [in Ukrainian].

15. HUDZIY, Mykola (prefaced and edited by). *Ukrainian Interludes of the XVIIth–XVIIIth Centuries*. Textually prepared by Leonid MAKHNOVETS. Kyiv: UkrSSR's Academy of Sciences Press, 1960, 238 pp. (*Monuments of Ancient Ukrainian Literature Series*) [in Ukrainian].

16. FEDAS, Yosyp. *The Ukrainian Folk Nativity Play Drama (in Studies of the XIXth–XXth Centuries)*. Kyiv: Scientific Thought, 1987, 183 pp. [in Ukrainian].

17. SCHRÖER-TKACHENKO, Onysiya (compiler and annotator). *A Reader of the Ukrainian Pre-October Music*. Kyiv: Musical Ukraine, 1974, pp. 101–126 [in Ukrainian].

УДК 39(092)Гна:069(477)

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2021.02.015>**ГЛУШКО МИХАЙЛО**

доктор історичних наук, професор кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3520-8891>

HLUSHKO MYKHAYLO

a Doctor of History, a professor at the Ivan Franko Lviv National University Ethnology Subdepartment. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3520-8891>

Бібліографічний опис:

Глушко, М. (2021) Володимир Гнатюк – організатор та учасник формування музейних етнографічних колекцій. *Народна творчість та етнологія*, 2 (390), 15–25.

Hlushko, M. (2021) Volodymyr Hnatiuk – An Organizer and Participant in the Formation of Museum Ethnographic Collections. *Folk Art and Ethnology*, 2 (390), 15–25.

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК – ОРГАНІЗАТОР ТА УЧАСНИК ФОРМУВАННЯ МУЗЕЙНИХ ЕТНОГРАФІЧНИХ КОЛЕКЦІЙ

До 150-річчя від дня народження Володимира Гнатюка

Анотація / Abstract

У 2021 році минає 150 років із дня народження Володимира Гнатюка – видатного вченого та організатора української науки. Крім відомих галузей знань (етнографії, фольклористики, історії, літературознавства, мовознавства), його цікавила ще одна важлива сфера україністики – етнографічне музейництво. Залучивши архівні та опубліковані джерела, у пропонованій статті розглядаємо причетність В. Гнатюка до розбудови Музею Наукового товариства імені Шевченка у Львові та його участь у формуванні музейних збірок.

Щонайменше тричі (12.12.1900; 1.9.1909; 15.07.1920) В. Гнатюка обирали до різних тимчасових комісій НТШ у Львові, члени яких розробляли концепцію діяльності Музею, готували й поширювали серед населення праці методичного характеру (відозви), складали плани експозицій, опікувалися поповненням музейних колекцій новими моделями й автентичними предметами традиційно-побутової культури українців тощо. У 1902–1903 роках учений виконував обов'язки референта цієї структурної одиниці Товариства.

Співпрацюючи з Федором Вовком, В. Гнатюк брав участь у формуванні нових етнографічних збірок Етнографічного відділу Російського музею імператора Олександра III в Санкт-Петербурзі. Ця співпраця була особливо активною напередодні Першої світової війни (1913–1914), коли фонди російської музейної установи поповнили вироби щоденного побуту («писані столи», «писані скрині») та компоненти традиційного одягу гуцулів.

Завдяки В. Гнатюку переважну більшість моделей та оригінальних зразків традиційної матеріальної культури і творів народного мистецтва було зібрано на території галицьких частин Бойківщини та Гуцульщини, звідки походили

його найкращі «посередники» з музейної справи, – Михайло Зубрицький, Лука Гарматій, Богдан Заклинський, Антін Онишук, Петро Шекерик-Доників та ін. Водночас В. Гнатюк безпосередньо брав участь у пошуку, відборі та формуванні етнографічних колекцій, відпочиваючи влітку на території Гуцульщини.

Ключові слова: Володимир Гнатюк, Музей Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Етнографічний відділ Російського музею імператора Олександра III в Санкт-Петербурзі, організація музейної діяльності, збір етнографічних колекцій, Федір Вовк.

In 2021, 150 years have passed since the birth of Volodymyr Hnatiuk, an outstanding scholar and organizer of Ukrainian science. In addition to well-known fields of knowledge (ethnography, folklore studies, history, literary studies, and linguistics), he was interested in another important area of Ukrainian studies – ethnographic museology. While attracting archival and published sources, the article's author considers the involvement of V. Hnatiuk in the development of the Shevchenko Scientific Society Museum in Lviv, as well as his participation in the formation of museum collections.

At least three times (on 12 December 1900, 1 September 1909, and 15 July 1920) V. Hnatiuk was elected to various interim commissions of the Shevchenko Scientific Society in Lviv, whose members developed the concept of the Museum's activities, prepared and disseminated methodological papers (appeals) to the population, mapped out expositions, and took care of replenishing museum collections with new models, authentic objects of traditional everyday-life culture and so on of the Ukrainians. From 1902 to 1903, the scholar served as a consultant of this structural unit of the Society.

Cooperating with Fiodor Vovk, V. Hnatiuk was also involved in the formation of new ethnographic collections of the Ethnographic Department at the Russian Museum of Emperor Alexander III in St. Petersburg. This cooperation was especially active on the eve of World War I (1913–1914), when the funds of the Russian museum were replenished with everyday-life products (*painted tables, painted chests*) and components of traditional Hutsul clothing.

Owing to V. Hnatiuk, the vast majority of models and original patterns of traditional material culture and folk art works were collected in the territories of Halychyna portions of Boykivshchyna and Hutsulshchyna, where his best *intermediaries* in museology came from – Mykhaylo Zubrytskyi, Luka Harmatiy, Bohdan Zaklynskyi, Antin Onyshchuk, Petro Shekeryk-Donykiv et al. At the same time, V. Hnatiuk directly participated in the search, selection and formation of ethnographic collections, while resting in Hutsulshchyna in the summertime.

Keywords: Volodymyr Hnatiuk, Shevchenko Scientific Society Museum in Lviv, Ethnographic Department of the Russian Museum of Emperor Alexander III in St. Petersburg, organization of museum activities, assembling of ethnographic collections, Fedir Vovk.

У поточному році минає 150 років із дня народження Володимира Гнатюка (9.05.1871–6.10.1926) – видатного вченого та організатора української науки. Його постать часто порівнюють з двома іншими титанами україністики – Михайлом Грушевським та Іваном Франком. І не безпідставно, бо саме зусиллями цієї славетної «трійці» Наукове товариство імені Шевченка у Львові сягнуло на початку ХХ ст. свого найбільшого розквіту, перетворилося в першу українську академічну інституцію європейського зразка.

Про В. Гнатюка як фахівця (етнографа, фольклориста, літературознавця, мовознавця, історика, публіциста тощо) та суспільно-громадського діяча написано й опубліковано досить багато [5; 6; 16; 17; 33; 34]. І все ж таки одна важлива ділянка його життєвого і творчого шляху досліджена поки що мало. Ідеться про залучення народознавця до формування етнографічних збірок різних музеїв, передусім Музею НТШ у

Львові. Скажімо, академік Микола Мушинка обмежився лише загальним твердженням про те, що уродженець с. Велеснів Буцацького повіту (нині – Монастириського р-ну Тернопільської обл.) «чимало зробив і для розвитку україн[ського] краєзн[авчого] музейництва», був «співзасн[овником] Музею НТШ у Львові» [17, с. 52].

Свідома участь В. Гнатюка в організації етнографічних колекцій не цікавила й Оксану Сапеляк. Аналіз цієї сфери діяльності вченого сучасний етнолог обмежила тільки загальною тезою про те, що «Володимир Антонович, Федір Вовк, Михайло Грушевський, Іван Франко і Володимир Гнатюк задумували етнографічну збірку як окрему наукову інституцію у структурі народознавчої науки синхронно із розвитком музейництва такого плану в Європі», а сама «збірка НТШ задумувалася як інституція суто національного характеру» [18, с. 88].

Окремих недоліків не позбавлена й стисла розвідка Таїсії Гонтар з історії етнографічних колекцій НТШ у Львові. Дослідниця, зокрема, стверджує, що «ініціатором заснування музею при НТШ була Етнографічна комісія», а в «комплектуванні збірок, розповсюдженні запитальників» важливу роль відіграли М. Грушевський, І. Франко та В. Гнатюк [12, с. 418]. Насправді ж Музей Товариства заснували значно раніше (1895), ніж організували Етнографічну комісію (1898), через що цей спеціалізований науково-дослідний підрозділ не міг ініціювати відповідну ідею. Крім цього, І. Франко та В. Гнатюк не розробляли й не поширювали запитальників, пов'язаних із музейною справою.

На відміну від попередніх авторів, деякі конкретні факти про залучення В. Гнатюка до створення музейних етнографічних колекцій виявляємо у статтях колишнього музейного працівника Лесі Сілецької [21; 22]. Частково мовиться про це в монографіях «Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток» академіка Ганни Скрипник [23, с. 82, 94–95] та «Володимир Гнатюк і українська етнографічна наука кінця XIX – початку XX століття» доцента Оксани Шеремети [33, с. 37–38]. Загалом, прізвище уродженця Поділля (В. Гнатюка) сучасні народознавці згадують найчастіше в контексті з'ясування історії задуму, початків організації та розбудови цієї структурної одиниці Товариства. Комплексну характеристику діяльності народознавця на цьому поприщі в згаданих публікаціях годі й шукати. Отже, залучивши документальні свідчення, передусім архівні джерела та епістолярну спадщину вченого і його кореспондентів, спробуємо хоча б частково заповнити цю прогалину в біографії В. Гнатюка.

Початком комплектування музейних збірок НТШ у Львові сучасні етологи та музеєзнавці вважають передачу громадській науково-дослідній установі портрета, пера й гіпсової маски Тараса Шевченка, яку зробив відомий меценат і колекціонер Василь

Тарнавський. Датують цю подію 1893 роком, покликаючись на конкретне архівне джерело [12, с. 418]. Проте насправді 1 (13) липня 1893 року на засіданні президії Товариства йшлося лише про портрет Кобзаря [1, арк. 13]. Дві інші пам'ятки (перо і гіпсову маску) В. Тарнавський подарував науковій інституції в 1895 році, що засвідчує протокол засідання керівного органу (Виділу) від 3 (15) липня 1895 року: «1. По перечитанню і прийняттю протоколу оповістив п. Паньківський ¹, що п. Тарнавський з Київа подарив товариству перо Шевченка, маску Шевченкову (гіпсову). Крім того, обіцяв перевезти свій музей до Львова, наколи б цар не призволив там отворити Шевченкового музею в Київі» [1, арк. 29]. Тоді ж члени президії дізнались і про іншу цікаву новину: «Бородай Александер ² подарив [Товариству. – М. Г.] свою збірку книжок і апарати електро-технічні, а п. Миколаєвич Яків ³ – старинні метрики» [1, арк. 29]. Через це, мабуть, 1895 рік і вважається початком формування музейних колекцій НТШ у Львові.

Достовірних свідчень про безпосередню участь В. Гнатюка в розбудові Музею Товариства виявлено поки що небагато. Найдавніше з них датоване 1900 роком, коли в науковій інституції молодий дослідник уже обіймав різні посади й виконував різні доручення. 12 грудня цього року на спільному засіданні Археографічної й Етнографічної комісій та всіх Секцій створили спеціальну комісію, яка мала опікуватися справами з прибирування матеріалів для етнографічного музею. Тоді ж до цієї комісії обрали трьох осіб: Володимира Шухевича, Осипа Роздольського та В. Гнатюка [32, с. 4].

Сучасні знавці історії українського музейництва стверджують, що найпершим заходом цієї комісії була підготовка звернення до громадськості. Ідеться, зокрема, про анонімну відозву «В справі Музея старинностей при Науковому Товаристві ім. Шевченка», до написання якої міг бути причетний і В. Гнатюк як науковий секретар Товариства. Власне тільки причетний, позаяк, на від-

міну від іншої загальновідомої відозви, яку він справді підготував разом з І. Франком і опублікував під різними назвами в «Хроніці НТШ» («В справі збирання етнографічних матеріалів») та «Літературно-науковому вістнику» («Збирайте етнографічні матеріали!»), її увінчує лише анонімний підпис – «Від Виділу Наук[ового] Тов[ариства] ім. Шевченка» [7, с. 79; 8, с. 18]. Зважаючи на останній, великий сумнів викликає також твердження деяких сучасних етнологів [18, с. 90–91; 19, с. 225–226; 33, с. 37] про особисту участь І. Франка та В. Гнатюка в написанні відозви «В справі Музея старинностей...», залучення до її підготовки Етнографічної комісії загалом. Так чи інакше, але друк і поширення цього методичного документа серед населення було першим важливим кроком у розвитку музейної справи в НТШ у Львові. Як відомо, його автор (автори) закликав надсилати до Товариства різні пам'ятки історії та культури, наголосивши, що «культурність народа мірить ся його пошанованем до рідної старовини, його вмлістю, навязувати новий розвій до тих питомих початків, які витворило його довговікове історичне жите. Наш край багатий такими історичними та археологічними памятками тисячолітьового життя, як мало котрий иньший, та при тім на жаль нові покоління як мало де в сьвіті пильнують руйнувати, нищити та розтрачувати ті наші памяткі» [7, с. 79; 8, с. 18]. Згодом музейна комісія розробила концепцію діяльності Музею Товариства та започаткувала його динамічний розвиток [22, с. 598–599].

1 вересня 1909 року на засіданні президії НТШ у Львові ухвалили рішення створити комісію для закупівлі «предметів [...] зі стрийської вистави хліборобської». Членами цієї комісії обрали трьох штатних працівників установи: Володимира Гнатюка, Миколу Залізняка та Івана Раковського [5, с. 205]. Тоді ж президія Товариства виділила на цей захід кошти в сумі 300–500 корон [5, с. 205].

Як засвідчують подальші події, члени призначеної комісії успішно впоралися з

покладеними на них обов'язками. Найперше В. Гнатюк заздалегідь підготував і опублікував у газеті «Діло» звернення, у якому закликав громадськість подбати про організацію етнографічного музею в Галичині. Звернення містило також рекомендації щодо паспортизації речей, які власники мали намір передати до музею [11, с. 1]. Після завершення І Української хліборобської виставки у Стрию етнографічну збірку Товариства поповнила значна кількість пам'яток народної культури, причому, як стверджується у звіті, «майже всі річи [були. – М. Г.] відступлені Музеєви за дармо» [24, с. 39], тобто їх подарували. Зокрема, музейні фонди наукової інституції поповнили моделі житлових, культових і господарських будівель: колиб лісових робітників (Бойківщина), хат (Бойківщина, Гуцульщина, Поділля), двох церков (Бойківщина, Опілля) та сушарні хмелю (Поділля). Тоді ж до етнографічної колекції надійшли моделі жорен (Бойківщина), двох ткацьких верстатів (Бойківщина, Опілля), «риз», якими спускали колоди в лісі (Бойківщина), лісосплавного плота (Бойківщина) та інших предметів. Окрасою нової етнографічної збірки стали конкретні вироби галицьких селян: музичні інструменти (дві трембіти, цимбали і 12 сопілок із Гуцульщини), дерев'яний посуд («близняки», коновка, мазниця, ложки), взуття (пара постолів із волоками), компоненти бойківського та гуцульського одягу (рукавиці, капелюхи, жіночі торбинки-«дзюбанки»), тканини інтер'єрного призначення (рушники, скатертини), верстат для виготовлення жіночих прикрас (герданів), писанки тощо. Історичну цінність становили два стародавні ручні дерев'яні хрести, датовані відповідно 1661 і 1706 роками [24, с. 38–39].

15 липня 1920 року В. Гнатюка обрали членом Музейної комісії, яку очолив відомий живописець та суспільно-громадський діяч Іван Труш. Представники цієї комісії (І. Раковський, Іван Крип'якевич, Філарет Колесса, Василь Щурат та ін.) долучилися до

розробки концепції, плану та підбору експонатів для формування постійної експозиції Музею Товариства (з 1920 р. – Український національний музей ім. Т. Шевченка), яку урочисто відкрили 31 жовтня 1920 року [21, с. 149]. Це була важлива подія в історії наукової інституції, позаяк вона збігалася із завершенням важких воєнних перипетій. На відкритті музейної експозиції І. Раковський відзначив важливий внесок у створення цього спеціалізованого науково-дослідного й культурного підрозділу різних членів НТШ у Львові, які доклали значних зусиль для його розбудови. Гідно прозвучало тоді й ім'я В. Гнатюка [19, с. 226].

Спершу Музей Товариства мав лише одного референта, який одночасно працював бібліотекарем [12, с. 424]. Упродовж 1897–1904 років посаду бібліотекаря обіймав Михайло Павлик [20, с. 36]. Однак у 1902 році він відмовився поєднувати основну роботу з музейною, унаслідок чого посада музейного працівника стала вакантною. Обов'язки референта доручили виконувати секретареві Етнографічної комісії, тобто В. Гнатюку. Тому в 1902–1903 роках (до затвердження нового музейного працівника – М. Залізняка) подаровані Музею речі приймав і оформляв саме він [12, с. 424].

«Надзір» (нагляд) за цією структурною одиницею був його обов'язком також згідно з ухвалою президії Товариства від 29 квітня 1914 року [5, с. 277].

Крім організаційної роботи, В. Гнатюк часто замовляв для Музею НТШ у Львові конкретні вироби українських умільців, зокрема, у своїх штатних кореспондентів та діяльних членів Етнографічної комісії, які проживали за межами Львова. Цей вид роботи особливо поживався після 1904 року, коли за ініціативою І. Франка провели першу в історії українського народознавства комплексну (етнографічно-антропологічну) польову експедицію, організовану Товариством і частково профінансовану Австрійським народознавчим товариством у Відні. Одним із важливих завдань учасників цієї наукової

мандрівки був збір зразків традиційної матеріальної культури й народного мистецтва для Музею НТШ у Львові, Австрійського народознавчого музею у Відні та Етнографічного відділу Російського музею імператора Олександра III в Санкт-Петербурзі [10]. Тоді ж у с. Мшанець Старосамбірського повіту (нині – Старосамбірського району Львівської обл.) І. Франко та Ф. Вовк замовили в місцевого майстра модельки різних об'єктів матеріальної культури. Однак через відсутність коштів вони не могли викупити їх упродовж майже трьох років [9, с. 21–22].

Під час перемовин учених із Михайлом Зубрицьким, який виконував роль своєрідного «посередника» в ділових стосунках із мшанецьким майстром, І. Франку та Ф. Вовку спорадично «нагадував» про це саме і В. Гнатюк, причому не тільки від імені М. Зубрицького, а й від інших осіб, які також очікували гроші за вже придбані вироби та виготовлені на їхнє замовлення моделі. Так, 25 липня 1906 року він нагадав про це особисто Ф. Вовку: «Я бачився з д[окторами] Лукою Гарматієм, І. Попелем і М. Зубрицьким; усі вони мають для Вас якісь предмети, то закуплені, то зроблені на замовлення; порозумійтеся з ними, куди мають їх доставити, бо вони хотіли б їх позбутися» [15, с. 59]. Відтак науковий секретар Товариства ще неодноразово інформував Ф. Вовка про стан справ зі зразками народної культури, які збирали для нього різні особи, зокрема й Л. Гарматій та І. Попель [15, с. 53, 83, 85, 86, 99, 117, 118, 133].

Однак участь В. Гнатюка у формуванні етнографічних збірок не обмежувалася лише принагідним посередництвом між збирачами народних пам'яток і «колекціонерами». Навпаки, після того, як у 1907 році для Музею НТШ у Львові виділили кілька кімнат в Академічному домі [21, с. 148], комплектування музейних колекцій вельми поживалося. Уродженець Поділля вів інтенсивні перемовини передусім із М. Зубрицьким. Із взаємного листування учених довідуємося про те, що спершу В. Гнатюк просив паронародознавця придбати для етнографіч-

ної збірки наукової установи «моделі народної будівлі» [13, с. 298]. У повідомленні від 5 березня 1909 року він знову повторив це прохання, а також замовив нові речі: «Надто прошу призбирати бойківську ношу на два манекіни, мужчину і жінчину, маючи на увазі при тім річі, що виходять із уживання» [13, с. 298].

Уже 16 червня цього ж року М. Зубрицький інформував В. Гнатюка про успішне виконання доручення Товариства: «Завтра відвозить наш майстер замовлений модель мшанецького обійстя, ношу чоловіка і жінки і образ “Страшний Суд”, про який Ви до мене ще давніше писали. В скринці межі одержію є образ сьв[ятого] Николая, який також посилаю до музею» [9, с. 22]. Через пів року (27 січня 1910 р.) М. Зубрицький вислав до Львова моделі інших об'єктів традиційно-побутової культури автохтонів с. Мшанець: місцевої церкви, водяного млина, жорен, верстата, «драбинястого воза волового з ярмом», «візка мотузя спускати», ручної ступи, ніжної ступи, «млинка до млинкування льону» тощо [9, с. 22–23].

Найбільше В. Гнатюк долучився до поповнення етнографічної колекції Музею НТШ у Львові народними виробами з Гуцульщини, що було зумовлено двома об'єктивними причинами. По-перше, після того, коли в 1903 році вчений серйозно захворів, свої літні відпустки він проводив саме в цьому гірському краї, передусім у с. Криворівня Косівського повіту (нині – Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.), завдяки чому дуже добре знав не лише традиційну культуру і побут місцевого населення, а й був особисто знайомий з багатьма носіями цінної етнографічної інформації. По-друге, з теренів Гуцульщини походили його найкращі кореспонденти, які на замовлення народознавця збирали також предмети народної культури для Музею НТШ у Львові. Найчастіше науковий секретар Товариства користувався послугами Луки Гарматія, Богдана Заклинського, Антона Онищука, Івана Попеля та Петра Шекерика-Дониківа.

Як засвідчує епістолярна спадщина В. Гнатюка, проблемами музейництва він особливо активно переймався напередодні Першої світової війни – у 1908–1914 роках. Саме цим хронологічним відрізком датована переважна більшість листів його кореспондентів, у яких вони «звітують» вченому про придбані для Музею Товариства моделі та конкретні вироби гуцульських умільців: повідомлення А. Онищука від 7 червня 1909 року і 8 лютого 1913 року [5, с. 201–202, 236–237], листи Л. Гарматія від 18 червня, 17 грудня 1909 року та 10 квітня 1910 року [3, арк. 17–17 зв.; 5, с. 203–204, 206–207]. У повідомленні Івана Волошинського від 13 квітня 1914 року мовиться про пам'ятки історії та народної культури українців Покуття [5, с. 276–277]. Сказане побіжно підтверджують імена конкретних жертводавців та збирачів зразків традиційної матеріальної культури й народного мистецтва гуцулів (Л. Гарматія, Б. Заклинського, А. Онищука, П. Шекерика-Дониківа та ін.), які регулярно публікували в «Хроніці НТШ» [25, с. 30; 26, с. 29; 27, с. 58–59; 28, с. 26; 29, с. 31–33; 30, с. 34–35; 31, с. 19–21 та ін.].

Щобільше, перебуваючи на Гуцульщині, В. Гнатюк особисто замовляв модельки предметів матеріальної культури та розшукував автентичні вироби, які відтак переправляв у Львів, про що свого часу писала Ганна Гарматій-Цегельська: «В окремі роки цінні колекції для музею Н[аукового] т[овариства ім.] Ш[евченка] і Ф. Вовка допомагав Гнатюкові відвозити у Львів Петро Шекерик-Доників, учень мого батька [Л. Гарматія. – М. Г.], згодом плідний записувач етнографічного матеріалу Гуцульщини» [5, с. 405].

Згадка імені Ф. Вовка у спогадах дочки Л. Гарматія не була випадковою, бо саме В. Гнатюк допомагав йому примножувати етнографічні збірки, якими український етнолог опікувався в Етнографічному відділі Російського музею імператора Олександра III. Найкраще це підтверджує зміст епістолярію Ф. Вовка та В. Гнатюка 1913–1914 років [5, с. 249–251, 261–263; 15,

с. 130–132, 134–135, 137–139, 141–143, 146–148, 153, 157].

Як засвідчує тогочасне листування, найчастіше народознавці обговорювали конкретні речі, які Ф. Вовк замовляв для російського музею, а В. Гнатюк намагався розшукати їх особисто чи доручав цей вид роботи знайомим гуцулам. Зокрема, згідно зі змістом повідомлення наукового секретаря НТШ у Львові від 10 червня 1913 року, Ф. Вовка цікавили передусім елементи традиційного одягу («чільце з бляшками», «нараквиці») та предмети хатнього інтер'єру («писані столи», «писані скрині») [15, с. 130]. Водночас у цьому самому листі В. Гнатюк пропонував науковому співробітникові етнографічної установи в Санкт-Петербурзі замовити в майстра із с. Жаб'є (нині – смт Верховина Івано-Франківської обл.) моделі житла заможного і бідного гуцулів з усім хатнім обладнанням, а також моделі господарських будівель – стаї, кошари та колешні. За твердженням автора повідомлення, «все те разом стояло би на одній підставі» [15, с. 130].

Важливо наголосити, що окремі речі В. Гнатюк шукав не лише в місці проживання, а й у сусідніх і навіть віддалених селах: «Я дістав уже гроші і нараквиці та чільце закуплю, біда лише зі столом, бо старих не хочать продавати, а мабуть треба буде давати робити; тепер же роблять тільки зі смєречини, бо бучини вже нема, отже вигляд нового стола буде трохи відмінний від старих. За скринєю також мабуть треба буде звертатися аж до Річки, бо тут їх уже не роблять. Через те справа протягнеться значно» [15, с. 131], – писав він Ф. Вовку 8 липня 1913 року, перебуваючи в с. Криворівня.

Із відповіддю славетний етнолог не забарився. Уже 4 серпня 1913 року він інформував В. Гнатюка: «Одібрав Вашого листа, з якого з великою втіхою побачив, що Ви ще якось то тупаєте і се тим більше мене тішить, що я сам почуваю себе зовсім не гарно і не далі як учора у мене таке було з серцем, що сьогодні уранці я як встав, то зараз же написав свій

тестамент... Треба бути готовим» [15, с. 134]. У цьому самому листі Ф. Вовк також не приховував свого великого задоволення фаховістю наукового секретаря НТШ у Львові, яку він виявив під час комплектування нової етнографічної збірки: «Закупами Вашими я дуже задоволений – усе як треба. [...] За холошні, нараквиці і особливо за чільця превелике спасибі» [15, с. 134]. Слова щирої вдячності за придбані речі звучали і в іншому повідомленні Ф. Вовка – від 30 жовтня 1913 року: «І обидва столи і скриню вже одібрано, Вони дуже гарні і дуже дешево обійшлися. Дуже Вам за їх дякую. Прийшли здається і дрібні речі, принаймні так мені казали з Музею по телефону» [15, с. 141].

Незважаючи на важку хронічну хворобу, В. Гнатюк особисто шукав для Етнографічного відділу Російського музею імператора Олександра III й інші предмети традиційно-побутової культури гуцулів, зокрема головні чоловічі убори. Щобільше, саме тоді між ученими розгорілася жвава наукова дискусія стосовно зовнішнього вигляду деяких із них, передусім зимової шапки з овчини [15, с. 134, 137, 139, 141, 147–148]. Відомо також, що для етнографічної колекції в Санкт-Петербурзі Ф. Вовк замовляв у В. Гнатюка калач зі сиру (його молода носила на руці під час весілля) та чоловіче намисто з «клокічок» [15, с. 159]. Загалом, згідно з каталогом-показником, серед збірок традиційної культури українців, які нині зберігаються в Російському етнографічному музеї (м. Санкт-Петербург) і до формування яких безпосередньо причетний Ф. Вовк, одна з них (№ 3133) датована якраз 1914 роком, а її експонати, як зазначено у виданні, походять зі Східної Галичини. Складають цю збірку предмети хатнього інтер'єру (скриня, стіл), компоненти жіночого одягу та прикраси – всього 13 предметів [14, с. 27]. Найімовірніше, якраз ці речі й належали гуцулам, а в північну столицю Російської імперії вони потрапили напередодні Першої світової війни, зокрема, зусиллями наукового секретаря НТШ у Львові.

За скупими рядками епістолярної спадщини В. Гнатюка маємо підстави стверджувати й про те, що в придбанні оригінальних виробів гуцульських майстрів він особисто допомагав також іншим відомим діячам української науки та культури, зокрема Миколі Сумцову. Принаймні в його листі до харківського народознавця від 22 червня 1910 року йдеться саме про це: «Якраз учора бачився я з учителем із Голов, Косівського пов[іту], Лукою Гарматієм, який закупував уже між гуцулами предмети до Музею Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка у Львові і ім. Олександра III в Петербурзі. Він сказав, що зможе купити мужеський і жіночий літній одяг за 50 рублів, але без прикрас (прим[іром] порошниць, що коштують до 40 корон, тобівки, що коштують до 60 корон, і ін[шого]). Будьте ласкаві, проте, вислати гроші на мою адресу і подати докладну адресу, куди речі мають бути вислані, а Гарматій закупить протягом кількох тижнів речі і вишле. Як пришлете більше як 50 рублів, то надвишка буде обернена на закупно прикрас, на скільки її стане» [5, с. 211].

Поодинокі документальні свідчення дають нам підстави вважати також те, що, крім Бойківщини та Гуцульщини, В. Гнатюк вів перемовини про поповнення етнографічних збірок Музею НТШ у Львові з представниками інших місцевостей. Так, 30 грудня 1910 року на його адресу надіслав листа вчитель Тимко Перейма із с. Ропиця Руська, що на Лемківщині, у якому стверджувалося: «Щоби було потрібне для музею – прим[іром], ноша лемківська, або що друге, то я постараюся» [4, арк. 27]. У вересні 1903 року, якраз тоді, коли вчений виконував функції референта Музею Товариства, Андрій Веретельник передав установі колекцію срібних і мідних монет, які зібрав у с. Стоянів Кам'янецького повіту (нині – Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл.) [2, арк. 36], тобто на території історико-етнографічної Волині.

Водночас які-небудь незаперечні документальні свідчення про збір В. Гнатюком

предметів традиційної матеріальної культури українців Закарпаття, про що пишуть деякі сучасні етнологи [18, с. 96–97; 19, с. 227; 33, с. 37], поки що не виявлено. І, на нашу думку, не можуть бути виявлені, позаяк п'ять із шести експедицій, які народознавець провів на теренах Закарпатської України, Східної Словаччини та Південної Угорщини, відбулися до початку плано-мірної розбудови Музею НТШ у Львові – у 1895–1899 роках [34, с. 96–97, 100, 105]. Останню наукову мандрівку (1903) дослідник провів в екстремальних умовах, коли про збір пам'яток народної матеріальної культури годі було й мріяти.

З епістолярію довідуємося також про те, що В. Гнатюк спорадично опікувався й археологічною колекцією Товариства. Зокрема, у листі до Ф. Вовка від 3 липня 1909 року він зазначив: «Я предложив учора на засіданню Виділу справу закупки деяких предметів для археологічної збірки, але ухвалено наразі не купувати нічого, бо більшу суму грошей призначено сього року на побільшення етнографічної збірки. Тому не купуйте нічого» [15, с. 83–84].

Проаналізувавши різні доступні документальні свідчення, що стосуються діяльності В. Гнатюка на ниві музеєзнавства, маємо підстави для кількох важливих висновків:

По-перше, учений причетний до формування етнографічних колекцій щонайменше двох установ – Музею НТШ у Львові та Етнографічного відділу Російського музею імператора Олександра III в Санкт-Петербурзі.

По-друге, В. Гнатюк неодноразово був членом різних організаційних структур (комісій) НТШ у Львові, члени яких розробляли концепцію діяльності Музею Товариства, готували й поширювали серед населення праці методичного характеру (відозви), складали плани експозицій, опікувалися поповненням етнографічних збірок новими предметами традиційно-побутової культури українців тощо.

По-третє, зусиллями В. Гнатюка найбільше зразків традиційної матеріальної культури й народного мистецтва було зібрано в Українських Карпатах – на території галицьких частин Бойківщини та Гуцульщини, з якими він «поріднився» передусім через тематику наукових зацікавлень та хронічну хворобу.

По-четверте, крім виконання функції «посередника» між музейними установами та учасниками збору пам'яток народної культури, перебуваючи на відпочинку на Гуцульщині, В. Гнатюк безпосередньо брав участь у пошуку, відборі та комплектуванні етнографічних збірок.

Примітки

¹ Паньківський Кость (1855–1915) – український громадський діяч, журналіст, видавець, член-засновник Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

² Можливо, йдеться про Бородаю Олександра Івановича (1844–1919) – військового інженера, бандуриста і мецената, підданого США.

³ Миколаєвич Яків (1865–1931) – український краєзнавець, географ і педагог зі Східної Галичини.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові), ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка), оп. 1, спр. 33 (Книга протоколів засідань Президії. 1893–1902), 147 арк.

2. ЦДІА України у Львові, ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка), оп. 1, спр. 2266 (Листи А. Веретельника та інших до В. Гнатюка), 104 арк.

3. ЦДІА України у Львові, ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка), оп. 1, спр. 2267 (Листи Л. Гарматія та інших до В. Гнатюка), 109 арк.

4. ЦДІА України у Львові, ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка), оп. 1, спр. 2280 (Листи В. Панейка та інших до В. Гнатюка), 88 арк.

5. Володимир Гнатюк. Документи і матеріали (1871–1989) / упоряд. Я. Дашкевич, О. Купчинський, М. Кравець, Д. Пельц, А. Сисецький. Львів, 1998. 466 с.

6. Володимир Гнатюк (1871–1926). Бібліографічний покажчик / упоряд. М. Мороз, М. Мушинка. Львів, 1992. 151 с.

7. В справі Музея старинностей при Наук[овому] Тов[аристві] ім. Шевченка. Літературно-науковий вістник. Львів, 1901. Т. XVII. Кн. I. С. 78–79.

8. В справі Музея старинностей при Наук[овому] Тов[аристві] ім. Шевченка. Хроніка українсько-руського Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. [Львів], 1901. Ч. 8. Вип. IV: 1901, вересень – грудень. С. 17–18.

9. Глушко М. Михайло Зубрицький – діяльний член Наукового товариства імені Шевченка у Львові. *Народна творчість та етнологія*. 2020. № 3. С. 7–27.

10. Глушко М. Перша комплексна наукова експедиція українських народознавців. *Народна творчість та етнологія*. 2019. № 5. С. 11–25.

11. Гнатюк В. Слово на часі. *Діло*. 1909. № 199. 10 верес. (28 серп.). С. 1.

12. Гонтар Т. Етнографічні колекції Музею НТШ. *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*. Львів, 1992. Т. ССХХІІІ: Праці секції етнографії та фольклористики. С. 417–427.

13. Дем'ян Г. Листи Володимира Гнатюка до Михайла Зубрицького. *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*. Львів, 1992. Т. ССХХІІІ: Праці секції етнографії та фольклористики. С. 293–308.

14. Каталог-указатель этнографических коллекций. Украинцы XIX–XX вв. / Государственный музей этнографии народов СССР; сост. Н. М. Хазова, О. В. Карпова. Ленинград, 1983. 64 с.

15. Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / передм. В. Наулка; упоряд. та ком. В. Наулка, Н. Руденко, О. Франко. Львів; Київ, 2001. 215 с.

16. Мушинка М. Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Париж; Нью-Йорк; Сідней; Торонто, 1987. Т. 207: Праці Філологічної секції. 332 с.

17. Мушинка М. Гнатюк Володимир. *Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія* / відп. ред. О. Купчинський. Львів, 2019. Т. 4: Глин–Дані. С. 43–55.

18. Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому товаристві ім. Шевченка (1898–1939 рр.). Львів, 2000. 198 с.

19. Сапеляк О. Про музейну справу НТШ. *Народознавчі зошити*. 1996. № 4. С. 225–228.

20. Сварник Г. Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. *Наукове товариство імені Шев-*

ченка. *Енциклопедія* / відп. ред. О. Купчинський. Київ ; Львів ; Тернопіль, 2014. Т. 2: Бібл–Вес. С. 35–58.

21. Сілецька Л. З історії експозиції Музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка (1895–1939). *Народознавчі зошити*. 1997. № 3. С. 148–151.

22. Сілецька О. Засади діяльності Музею Наукового товариства імені Шевченка у Львові. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2001. Т. CCXLII : Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 595–604.

23. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. Київ : Наукова думка, 1989. 301 с.

24. Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. [Львів], 1909. Ч. 40. Вип. IV : Справоздане за місяці: вересень – грудень. 45 с.

25. Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. [Львів], 1910. Ч. 43. Вип. III : Справоздане за місяці: май – серпень. 35 с.

26. Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. [Львів], 1910. Ч. 44. Вип. IV : Справоздане за місяці: вересень – грудень. 34 с.

27. Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. [Львів], 1911. Ч. 45. Вип. I : Справоздане за 1910 р. 71 с.

28. Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. [Львів], 1911. Ч. 46. Вип. II : Справоздане за місяці: січень – цвітень. 34 с.

29. Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. [Львів], 1911. Ч. 48. Вип. IV : Справоздане за місяці: вересень – грудень. 37 с.

30. Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. [Львів], 1912. Ч. 52. Вип. IV : Справоздане за місяці: вересень – грудень. 48 с.

31. Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. [Львів], 1913. Ч. 55. Вип. III : Справоздане за місяці: май – серпень. 31 с.

32. Хроніка українсько-руського Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. [Львів], 1900. Ч. 4 : 1900, вересень – грудень. 31 с.

33. Шеремета О. Володимир Гнатюк і українська етнографічна наука кінця XIX – початку XX століття. Львів : ТзОВ «Компанія Манускрипт», 2008. 178 с.

34. Яценко М. Т. Володимир Гнатюк. Життя і фольклористична діяльність. Київ : Наукова думка, 1964. 287 с.

References

1. Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv (thereafter – CSHAUL): f. 309 (T. Shevchenko Scientific Society), inv. 1, dossier 33 (Book of Minutes of Meetings of the Presidium, 1893–1902), 147 folios [in Ukrainian].

2. CSHAUL: f. 309 (T. Shevchenko Scientific Society), inv. 1, dossier 2266 (Letters of Andriy Veretelnik and others to Volodymyr Hnatiuk), 104 folios [in Ukrainian].

3. CSHAUL: f. 309 (T. Shevchenko Scientific Society), inv. 1, dossier 2267 (Letters of Luka Harmatiy and others to Volodymyr Hnatiuk), 109 folios [in Ukrainian].

4. CSHAUL: f. 309 (T. Shevchenko Scientific Society), inv. 1, dossier 2280 (Letters of Vasyl Paneyko and others to V. Hnatiuk), 88 folios [in Ukrainian].

5. DASHKEVYCH, Yaroslav, Oleh KUPCHYNSKYI, Mykola KRAVETS, Diana PELTS, Anatoliy SYSETSKYI (compilers). *Volodymyr Hnatiuk. Documents and Materials (1871–1989)*. Lviv: Shevchenko Scientific Society, 1998, 466 pp. [in Ukrainian].

6. MOROZ, Myroslav, Mykola MUSHYNKA (compilers). *Volodymyr Hnatiuk (1871–1991): A Bibliographic Index*. Lviv: Shevchenko Scientific Society, 1992, 151 pp. [in Ukrainian].

7. ANON. In Relation to the Museum of Antiquities at the Shevchenko Scientific Society. In: Ivan FRANKO, ed.-in-chief, *Literary and Scientific Bulletin*. Lviv, 1901, vol. XVII, bk. 1, pp. 78–79 [in Ukrainian].

8. ANON. In Relation to the Museum of Antiquities at the Shevchenko Scientific Society. In: *The Chronicle of the*

Ukrainian-Ruthenian Shevchenko Scientific Society in Lviv. [Lviv], 1901, no. 8, iss. IV: 1901, September–December, pp. 17–18 [in Ukrainian].

9. HLUSHKO, Mykhaylo. Mykhaylo Zubrytskyi as an Active Member of the Shevchenko Scientific Society in Lviv. In: Hanna SKRYPNYK, ed.-in-chief, *Folk Art and Ethnology*, 2020, 3, pp. 7–27 [in Ukrainian].

10. HLUSHKO, Mykhaylo. The First Comprehensive Scientific Expedition of Ukrainian Ethnologists. In: Hanna SKRYPNYK, ed.-in-chief, *Folk Art and Ethnology*, 2019, 5, pp. 11–25 [in Ukrainian].

11. HNATIUK, Volodymyr. This Is the Time to Utter. In: *The Cause*, 1909, no. 199 [September 10 (August 28)], p. 1 [in Ukrainian].

12. HONTAR, Tayisiya. Ethnographic Collections of the Shevchenko Scientific Society Museum. In: Roman KYRCHIV, Oleh KUPCHYNSKYI, eds.-in-chief, *Notes of the T. Shevchenko Scientific Society*. Lviv, 1992, vol. CCXXIII: *Papers of the Ethnography and Folklore Studies Section*, pp. 417–427 [in Ukrainian].

13. DEMYAN, Hryhoriy. Volodymyr Hnatiuk's Letters to Mykhaylo Zubrytskyi. In: Roman KYRCHIV, Oleh KUPCHYNSKYI, eds.-in-chief, *Notes of the T. Shevchenko Scientific Society*. Lviv, 1992, vol. CCXXIII: *Papers of the Ethnography and Folklore Studies Section*, pp. 293–308 [in Ukrainian].

14. KHAZOVA, Nataliya, Olga KARPOVA. *The Catalogue-Index of Ethnographic Collections. The Ukrain-*

ians in the XIXth–XXth Centuries. State Museum of the USSR Peoples' Ethnography. Leningrad, 1983, 64 pp. [in Russian].

15. NAULKO, Vsevolod (prefaced by), Vsevolod NAULKO, Nataliya RUDENKO and Oksana FRANKO (compilers). *The Correspondence between Fedir Vovk and Volodymyr Hnatiuk*. Lviv; Kyiv, 2001, 215 pp. [in Ukrainian].

16. MUSHYNKA, Mykola. Volodymyr Hnatiuk. His Life and Activities in the Field of Folklore Studies, Literary Criticism and Linguistics. In: Oleh KUPCHYNSKYI, ed.-in-chief, *Notes of the T. Shevchenko Scientific Society*. Paris; New York; Sydney; Toronto, 1987, vol. CCVII: *Papers of the Philological Section*, 332 pp. [in Ukrainian].

17. MUSHYNKA, Mykola. Hnatiuk Volodymyr. In: Oleh KUPCHYNSKYI, ed.-in-chief, *The Shevchenko Scientific Society. An Encyclopedia*. Shevchenko Scientific Society, NAS of Ukraine's Institute of Encyclopedic Research. Lviv, 2014, vol. 2: *Глиб-Дани*, pp. 43–55 [in Ukrainian].

18. SAPELIAK, Oksana. Ethnographic Studies at the Shevchenko Scientific Society (1898–1939). Lviv: NAS of Ukraine's Institute of Ethnology, 2000, 198 pp. [in Ukrainian].

19. SAPELIAK, Oksana. On Museum Activities of the Shevchenko Scientific Society. In: Stepan PAVLIUK, ed.-in-chief, *The Ethnology Notebooks*, 1996, no. 4, pp. 225–228 [in Ukrainian].

20. SVARNYK, Halyna. Library of the Shevchenko Scientific Society in Lviv. In: Oleh KUPCHYNSKYI, ed.-in-chief, *The Shevchenko Scientific Society. An Encyclopedia*. Shevchenko Scientific Society, NAS of Ukraine's Institute of Encyclopedic Research. Kyiv; Lviv; Ternopil, 2014, vol. 2: *Бібл-Бес*, pp. 35–58 [in Ukrainian].

21. SILETSKA, Lesia. From the History of Exhibiting Activities of the Shevchenko Scientific Society Museum throughout 1895–1939. In: Stepan PAVLIUK, ed.-in-chief, *The Ethnology Notebooks*, 1997, no. 3, pp. 148–151 [in Ukrainian].

22. SILETSKA, Oleksandra. Conceptual Principles of Activities of the Shevchenko Scientific Society Museum in Lviv. In: Roman KYRCHIV, Oleh KUPCHYNSKYI,

Mykhaylo HLUSHKO, eds.-in-chief, *Notes of the T. Shevchenko Scientific Society*. Lviv, 2001, vol. CCXLII: *Papers of the Ethnography and Folklore Studies Section*, pp. 595–604 [in Ukrainian].

23. SKRYPNYK, Hanna. *Ethnographic Museums of Ukraine. Their Formation and Development*. Kyiv: Scientific Thought, 1989, 301 pp. [in Ukrainian].

24. *The Chronicle of the Shevchenko Scientific Society in Lviv*. [Lviv], 1909, no. 40, iss. IV: *A Report for September–December*, 45 pp. [in Ukrainian].

25. *The Chronicle of the Shevchenko Scientific Society in Lviv*. [Lviv], 1910, no. 43, iss. III: *A Report for May–August*, 35 pp. [in Ukrainian].

26. *The Chronicle of the Shevchenko Scientific Society in Lviv*. [Lviv], 1910, no. 44, iss. IV: *A Report for September–December*, 34 pp. [in Ukrainian].

27. *The Chronicle of the Shevchenko Scientific Society in Lviv*. [Lviv], 1911, no. 45, iss. I: *A Report for 1910*, 71 pp. [in Ukrainian].

28. *The Chronicle of the Shevchenko Scientific Society in Lviv*. [Lviv], 1911, no. 46, iss. II: *A Report for January–April*, 34 pp. [in Ukrainian].

29. *The Chronicle of the Shevchenko Scientific Society in Lviv*. [Lviv], 1911, no. 48, iss. IV: *A Report for September–December*, 37 pp. [in Ukrainian].

30. *The Chronicle of the Shevchenko Scientific Society in Lviv*. [Lviv], 1912, no. 52, iss. IV: *A Report for September–December*, 48 pp. [in Ukrainian].

31. *The Chronicle of the Shevchenko Scientific Society in Lviv*. [Lviv], 1913, no. 55, iss. III: *A Report for May–August*, 31 pp. [in Ukrainian].

32. *The Chronicle of the Ukrainian-Ruthenian Shevchenko Scientific Society in Lviv*. [Lviv], 1900, no. 4: *1900, September–December*, 31 pp. [in Ukrainian].

33. SHEREMETA, Oksana. *Volodymyr Hnatiuk and the Ukrainian Ethnographic Science in the Late XIXth to Early XXth Centuries*. Lviv: Manuscript Company Ltd., 2008, 178 pp. [in Ukrainian].

34. YATSENKO, Mykhaylo. *Volodymyr Hnatiuk. His Life and Folklore Studies*. Kyiv: Scientific Thought, 1964, 287 pp. [in Ukrainian].

УДК 323.1:355.5](477)“16/17”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2021.02.026>**СЕРГІЙЧУК ВОЛОДИМИР**

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

SERHIYCHUK VOLODYMYR

a Doctor of History, a professor, a head of History of World Ukrainians Department at the Taras Shevchenko Kyiv National University

Бібліографічний опис:

Сергійчук, В. (2021) Антропология мілітарного потенціалу українського козацтва (XVII–XVIII століть). *Народна творчість та етнологія*, 2 (390), 26–36.

Serhiychuk, V. (2021) Anthropology of the Ukrainian Cossacks' Military Potential (XVIIth–XVIIIth Centuries). *Folk Art and Ethnology*, 2 (390), 26–36.

АНТРОПОЛОГІЯ МІЛІТАРНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА (XVII–XVIII СТОЛІТТЯ)

Анотація / Abstract

У публікації розповідається про широке використання Російською імперією збройних сил українського народу у своїх завойовницьких війнах після Переяславської ради 1654 року. Зокрема, наводяться факти вирішальної участі українського козацтва в штурмі Азова в 1696 році й Ізмаїла в 1790-му. Про те, як були задіяні в цьому процесі окремі сотні козацького війська повідомляється на прикладі участі в бойових діях кожного козака Сосницької сотні Чернігівського полку.

Ключові слова: українське козацтво, Сосницька сотня, Полтавський полк.

The publication deals with the widespread use by the Russian Empire of the Ukrainian people's armed forces in its wars of conquest after the 1654 Pereyaslav Council. In particular, given are the facts of the Ukrainian Cossacks' decisive participation in the assaults of Azov in 1696 and Izmail in 1790. How individual regiments of Cossack troops were involved in this process is reported on the example of combat of each Cossack of the Chernihiv Regiment's Sosnytsia Company.

Keywords: Ukrainian Cossacks, Sosnytsia Company, Poltava Regiment.

Одним із елементів сучасної гібридної війни, яку розгорнули імперські сили Російської Федерації, є спроба замовчати внесок різних народів, зокрема, їхніх зброй-

них сил, у ті спільні перемоги в минулому, до яких вони були безпосередньо причетні. Особливо ж наполягають у наших сусідів, що вони й без України розгромили б гітлерівську Німеччину, чим намагаються принизити ратний подвиг мільйонів наших співвітчизників.

Проте приписуванням собі перемоги в Другій світовій пропагандисти Москви не обмежуються – дедалі частіше можна спостерігати, як період спільної історії наших народів у Кремлі подають як процес розвитку винятково російського державництва й російського військового мистецтва. Стосується це не тільки часів Русі з центром у Києві, яка, зрештою, завдяки походам наших князів Святослава Хороброго, Володимира Великого і Ярослава Мудрого, приєднала до своїх володінь і величезні простори розселення угро-фінських племен від Балтики до Уралу, втягуючи таким чином їх до цивілізаційного європейського розвитку.

Ще із середини ХХ ст. можемо простежити, як російські історики пропагують цю тенденцію і щодо часів Гетьманщини, коли українське козацтво не раз жертвувало собою в завойовницьких походах Москви. Скажімо, уже невдовзі після Переяславської ради 1654 року воно стає складником тих збройних сил, які спрямовуються для прилучення до «белокаменной» нових і нових територій. Уперше із цією метою було використано 20-тисячний корпус під проводом наказного гетьмана Івана Золотаренка в 1654 році для оволодіння царем Олексієм Михайловичем Смоленщини. До речі, у той час, коли в Києві навколо Софійського собору розквартировувалися на монастирських городах три тисячі московських ратників, які там залишалися постійно.

Відтоді можемо простежити, як і запорожці регулярно відгукуються на різні пропозиції московського царя, коли навіть це суперечить українським національним інтересам. Загальновідомо, що 1659 року низове козацтво на чолі з Іваном Сірком (на прохання царських воєвод) пішло воювати

в Крим, аби відтягнути татарські сили з-під Конотопа, де у вирішальній битві зішлись українські й московські війська. А коли Кремлю необхідно було розірвати Україну, то саме запорожці, виконуючи волю царя, втрутилися грубою силою у вибори гетьмана Лівобережної України, які були організовані саме Москвою.

Після того, як Андрусівським договором 1667 року українські землі були поділені між Москвою й Річчю Посполитою по Дніпру, лівобережне козацтво постійно використовується в завойовницьких походах московської армії. Особливо показовим із цього погляду є реєстр козаків Сосницької сотні Чернігівського полку: «...начальних і рядових і ктиторов где били і в которых походах і в которых годах под всякого іменем походов и годов прописаних, також войтов и урядников списанное» [2, арк. 237–266; 14].

Із цього документа довідуємося, наприклад, що сотник сосницький Павло Омелянів на чолі своїх земляків був у походах, починаючи з 1705 року, коли під Любарем «могили под оним висипано». А ще ж йому 1706 року довелося побувати під Замостям і Туровом, а 1707-й майже цілий рік пробув зі своїми підлеглими «на президиуми» в Білій Церкві. Наступні два роки Сосницька сотня брала участь у бойових діях у районі Полонного й Острога, а в 1711-му – у Кам'яному Затоні. Не оминули сосничан і ладозькі каналні роботи біля Санкт-Петербурга, до яких їх залучали 1721 року, а також низові походи аж до Астрахані [14, с. 105].

Ще більший тягар військової повинності на користь Російської держави випав на долю сосницького отамана городского Василя Івасенка, який розпочав цей своєрідний літопис з 1687 року на Коломаку, у 1688-му побував на Самарі, у 1689-му – під Перекопом, а згодом «под Полтавою у тривогу татарськую 1697, под Кезикерменом 1698, под Замостем 1706, у Царичині на каналі 1719...» [14, с. 105].

А чи не найбільші реєстри участі у військових походах виявилися в козаків із

с. Велике Устя, які належали до Сосницької сотні. Так, Грицько Тичина, Процько Старий, Гордій Бережний, Матвій Діловець, Павло Хорошун, Матвій Прощич відбували ці походи ще від часу Чигиринського походу 1678 року, а в 1721-му побували на каналних роботах і 1722 року ще й пішли в каспійські експедиції [14, с. 122].

Однак про це в сучасній російській історичній літературі не розповідають; вона вже з половини ХХ ст. дотримується концепції, що передбачає, як правило, возвеличувати «славу русского оружия», оминаючи згадки про внесок і жертви інших народів у ті досягнення, яких добилася Москва. Зокрема, це особливо помітно в монографії Л. Бескровного, де він аналізує джерельну базу військової історії Росії [6].

У зазначеній монографії, скажімо, не згадується про роль українського козацтва на чолі з гетьманом Іваном Мазепою у взятті Петром I Азова в 1696 році, хоча в джерельних матеріалах це зафіксовано. Наприклад, у червні й липні 1696 року є такі два записи в похідному журналі московського війська: «В 17 день... в тот день Вице-Адмирал, командиры и капитаны, и при них были казаки, ездили на море к неприятелю; и был у них бой с конницею близ берега в подъезде, и перед вечером приехали назад ... В 13 день... В тот день татары конница ударили на казачьи таборы, чтоб им проехать в Азов, и казаки, не допустя их до обоза, прогнали назад» [13].

Зрозуміло, що нинішні російські дослідники ретельно оминають повідомлення про те, що вже тоді українському гетьману було вручено перший російський орден Андрія Первозваного. Мазепа отримав цю нагороду 8 лютого 1699 року з рук Петра I «за многие в воинских трудах знатные и усердно радетельные верные службы, которые он с его, великого государя, Малороссийскими regimentу свого ратными людьми против его, великого государя, неприятелей салтана Турского и хана Крымского, чрез 13 лет воинские многие храбрые победы чинил» [12, т. 1, с. 798].

До речі, російські автори не згадують про те, що на цю службу наші козаки споряджалися за свій рахунок. Навпаки, тодішнє перебування України під московською окупацією подається як нібито процвітання, у чому намагається переконати всіх кандидат історичних наук Володимир Артамонов: «Ни копейки не поступало с Гетманщины в казну России. Петр I не впряг старшину как русское дворянство, в регулярную военную и гражданскую службу и не ограничивал культурную автономию Украины. Мазепа в процветающем Левобережье дал старшине сытую, зажиточную жизнь углубив расхождение между нею и украинскими низами. Не было заселения русскими гетманских земель, наоборот шла интенсивная колонизация русских территорий украинцами, искавших защиты от поляков и крымцев. О «неволе» и колониальной зависимости Гетманщины от России не могло быть и речи. Истощение человеческих и материальных ресурсов гетманства было намного меньше, чем в России» [5, с. 17].

Насправді ж ресурси народного господарства Гетьманщини з того часу вичерпувалися досить швидко, про що свідчать власне документи російських архівів, які вже опубліковані. Особливо багато їх використали з початком Північної війни, в якій українське козацтво вимушене було брати постійну участь. Так, уже 30 листопада 1700 року цар пише одному зі своїх чиновників Федору Салтикову: «И для того велел тем войском, которыя при сем случае не успели, генералу Репнину с 12 000 ч. пехоты бать в Новгороде, а гетману Черкаскому с 8000 конных и с 10 000 пехотных бать в Пскове, которые всегда будут готовы к походу... и для того послан указ гетману казацкому, чтоб он был в готовности ко удержанию Полсково намерения» [12, т. 1, с. 409].

Таких повідомлень у цьому важливому зібранні документів з часів царювання Петра I можна знайти дуже багато. Наприклад, 30 травня 1701 року московський самодержець пише до польсько-

го короля Августа II: «По изволению нас, великого государя, нашего царского величества, велено подданному нашему, войска Запорожского обох сторон Днепра гетману и славного чина святого апостола Андрея кавалеру Ивану Степановичю Мазепе, с нашими царского величества войски Запорожски и регименту ево с ратными людьми, нынешняго настоящего лета быти на нашей великого государя службе в Лифлянтах, а для слученія с нашими великого государя Великоросийскими конными и пешими ратными людьми путь ему належит ити чрез государства вашего королевского величества, которые к Лифлянтам ближе и податнее и притти туда поспешнее...» [12, т. 1, с. 450].

Інформація про залучення нашого козачтва зафіксована і в січні 1702 року, коли наказний гетьман Данило Апостол біля Марієнбурга спустошив Лівляндію: узяв до полону понад дві тисячі осіб і пригнав багато худоби; до Марієнбурга не дійшов через глибокий сніг; там був загін лубенського полковника, котрий усі околиці розорив. Після повернення до Пскова козаки були відпущені на батьківщину «для того, что обезлошадели и помочь им не было возможности: ничего не вспахано и не кошено» [15, ч. I, с. 115].

Утім, потреба в козаках виникала дедалі більша. Так, 26 березня 1702 року в листі до Б. Шереметьєва Петро I писав: «О Черкасах говорено самому гетману, чтоб прислал добрых и с кампаней лутчих, которые бы не бежали, и о том учинить ему ж ведомо, а гетман то учинить обещался, что пришлет добрых; о Скоропадском послал указ к гетману» [12, т. 2, с. 26].

Того ж року 15 000 козаків під проводом полковника Миклашевського було спрямовано до Бихова, щоб забрати його в Сапежинських [12, т. 2, с. 574].

Подібних циркулярів віднаходимо досить багато і в подальшому. Наприклад, у листі Ф. Головіна до Іогана Рейнгольда від 7 травня 1704 року зазначалося, що «и сверх того

указано и господину гетману Мазепе со всем казацким войском в нужном случае против противных его королевскому величеству поляков по желанию ево в Полшу вступить, и огнем и мечем поступать и их к послушиванию приводить. И вышписанным войскам и гетману Мазепе повелено при вступлении в Полшу разослать его царского величества увещательные грамоты к сенатором и по воеводствам» [12, т. 3, с. 60].

Додатково до цього Петро додав для Мазепи: «...и сверх того повелел его царское величество при том же королевскому величеству на помощь идущие 5000 казаков в ваше управление и надзирательство вручить и о том господину гетману Мазепе указ послать, и дабы ваше превосходительство оных по своему благозобретению тамо под такую команду отдал, чтоб они с ползою могли против неприятеля употреблены, а не вообще потеряны быть» [12, т. 3, с. 62, 63].

Аналогічні вказівки трапляються й серед директиви царя князю Долгорукову на весну 1705 року: «Буде сумневатися его величество о паходе так малому войску, то возможно от гетмана послать несколько тысяч лошадей, на которых мочно пехоту и протчия вещи скоро привести (чтоб неприятель не мог препятствовать). Но сие надлежит в вышней тайне держать, а не так, как нене объявлено о свидании всему свету, о чем уже Аглинской посол сюди писал» [12, т. 3, с. 226, 227].

19 червня 1705 року Петро I вимагав від Мазепи: «Прежде сего писано к вам с Москвы указом нашим, велено с 30.000 немедленно итить ко Львову и противных королевскому величеству Полскому Августу Потоцких и иных маетности "знатными котрибуциями утиснять", и потом приближатца недалеко от Брести. А ныне подтверждаю, чтоб вы немедленно в вышеописанном числе шли и, хотя и не дошед Львова, обратились сколь скоро возможно к Сендомирию, проведывая, нет ли каких тамо неприятельских силных войск, а в пути и мимоходом

те контрибуции [це слово цар вписав замість наявного в оригіналі “розорення”. – В. С.], по прежнему указу, противних поляков маестностям чинили, и всем угрожали, кто дерзнет на подтверждение элекции или коронацию Лещинского ехать, не точию контрибуциями, но и конечным разорением, и разослали повсюду при сем посланню нашу здесь выданную грамоту. А в походе шли б безо всяких отягчений, и чтоб и пехота была вся конна, дабы от неприятельского нападения силнаго всегда могла безопасно отступить и тогда либо с нашим войском, которое при Гродне и Ковне стояти будет, или с Саксонским, с которым король Полской (по отступлении Шведа от Шленской границы в Полшувступить хочет), совокупитися могли. И между тем непрестанно, и по последней мере по однажды в неделю, а когда нужда и чаще, чрез нарочних посыльщиков нам о себе и о всех тамошних поведених и о неприятельских поступках давайте ведомость, подсылая под оных чaste подъезды. А королевскому величеству Полскому о походе своем к Сендомирю, по желанию ево, дайте о себе коим нибудь образом ведомость и с генералом нашим Паткулем имейте пересылку, коль часто возможно. И что у них уведете, о том к нам пишите» [12, т. 3, с. 364, 365].

У документі від 31 липня 1705 року повідомляється: «Междо тем же гетман Мазепа, чаю, уже у Сандомира, також и некоторые конные войска его к Гродне и Висле посланы и всякие развращения неприятелю чинить будут. И для того желает его царское величество, дабы его королевское величество, буде невозможно со всем войском притти, то б хотя с конницею одною и, буде мочно, притом с некоторою частью пехоты как наискорее чрез Венгры из Саксонии в Полшу вошел и хотя с Мазепою напред совокупился, а бошую часть пехоты до удобнейшого проходу в Саксонии оставил...» [12, т. 3, с. 398].

Сам гетьман Мазепа писав до Головина 4 серпня 1705 року від Зборова: «Я перешел Серет з величайшим трудом от множества рек, испорченных мостови вступил в имение

Потоцких. Все пусто; все скрылось и разбежались. Иду медленно. Я взял провианта на полгода: от того со мною 12.000 возов. Прошел воеводства Волынское, Киевское, вступил в Русское; тепер в маестности королевича Александра в Зборове. Казакам накрепко заказал ничего не трогать; но трудно удержать; притом же наши возы должны итти часто хлебными полями и покосами, истреблять хлеб и сено. От того безпристанная мне доука от шляхты, которая говорит, что такой помощи они никогда не видали» [15, ч. II, с. 345].

На виконання чергового доручення Петра I московський воєначальник Головин писав до Мазепи: «При сем же посылаю к милости вашей цидулу руки великого государя, с которою указал мне его величество в подтверждение прощанье к вашему сиятельству писать, дабы потрудился всяким образом в маестностях полских, противную страну держанных, толикое число лошадей получить, елико возможно, а по последней мере тысяч пять, а что больше, то лутче; а те бы лошади собрать к зиме» [12, т. 3, с. 900].

Гетьманові Мазепі доручали тоді й інші завдання. Наприклад, коли була загроза військовим складам у Бересті, то 23 грудня 1705 року Меншиков писав до Петра I: «Неприятель в Варшаве будучей, не имея у себя доволной живности, кончая определил вскоре в Брести сущим магазейном овладеть, и чтоб для того от писал мне к гетману Мазепе, дабы для охранения того магазейна послал ему от себя в Брест два или три полка. Против которого писания того ж дня к нему, господину гетману, о посылке в Брест 3.000 конницы и одного полка стрелецкого я писал» [12, т. 4, с. 526].

Проте вже через місяць, 19 січня 1706 року, згаданий воєначальник Головин писав Петру I: «К гетману того ж дни послал указ по повелению твоему: велел итти к Смоленску совсем, и сие послал через нарочного курьера» [12, т. 4, с. 544].

Лист Мазепи до Головина 23 квітня 1706 року з Мінська сповіщає про бої вже

в центральній частині Білорусі: «19 априля, не доходячи за три миля Ляхович, под городом Клецком, когда тие войска наши з войсками неприятскими стретилися и бой себе дали, тога наши, не выдержавши и силам неприятским не постоявши, инные в розсипку пойшли, а инные также пороженныи, мужественно посприяли смерть, утративши и чотири армати, якие з собою мели, о чем от погрому того злополучного спасшися и избегши, по два тут и по три тут до Минска прибегаючи, извествуют. А о Семене Протасьевичу, о полковнику Миргородском, также чотирьох комонних а троих пехотных полковниках еще не имею ведомости, чи там же на военном пляцу смертю от рук неприятских погибли, чи ли в неволю попали» [12, т. 4, с. 857].

3 Гомеля Мазепа 22 травня 1706 року писав до Петра I: «Поворочаючи я з Литвы по целоречной службе вашего величества, еле живой от многих трудов, турбаций, печалей, болезней, в Гомеле получил вашего величества монаршею рукою писанный указ, в котором монаршим сердцем соболезуешь не помысленному войск регимента моего поведению и христианской крови разлианию; меньшую ошутителем в болезни моей отраду. А как от неприятеля в Клецке поражение сталося, посылаю вашему величеству реляцию.

Когда полковник Переясловский прислал до меня с фортецы Лыховицкой одного казака, чрез мур спустивши, с крайним и последним освобождения своего прошением и таким донесением, поневаж и борошна не стало и кони все почти выдыхали, тогда ординовал я думного дворянина Семена Неплюева и полковника Миргородского Данила Апостола с таким числом войск: думного дворянина Неплюева драгонеи 800, солдат 600, стольника и полковника Анненкова стрельцов 200, стольника и полковника Кошелева стрельцов 250, солдатского нововыборного полку 300, два полков сердюков пеших 600, конных и товариства 1.900. Когда они, по приказу моему, на одсег Лыховицким

облежанцом, шли и реку Немен переправили, тогда неприятель зашел им дорогу в Клецку, где когда дали баталию, наши войска Божьими судьбами не выдержали наступлению и огню неприятскому, едны трупом там же пали, другие в полон достались, а третьи разбежались. Сколько убито, еще неизвестно; однако можно полагать, что до 800 пехоты, до 100 комонников; в плен взято: Росийских 50, Малоросийских 30. Полковник Переясловский, потеряв надежду на одсег, не мяя ни хлеба, ни соли, сдался 1 мая. На другой день прибыл сам король, осмотрел фортецию, пленных, поле сражения. Полковник Переясловский прислал мне лист: прошу позволения писать ему для отрады» [15, ч. I. с. 478].

Однак на ці втрати козацького війська й матеріальне виснаження Гетьманщини Москва не звертала уваги, про що Мазепа писав до самодержця в тому самому листі: «В том же вашего царского пресветлого величества писанью вчиталем такой указ, абым приготавлился як найраней на пришлую кампанию; который должен есм всячески тщится в совершенство призвести, як скоро в дом мой возвращуся и от подлежащей болезни освобождение получу, якож за мною единым дело не станет, если жив буду, быле бы войска все реименту моего, целоречною военною службою утружденные, знужнелые, опешалые, изнищалые, з которых едны поза Вислою были, другие при войсках Великоросийских от Кгродна шли, третии в Клецком погроме располошены zostали, а четвертыи тыи, яки в Менску при мне в малолюдном числе остались и тепер при боку моем обретаются. До домов своих повернули; до которых за прибытием моим в Батурин разошлаю по полкам уневерсалные ординансы, пильно приказуючи, чтоб на приший поход без всякого замедления приуготовлялися, в коне, в порохи, в куле и в борошеные запасы приспособлялися и в поготовости належатой до указу его царского пресветлого величества zostавали» [12, т. 4, с. 861].

Тему економічного виснаження Гетьманщини Мазепа порушує і в черговому листі до Петра І, який він писав 23 вересня 1706 року щодо будівництва Печерської фортеці: «А известую то вашему царскому величеству, что тые войска рейменту моего войска, помянутою фортификациею утружденные, борошенных запасов лишившиеся и кони свои все воженьем дерну повседневным меючи вымордованы и знужненные, не будут на жадную вашего царского величества службу под сей час зимою годны» [12, т. 4, с. 1022].

Проте цар добивався свого, про що він писав Іванові Мазепі 24 січня 1707 року: «Понеже уже вам не без ведома есть, что уже сия война на одних осталась, того для надлежит вам вящее приготовление и осторожность иметь по сему.

1. Чтоб заранее к походу изготovitца и чтоб по самой первой траве в мае под Киевом стать, как для совершения начатой фортеции, а паче для обороны от неприятеля своих краев, о котором сказывают, что конечно намерен в первых числах мая идти к нашим краем, чего для надлежит вящее приготовление в войсках иметь. И понеже ваша милость можете знать, что войско Малороссийское не регулярное и в поле против противника стать не может, того для советую вам доволное число лопаток и заступов велеть взять с собою, також и добрую полковую артиллерию, дабы возможно у Днепра [нежели неприятель будет] в удобных местах шанцами или окопами укрепитца и тем возбранить неприятелю ход в свою землю. Також дабы и в украинских городех от Польского рубежа добрую осторожность иметь и палисадами и протчим укрепить. О прочем будем писать пространнее» [12, т. 5, с. 41, 42].

Царський лист від 29 січня 1707 року ставить нові вимоги перед Мазепою: «Господин гетман. По получении сего надлежит вам потщится, дабы к пришлой весне было к походу во всякой готовности regimentу вашего войска пять тысяч человек

ис компанейцов и из городовых казаков, выбрав самих лутчих людей, которые бы имели добрые кони и ружье и при себе левкой обоз. И понеже в прошлой компании которые казаки были regimentу вашего, и у тех. Почитай что ни у кого сабли не видали, кроме пищалей и сайдаков, того ради зело б высокопотребно было, дабы они все сабли имели сверх пищалей и сайдаков. В сем гораздо приложить тщание» [12, т. 5, с. 57].

У розвиток зазначеної вказівки наведемо нове царське розпорядження від 30 березня 1707 року: «По прежнему нашему посланому к вам писму, к будущей кумпании Черкас изволте отправлять, и чтоб их пятитысячное число было одних выборных, которые могут на лошадь сесть, кроме тех, что у телеги за обозом будут»» [12, т. 5, с. 168].

Жодні прохання Мазепи щодо полегшень для українців не впливали на Петра І, який 24 червня 1707 року з Люблина писав до гетьмана: «Известно нам, великому государю, по доношению вашему, верного нашего подданного, как прежде сего, так и ныне, будучи при нашем дворе в Жолкве, что войску нашему Запорожскому от непрестанных нынешних трудных служб и походов, так найпаче жителем Малыя Росии от переходов войск наших царского величества Великороссийских и низовых, от провозу на Киев и сюда в главное войско всяких военных припасов и казны (бес чего при сей войне обойтитца не мочно), наносятся немале тяготи и разорения. И хотямы, великий государ, наше царское величество, о всех верных подданных наших, о вас, войске Запорожском и всем Малороссийском народе, государским нашим милосердием сожалею, однакож то вам, верному нашему подданному, и всему войску запорожскому и народу Малороссийскому объявляю, что в таком нене с неприятелем нашим, королем Швецким, военном случае того всего обойтись невозможно; и того ради надлежит вам для общей государственной пользы (для которой мы и персоны своей, принимая вся-

кие трудности, не щадим) то снести...» [12, т. 5, с. 334].

Козацьке військо буде продовжувати «кувати славу русского оружия» на різних фронтах, про що 10 серпня 1708 року Мазепа писав до Петра I з обозу з-під Русанова: «Сего дня августа 10, якого с господином Солововым, капитан-порутчиком, отправил с городовых полков лучего перебранного войска 4500 и два полка компании, 800 товариства в себе заключающие, для диверсии неприятелю к Пропойску, а особливо к Смоленску два полки – Переяславский и Нежинский в 3000-м числе, з которого 2000 доброй пехоты, а 1000 конницы определитца и употребитца. Получил я и с должною честью восприял через куриера моего премошный собственноручный вашего царского величества указ о посылке 3000 или 4000 войска реименту моего в Полщу к прежней с полковниками киевским и белоцерковским ординованой партии. Тое убо вашего царского величества повеление без всякого умедления исполнить потщуся, токмо покорне вашему царскому величеству с доземным поклонением дерзаю доносить, что прочии реименту моего полки, городовый и компанийский, в различные места на службу вашего царского величества разосланы, а именно – Киевский с талюбочными малолюдными полками переборными в Полще, Стародубовский и Черниговский в Пропойску, Полтавский с компаниею на Дону, Гадяцкий в фортецы и при фортеце Печерской, а при мне осталось было городовых пять полков, с которых два полки, Нежинский и Переяславский, отправлены к Смоленску, а полпяти тысячи переборного с тех же пяти полков товарищества ординовано с двома полками до компании до Пропойска, при мне же з городовых самых недорослей и на худейших лошадях

осталось 2800, которых своими очима видел господин Соловов, да 2000 сердюков и едина корогов компании, кроме великороссийских пехотных полков, в которых болш над 2000 не зберется, яко сами полковники сказывают, понеже все полки неполные; и того ради разве Гадяцкий двотысячный, взяв с фортецы Печерской и придав к нему 1000 тых недорослей, отправлю вскоре до Полщи, ибо разсуждаю, что тот полк гадяцкий, когда буду сам стоять по указу вашего царского величества при Киеве, не надобен будет до фортецы Печерской. А до полковников Киевского и Белоцерковского давно уже посылал двоих знатных особ, и ныне посылаю третьяго, чтоб тое войско по желанию господина Синявского запровадили, як наискорей к господину Потее...» [12, т. 8, с. 526, 527].

Ці опубліковані документи, про які не згадують сучасні російські історики, показують нам реальну картину ролі Гетьманщини та її війська в Північній війні. Іван Мазепа пробував протестувати, однак Петро I відповідав на це брутальним способом, зокрема й рукоприкладством до гетьмана. У листі Мазепа до полтавського полковника з Гадяча від 20 листопада 1708 року подається справжнє ставлення москвинів до українців: «Москва чинила прикrostи и разорения» [1, арк. 1].

Зазначимо, що після поразки під Полтавою з українськими гетьманами вже взагалі не рахувалися – вони мали вірно-піддано виконувати всі наряди на відправлення необхідних контингентів не тільки для участі в бойових діях, а й для будівництва Санкт-Петербурга й риття ладозьких каналів. Щодо цього цікавим є документ від 1712 року під назвою «О высылке из губерний в С. Петербург недосланных работных людей без промедления».

	Велено выслать	Выслано	Не дослано
С Московской	12.148	6.021	6.127
Казанской	5.733	3.372	2.361
Архангелогородской	5.050	4.417	633
Смоленской	2.457	2.230	227
Киевской	1.365	1.132	233
Азовской	2.047	1.360	687

[7, с. 225, 226].

Усе це буде повторюватися в подальшому, про що чітко показано в уже згаданому реєстрі козаків Сосницької сотні, але в російській історіографії подаватиметься як процес винятково російський. Ось тому й немає згадки в праці Л. Бескровного про джерела, у яких, скажімо, висвітлюється реальний план штурму Ізмаїла військами Суворова 1791 року: «Сверх того впереди пехотной иметь должно конную цепь казаков, и для того учредить на обеих при двух батареях с правого и левого флангов и в середине между батареей, всего три казачьих пикета на каждом по 21-му человеку, дабы расставить по три двойных часовых меж собою в 300-х, а от пехотной цепи в 50-ти шагах и при том еще иметь должно конные резервы позади кареев в 200-х шагах на правом фланге работы против волеброска к берегу 300 казаков против карейных интервалов два эскадрона северских карабинер... Против новой крепости три конные резервы состоять должны каждой из 300 казаков, они также от себя вправо и влево посылают разъезды» [10, с. 28].

Є в цьому плані ще й такі складники, що засвідчують важливу роль саме українського козацтва: «За два часа перед рассветом по данному сигналу ракетой войска, расположенные на лодках и гребных судах числом 8000 подвинутся в одно время к противоположному берегу с обеих флангов, то есть с левого фланга крепости. Заоружские лодки, дубы и паромы, подняв на себя 1500 казаков, 3500 регулярного войска, предмет сей

высадки занимает берег» Вторая колонна – составленная из четырех баталионов Екатеринославского егерского копуса – до Хотинских ворот. Пятая колонна из трех батальонов Бугского егерского корпуса – до Килийских ворот.

Между тем вся флотилия на судах 2000 войска, расстянется вдоль реки. И в 20 сажнях от противного берега становится на якорь и в такой позиции стоя, очищает берег картечью. На флотилии – один батальон бугского, два батальона херсонского, два батальона приморские николаевские» [10, с. 29–32].

Відроджуючи історичну правду щодо участі українського козацтва в завойовницьких походах російської армії, треба уважно переглянути вітчизняні архівні збірки, де є чимало оригінальних документів, на кшталт уже згаданого реєстру козаків Сосницької сотні. До них належить також список козаків Полтавського полку, які зібралися на російсько-турецьку війну 1735–1739 років. Цей документ називає не тільки імена тих наших предків, які відправлялися в похід за інтереси Російської імперії, а й ту кількість коней, зброї, боєприпасів і амуніції, з якими вони повинні були йти в похід [3, арк. 5–27].

Зауважимо, що в такому самому становищі перебували й інші лівобережні полки, які залучалися до цього походу. Так, 26 квітня 1739 року за «експозицією» головнокомандувача Мініха Стародубський полк мав виступити в повному складі: сам полковник з

усією полковою старшиною і сотниками, значковими товаришами, рядовими двокінними козаками, старшинськими дітьми, і тими, що називаються бунчуковими товаришами, але військової служби не несуть, артилерією «о трьох пушках» із приладдям та обслугою, у той час, коли наказано «жон и их домашних держать под караулом» [4, с. 42, 44].

І все це задля приєднання до Росії дунайських князівств і встановлення штандартів її величності в Константинополі, як декларував Мініх. А в народних думках воно відбивалося сумним реквіємом:

Бо я їду на Вкраїну
З турком воювати!
Своїм тілом білесеньким
Орлів годувати,
Своєю кров'ю червоною
Моря доповняти,
Своїм чубом кучерявим
Шляхи замітати,
Своєю костю кріпосною
Мости викладати [8, с. 610].

Ця війна, звісно, ще більше спустошила терени Гетьманщини, про що 1740 року свідчив англійський генерал Кейт: «До самого в'їзду мого в Україну, не думав я, що така вона порожня і таке множество тутешнього народу пропало. А й тепер скільки вигнано на війну, що не зосталося й стільки хліборобів, щоб їм самим для себе збіжжя посіяти. І хоч те вважають за їх упертість, що багато полів залишаються без засіву, але як по совісті розсудити, то й працювати нема кому і немає чим, бо вся робоча худоба з України забрана на війну» [9, с. 17].

Необхідно згадати й такий аспект важливості публікації пропонованого реєстру козаків Полтавського полку: це не тільки свідчення про збройну силу нашого народу у вказаний період. Водночас це безцінне джерело пошуку своїх предків для багатьох сучасних українців, якими вони хочуть гордитися. Адже на здобутках своїх попередників краще пізнається й минуле рідного народу, викристалізовується справжній патріотизм.

Джерела та література

1. Архів Санкт-Петербурзького відділення Інституту історії Росії. Ф. 83, оп. 1, спр. 74.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 1, спр. 60355.
3. Центральний державний історичний архів України в Києві. Ф. 1501, оп. 1, спр. 62.
4. Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1969.
5. Артамонов В. Горький путь предательства. Мазепа и шведы в 1708 году. *Родина*. Москва. 2009. № 7.
6. Бескровный А. Очерки по источниковедению военной истории России. Москва : Из-во АН СССР, 1957.
7. Доклады и приговоры состоявшиеся в правительствующем Сенате в царствование Петра Великого : [в 6 т.] / изданные Императорскою Академиею наук под редакциею Н. В. Калачова. Санкт-Петербург, 1883. Т. II. Год 1712-й. Кн. II (июль – декабрь).
8. Історичні пісні. Київ, 1961.
9. Микулин А. Концентраційні табори в Советському Союзі. Видання ЗЧ ОУН, 1958.
10. Новые документы А. Суворова, Ф. Ушакова, Г. Потемкина-Таврического и М. Кутузова. Симферополь, 1947.
11. Осипов К. Русские войска в Восточной Пруссии в Семилетней войне. Москва : Огиз, 1945.
12. Письма и бумаги императора Петра Великого : у 13 т. Санкт-Петербург, 1887. Т. 1 ; 1889. Т. 2 ; 1893. Т. 3 (1704–1705) ; 1897. Т. 4 ; 1889. Т. 5 (январь – июнь 1707) ; 1912. Т. 8 (июль – декабрь 1708 г.). Вып. 2.
13. Походный журнал 1696 года. Санкт-Петербург, 1853.
14. Сергійчук В. Хто кував славу «русского оружия». *Сіверянський літопис*. Чернівці. 1996. Ч. 2–3. С. 104–122.
15. Устрялов Н. История царствования Петра Великого : у 10 т. Санкт-Петербург, 1863. Т. 4. Ч. I; Ч. II.

References

1. Archives of the St. Petersburg Institute of History of the Russian Academy of Sciences: fund 83, inv. 1, dossier 74.
2. Vernadskyi National Library of Ukraine's Institute of Manuscripts: f. 1, dossier 60355.
3. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (thereafter – CSHAUK): f. 1501, inv. 1, dossier 62 [in Ukrainian].
4. APANOVYCH, Olena. *Armed Forces of Ukraine of the First Half of the XVIIIth Century*. AS of the Ukrainian SSR's Institute of History. Kyiv: Scientific Thought, 1969, 224 pp. [in Ukrainian].
5. ARTAMONOV, Vadim. The Bitter Path of Betrayal. Mazepa and the Swedes in 1708. In: Yuriy BORISYONOK, ed.-in-chief, *Motherland*. Moscow, 2009, no. 7 [in Russian].
6. BESKROVNYI, Lubomir. *Essays on the Source Study of Russia's Military History*. Moscow: USSR's AS Press, 1957, 453 pp. [in Russian].
7. KALACHOV, Nikolay, ed. *Reports Given and Sentences Passed in the Governing Senate in the Reign of Peter the Great, Published by the Imperial Academy of Sciences: in Six Volumes*. Saint Petersburg: Printing House of the Imperial Academy of Sciences, 1883, 1883, vol. II: *Year 1712, bk. II: July–December* [in Russian].
8. RYLSKYI, Maksym, Kost HUSLYSTYI (compilers). *Historical Songs*. AS of the UkrSSR. Kyiv, 1961 [in Ukrainian].
9. MYKULYN, Andriy. Concentration Camps in the Soviet Union. In: *Library of a Ukrainian Undergrounder. Series Two, no. 2*. An edition of Foreign Units of the Organization of Ukrainian Nationalists. [s.l.], 1958, 227 pp. [in Ukrainian].
10. WOLFSON, Benzion (compiler). *New Documents of Aleksandr Suvorov, Fyodor Ushakov, Grigory Potemkin-Taurichesky and Mikhail Kutuzov*. Simferopol: 1st State Printing House of the Publishing and Printing Office, 1947, 129 pp. [in Russian].
11. OSIPOV, Kirill. *Russian Troops in East Prussia in the Seven Years' War*. Moscow: Association of State Publishers; State Publishing House of Political Literature, 1945, 52 pp. [in Russian].
12. *Letters and Papers of Emperor Peter the Great: in 13 Volumes*. Saint Petersburg, 1887, vol. 1: 1688–1701; 1889, vol. 2: 1702–1703; 1893, vol. 3: 1704–1705; 1900, vol. 4 (1706); 1907, vol. 5 (January–June, 1707); 1912, vol. 6, iss. 1 (July–December, 1707) [in Russian].
13. *Travel Journal of 1696*. Saint Petersburg, 1853 [in Russian].
14. In: SERHIYCHUK, Volodymyr. Who Forged the Glory of Russian Weapons? In: *Siverian Chronicle*, Chernihiv, 1996, no. 2–3, pp. 104–122 [in Ukrainian].
15. USTRYALOV, Nikolay. *The History of Peter the Great's Reign: in Ten Volumes*. Saint Petersburg: Printing House of the Second Department of His Imperial Majesty's Own Chancellery, 1863, vol. 4, pt. I, 629 pp.; vol. 4, pt. II, 706 pp. [in Russian].

УДК 728.1:39](477.54/.62)

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2021.02.037>**СУШКО ВАЛЕНТИНА**

кандидат історичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри теорії і історії мистецтв Харківської державної академії дизайну і мистецтв

SUSHKO VALENTYNA

a Ph.D. in History, an Associate Professor, an acting chair of Theory and History of Arts Department of the Kharkiv State Academy of Design and Arts

Бібліографічний опис:

Сушко, В. (2021) Регіональні особливості планувальних і декоративних житлобудівних традицій Слобожанщини. *Народна творчість та етнологія*, 2 (390), 37–46.

Sushko, V. (2021) Regional Features of Planning and Decorative Housing Traditions of Slobozhanshchyna. *Folk Art and Ethnology*, 2 (390), 37–46.

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЛАНУВАЛЬНИХ І ДЕКОРАТИВНИХ ЖИТЛОБУДІВНИХ ТРАДИЦІЙ СЛОБОЖАНЩИНИ

Анотація / Abstract

Народна архітектура є одним із маркерів етнічної культури. Будівничим доводилося враховувати особливості природних умов, використовуючи матеріали своєї місцевості. Проте житло й донині є втіленням ідеалу краси та зручності, тому, навіть переселяючись в інший край, людина намагалася відтворити цей ідеал за нових умов.

Оскільки поважні дослідники етнокультури українців Слобожанщини М. Сумцов, С. Таранушенко та інші переконливо доводили участь у заселенні Слобідської України в XVII ст. представників інших регіонів України, то видається цікавим провести порівняльний аналіз народної архітектури українців Слобожанщини. Матеріалом для нашого дослідження стали експедиції Слобожанщиною та експедиції в інші регіони, зокрема на Гуцульщину у 2012 році.

Порівняння планувальних і декоративних рішень та принципів житла українців різних частин України доводить їх загальноукраїнський характер. Зміни матеріалів будівництва та декорування житла спричинені соціально-економічними перетвореннями. Однак значення Дому для українців продовжує бути незмінним.

Ключові слова: народна архітектура, народне будівництво, Слобожанщина, хата, гражда, покуть, піч, декор житла.

Folk architecture is one of the markers of ethnic culture. Builders had to take into account the features of natural conditions, with using natural materials of their dwelling area. However, abode is still the embodiment of the ideal of beauty and comfort, so even while moving to another region, people tried to recreate the ideal under new conditions.

Since the reputable researchers of Slobozhanshchyna Ukrainians' ethno-culture Mykola Sumtsov, Stefan Taranushenko and others convincingly proved the Hutsuls' participation in the settlement of Sloboda Ukraine in the XVIIth century,

it seems interesting to conduct a comparative analysis of folk architecture of Slobozhanshchyna and Hutsulshchyna Ukrainians. Materials from expeditions to Slobozhanshchyna and the 2012 exploration journey to Hutsulshchyna became the ground for our studies.

Comparison of planning and decoration solutions, as well as principles of housing of Ukrainians in different parts of Ukraine proves their all-Ukrainian character. Changes in housing construction and decoration materials are caused by socio-economic transformations. However, the significance of a House for Ukrainians remains unchanged.

Keywords: folk architecture, folk construction, Slobozhanshchyna, Hutsulshchyna, hut, grazhda (Hutsul farmstead), corner of honour, stove, home decor.

Житло є одним із найважливіших складників будь-якої культури, яка зберігає давні традиції віддалених історичних епох, залежить від навколишнього природно-географічного середовища та відбиває соціально-економічні умови життя народу [7, с. 110]. Водночас у будівництві, плануванні та оздобленні житла відбуваються постійні зміни та вдосконалення. Дослідження житла може прояснити багато питань історії народу, його соціального життя, культурно-побутових зв'язків на різних етапах історичного розвитку.

Надумкудослідника українського мистецтва та архітектури ХХ ст. Стефана Таранушенка, регіональні риси Слобожанщини, зокрема й народного будівництва, сформувався з огляду на «первісний склад колонізаторів». Адже на Слобожанщину, згідно з результатами архівних досліджень академіка Д. Багалія, «зійшлись виселенці з усіх кутків України – від Галичини до Полтавщини, від Холмщини до Поділля, а єсть вказівки, що заходили сюди також бойки й гуцули з гір Карпатських» [8, с. 1–2].

У традиційній культурі українців Слобожанщини риси регіонів походження простежуються й досі: так, етномузикологи вирізняють подільську та поліську традицію в слобожанському весіллі; ми також свого часу торкалися цього питання, коли досліджували поховальну обрядовість. Тож, оскільки житло є етнічним маркером, цікаво буде провести порівняльний аналіз народної архітектури українців Слобожанщини та інших регіонів України. В останні десятиліття ХХ та на початку ХХІ ст. з'явилися десятки праць, у яких розглядається широкий спектр житлобудівних проблем: планувальні й деко-

ративні практики житлобудівельних традицій, особливості екстер'єру та інтер'єру, регіональні відмінності тощо¹.

Для розгляду обираємо межу ХІХ–ХХ ст., тобто час змін у традиційних будівельних практиках (матеріал, декорування). Об'єкти, зведені саме в цей час, ми обстежували під час наших експедицій Слобідською Україною, здійснених упродовж 1990–2010-х років. Нами були обстежені в межах Слобідської України Сумська область (с. Межиріч Лебединського району, с. Боромля Тростянецького району, смт Липова Долина, міста Тростянець, Охтирка, Суми); Харківська область, Слов'янський район Донецької області, села Грайворонського та Шебекінського районів Белгородської області РФ. Щодо інших регіонів, то для порівняння використаємо матеріали експедиції 2012 року, організованої Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського в Івано-Франківську область, у якій нам пощастило взяти участь, та архітектурні пам'ятки-експонати створених у 1960–1990-х роках Всеукраїнського, регіональних і локальних музеїв народної архітектури та побуту, що репрезентують переважно пам'ятки ХІХ ст.

Народне будівництво було візитівкою будь-якого краю, однак об'єктом наукового вивчення воно стало дещо пізніше, ніж інші складові культури. Проте в середині ХІХ ст. оглядів і розвідок стає вже більше. Серед них особливої уваги заслуговує праця П. Чубинського «Житло, начиння, господарські будівлі та знаряддя» («Жилище, утварь, хозяйственные постройки и орудия») «з її узагальнюючою методикою виділення типових рис українського житла та приклада-

ми народного відчуття краси» [9, с. 383]. Опис давньої гуцульської оселі поданий у роботі Якова Головацького «Народні пісні Галицької та Угорської Руси» («Народные песни Галицкой и Угорской Руси») [9, с. 383].

Неабияке значення для дослідження народної архітектури українців має наукова спадщина С. Таранушенка, який уперше здійснив мистецтвознавчий аналіз народного житла, розкрив принципи творення його художньо-мистецького образу. На думку відомого дослідника української архітектури ХХ ст. Т. Косміної, «ці принципи, за С. Таранушенком, проявлялися в композиційно-планових рішеннях, пропорційних співвідношеннях за вертикаллю й горизонталлю основних архітектурних мас, декоративно-художній виразності будівельних матеріалів та конструктивних прийомів, динамічній зміні типологічних ознак у часі відповідно до змін естетичних уподобань господарів житла» [9, с. 383].

Упродовж ХХ ст. дослідженням народного житла займалися П. Юрченко, В. Самойлович, Т. Косміна [10, с. 8–26], З. Гудченко та ін. Житло ставало об'єктом розгляду під час створення колективних монографій, присвячених центральним та західним регіонам України. Дослідження етнокультури Слобідської України у середині ХХ ст. велися досить мало. Важливу роль відіграло створення в 1960-х роках Всеукраїнського музею народної архітектури та побуту України, до експозиції якого було включене обійстя з Південної Слобожанщини (Старобільщина).

Отже, спробуємо провести порівняння традицій будівельних практик Слобожанщини та інших регіонів України за наявними пам'ятками народного будівництва та писемними джерелами.

До середини ХХ ст. на Слобожанщині існувало кілька типів поселень: міста та містечка різного значення й підпорядкування; села, з яких деякі ставали містами або, навпаки, перетворювалися на села із сотених містечок (наприклад, сотенне містеч-

ко Харківського полку ХVII ст. – с. Липці Харківського району Харківської області) та хутори. Останні зовсім зникли з карти Слобожанщини вже в радянський час унаслідок «укрупнення сіл», хоча свого часу кожне слобідське українське село було «обсажене» хуторами. Центром поселення або якоїсь його частини ставала церква й церковний майдан, від якого у вільному плануванні розходилися вулиці та провулки. Забудова поселень була здебільшого хаотичною, пристосованою до особливостей ландшафту, зазвичай поблизу річок та водойм.

Великі села являли собою кілька хуторів, розкиданих на горах та долинах, які мали власні назви: наприклад, у с. Липці Харківського району Харківської області й нині існують краї – Жабокряківка (оболонь), Пісок (піскувата частина села, де відбувалися торги коней та великої рогатої худоби), Круча (частина села на горі), Рожество (частина села, де до 1930-х років розміщувалася церква Різдва Христового), Сороківка (вулиця, на якій жили люди з прізвищем Сорока) та Кльованівка (частина села, де жили люди з прізвищем Кльовані), Веселянський шлях (вулиця, яку продовжує шлях до с. Веселе), Шлях (головна вулиця села, де завжди проходив шлях на Харків) тощо. У с. Чемужівка Зміївського району назви країв села й тепер зберігають свою архаїчність.

Розкидане розташування – «сидіння на верхах» – притаманне й карпатським селам. Головним критерієм для гуцулів, наприклад, є також близькість до власної землі. Вагомим чинником є зведення господи недалеко від людей.

Отже, можемо сказати, що українці, вибираючи місце для обійстя та хати, в усіх краях керувалися однаковим принципом – зручність ведення господарства.

У «Топографічному описі Харківського намісництва» автор розповідає, що садиба українського селянина мала хату, яка стояла окремо, та «підварок» – господарські будівлі двору, які були об'єднані одним дахом [5, с. 89]. Традиція ділити обійстя на «чис-

тий» та «господарський» двір збереглася на Слобожанщині й донині.

Існує кілька типів планування української садиби на Слобожанщині, які можна звести до двох основних:

1. Хата і господарські будівлі розташовані паралельно. Хата причілковою стіною («около») виходить на вулицю; перед цією стіною з вулиці можуть розбивати квітник та саджати кілька плодових дерев. У такому разі курник і саж розташовуються здебільшого за сараями, біля виходу на город – не на чистій частині двору. Господарські будівлі нерідко розміщують під одним дахом, навіть і погріб (Сумщина, смт Липова Долина).

2. Хата і господарські будівлі розташовані П-подібно, і паркан з воротами замикає композицію. У такому разі хата може або виходити однією з причілкових стін на вулицю (переважний варіант), або розташовуватися в глибині двору. Господарські будівлі розміщуються під одним дахом або частково розкидані по господарському двору.

Цікавим явищем, поміченим на Слобожанщині фахівцем-архітектором, є повернення в наш час до хутірського способу облаштування садиби (наближеність до ділянки землі, зв'язування будівель, поділ на «чистий» та «господарський» двір). Проте існує й інша тенденція, яка простежується поблизу Харкова. Ми називаємо її «вілла нова»: у «старих» населених пунктах у радіусі приблизно 30 км від Харкова (наприклад, с. Липці; забудова на початку вул. Веселівський шлях) нові власники будують садиби без жодних прив'язок ані до традиційних уявлень, ані до запровадженого в радянський час вуличного планування, нехтуючи сільськогосподарськими міркуваннями, адже вони хочуть мати новітнє («дизайнерське») обійстя, з якого будуть їздити працювати у велике місто. Крім того, і в самому Харкові та неподалік від нього є житлові комплекси, забудовані за сучасними будівельними стандартами та технологіями, проте там переважає досить чітка вулична забудова.

На нашу думку, ці явища (застосування новітніх матеріалів для оздоблення та декорування житла, перепланування; поява «дач» та туристичних садиб) характерні також для Івано-Франківщини. Причому туристична галузь тут набагато ширше розвинута й має брендом саме гуцульські традиції.

У гуцульській традиції домінували два типи житла: садиба-гражда (замкнений двір) та окрема хата. Така хата представлена в Закарпатському музеї народної архітектури та побуту: це хата із с. Ясіня (присілок Кевелів) Рахівського району Закарпатської області. Житло рублене, збудоване у XVIII ст., двічі (1811 р. та 1865 р.) переносилося, про що свідчать дати на «протесі» між вікнами. Хата трикамерна (кімната + сіни + комора), напівкурна, із земляною долівкою, крита гонтом.

Ми ознайомилися з гуцульською граждою як з музеєфікованою пам'яткою в Національному музеї народної архітектури та побуту (м. Київ) та Закарпатському обласному музеї. Усі жилі зразки житла на Гуцульщині, тяжіючи до периметрального розташування на садибі, мають вільну забудову відносно інших господарських будівель.

Житло для селянина було центром його всесвіту, місцем, де проходило все життя – від колиски до могили. Тож коли будували нову хату, намагалися дотриматися всіх звичаїв, засторог, навіть найменших забобів, щоб привернути до себе добрі сили, багатство, щастя та благополуччя [1, с. 75]. «Життя» – «жито» – «житло» – слова однокореневі й однаково багато важать для українця. У своєму «Словнику української мови» Б. Грінченко трактував слово «хата» як «дім, місце помешкання, хижа», а іноді – і «могила» [3, с. 388–389].

У вже згадуваному «Топографічному описі Харківського намісництва» докладно описана слобожанська хата кінця XVIII ст.: «Українці в усьому полюбляють чистоту та охайність. Хати, хоч рублені, хоч із хмизу сплетені, і при них великі сіни, обмазують з обох боків і долівку набивають глиною.

Багато хто коло стін та печей, по долівці та пічному фундаменту майже на чверть аршину фарбують білою або жовтою, рідше – червоною чи чорною фарбою. І призьби коло хат, оплетені хмизом та глиною обмазані, майже по самі вікна набиті землею, служать на дворі замість лавок. А для того, щоб вони не розмивалися і для прикриття стін, роблять покрівлю з невеликим спуском або навісом, особливо на поперечних стінах.

Пічі, які називаються груби, робляться з кахель, а в разі відсутності їх – з горщиків без цегли з одним лише склепінням під стелею; топляться з сіней з вогнища, яке від полу не вище чверті аршина, набите глиною, а над ним робиться шатром труба, яка називається комином, з лозин, обмазаних глиною. Кахлі бувають у заможніших зелені, а в інших просто обпалені, які як і хати підмазують білою глиною, а де є крейда, то нею, щосуботи, а надто – під великі свята: взимку лише всередині, а влітку – також і ззовні.

Рідко в якій хаті буває менше трьох скляних, здебільшого з круглих шиб, вікон. Чому в українців завжди чисті світлі і при тому теплі та нечадні житла? Тому що у груб димарі не закриваються, а майже весь день вони потроху протоплюються соломою, а надто – очеретом, а то й кизяками; рідко коли, і то в лісистих місцях, дрібними дровами. Від того груби надзвичайно скоро розгоряються, так що навіть взимку якби подорожньому трапилося зайняти нетоплену хату, то за півгодини вона прогріється.

У хаті зазвичай зроблені по-під стінами лавки, а по тій стіні, де встановлена груба, здебільшого від самої груби до стіни – піл, на якому вони сплять. А запічок, оскільки вони встановлюють ті груби на деякій відстані від стіни, щоб від розжарювання кахель не загорілася хата, слугує для зберігання пожежобезпечного начиння. Цей запічок є досить великим і на ньому сушать хліб. У передньому куті поставлені ікони, а під ними – вузький та довгий стіл. І лавки, і стіл, і піл завжди чисто вимиті, а у заможних стіл вкритий килимом, у бідніших –

чистим рядном. На столі завжди лежить невеликий житній хліб та стоїть солонка чи просто насипана сіль не знак гостинності. У тих, хто трохи багатший, замість столів на низеньких ніжках, які майже всі укріплені в землі, – скриня чи в столі висувні шухлядки, окуті залізом із внутрішніми замками, які накриті килимом, а поверх ще й скатертиною» [5, с. 66–68].

Щодо архаїчних типів житла (курні хати), то найбільше їх було зафіксовано на Поліссі. Академік М. Сумцов висловлював припущення, що колись курні хати були по всій Україні [7, с. 118–119], очевидно, і на Слобожанщині також. Проте таких хат у цьому регіоні нами зафіксовано не було. Гуцульська подібна хата, яку ми обстежували, – це хата із с. Ясіня в Закарпатському музеї народної архітектури та побуту.

До початку XX ст. на Слобожанщині здебільшого для зведення стін та основи дахів запрошували майстрів-тесль. Уважалося, що краще запрошувати українців, бо існували побутові упередження та забобони, що «москалі» можуть «зарубати хату на смерть». Теслі належали до категорії «знаючих людей». Тому їх пригощали під час будівництва хати тричі: на закладанні нового житла, при підйманні сволака та після завершення робіт.

Крім того, під час будівництва важливими моментами, що їх відзначали святковими діями та урочистим обідом для працівників, були ліплення хати та «квітка». Пригощення, святкові обіди, ритуальні жарти (катання хазяїна з хазяйкою на тачці, викачування їх у глині) збереглися до кінця XX ст.

На Слобожанщині у XVIII – на початку XX ст. існувало кілька типів житла. Найдавнішим видом було зрубне, характерне від початку останньої колонізації краю до межі XIX–XX ст., особливо в північних районах Слобідської України. Стіни такої хати зводилися з дубових колод, покладених горизонтально. Поверх колод набивалася дранка-клинцївка – планки для кращого прилягання глини. Після цього стіни «улі-

плювали» кількома шарами «чорної» глини та білили.

До середини ХХ ст. основним типом житла на всій території Слобожанщини стало каркасне житло, коли стіни зводили з колод дерева, поставлених сторч, які після клинцювання обмазували глиною та білили.

На півдні Слобожанщини, вірогідно, від самого початку заселення, основним типом житла були саманні (з глиняної цегли) та хати з топтаними стінами (глина виливалася між двома рядами опалубки та «застигала», утворюючи стіни майбутнього помешкання).

Характерною особливістю хат, які зводилися після воєн (і після громадянської та Першої світової, і після Другої світової), було зменшення висоти стелі, що досліджувалося науковцями ще на початку ХХ ст. Так, у розвідці «Житло та санітарний побут сільського населення України», яка вийшла друком у Харкові 1927 року, автор Марзєєв на широкому фактографічному матеріалі з усіх місцевостей тодішньої радянської України (від Харківської та Донецької губерній на сході до Волинської та Подільської на заході; від Чернігівської на півночі до Одеської та Катеринославської на півдні) – 49 округів, 214 населених пунктів, 86 158 дворів та 432 191 житель – доводить зменшення висоти хат по закінченні громадянської війни. Загалом висота хат кінця ХІХ ст. – 1920-х років досягала в середньому 2,23–2,4 м [4, с. 59–64]. На жаль, автор не уточнює, що він розуміє під висотою житла – можливо, лише внутрішню висоту стін (а за деякими висловлюваннями можна припустити, що саме це).

У сільському будівництві українських поселень Слобожанщини з кінця 1960-х з'явилася обпалена цегла. Цегляні стіни на Харківщині обмазують глиною здебільшого тільки ізсередини, а на Белгородщині нерідко білять чи фарбують білою фарбою всю площину стіни, а кути хати – контрастними (синіми, червоними тощо) кольорами.

Переважною формою даху хати по всій Україні слід визнати чотирихилу. Так, тесля Белкін із с. Нижня Солоня Борівського району Харківської області навіть твердив: «Хата – кругла, двоскатний, з фронтоном – хлігель».

Покриття дахів, що в козацькі часи робилося гонтом, згодом стало на Слобожанщині солом'яне або очеретяне. Існувало кілька способів покриття дахів плутаною соломою – «у натрушування», «у раструс», «у гребінець». У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. застосовували більш удосконалений спосіб покриття – «під щітку», «під корінець», «під гузирь»: ряди снопиків чи розстеленої соломи укладали колоссям угору, їх прив'язували до лат, а знизу підбивали дощечкою. Для міцності й вогнестійкості соломі замочували в розчині глини («під глинку»), а потім укладали на даху зазначеними вище способами. Покриття «під глинку», хоча й обходилося значно дорожче, поширилося з другої половини ХІХ ст. в селищах, що часто страждали від пожеж. Очерет як покрівельний матеріал використовували лише в окремих селах, розташованих поблизу заболочених річок і озер.

Дахи хат на Слобожанщині мали характерні для українського житла навіси-«піддашки» – виноси даху по фасадній стіні, що спиралися на стовпи. Згодом ці піддашки стали закритими, утворюючи додаткове господарське приміщення – «галерею», «коридор», що стало специфічною ознакою житлобудівної традиції краю. Нерідко по глухій стіні хати робили невеличку комірчину – «прихалабок».

Зведення каркасних хат, поширення солом'яних дахів, на нашу думку, насамперед пов'язане зі змінами соціального стану – закріпаченням селян у ХVІІІ–ХХ ст. У ХІХ ст. рідкісними стали «хати на помості», тобто з дерев'яною підлогою. Зазвичай селянські та міщанські хати мали лише земляну долівку.

Зсередини житлові частини будівлі на Слобожанщині білили («мазалися»), рідко – досить інтенсивно підсинювалися.

До другої половини XX ст. на Сумщині побу-тували «хати з митими стінами», де рублені колоди всередині помешкання вирівнювали-ся «під рубанок» і «прооліфлювалися».

Про внутрішнє планування українських хат XVII–XVIII ст. можемо дізнатися лише з писемних джерел. Від XIX – до початку XX ст. переважним типом планування була «хата на дві половини», де першим приміщенням, куди потрапляли з вулиці, були сіни – неопалюване господарське приміщення, що ділило собою внутрішній простір житла на дві житлові (кімната і світлиця, кімната і кімната) або житлову та господарчу (хата і комора, світлиця і комірчина) частини.

У XVII – першій половині XVIII ст. житла простих козаків та козацької старшини відрізнялися мало, адже для того, аби здобути якісь маєтності, потрібен був час. Проте й до кінця XVIII ст. господи козаків та старшини різнилися розмірами, якістю оформлення інтер'єрів, а не асортиментом хатнього начиння (наприклад, не просте рядно лежало на ослоні, а купований коць; не з доморобного сукна, а з купованої парчі чи бабереку шили для жінки кунтуш, який ховали не в просту дерев'яну скриню, а в ковану чи принаймні мальовану). Тільки після зрівняння в правах російського та українського дворянства українське панство відійшло від традиційного умеблювання та побуту. Але навіть на околицях stolичного Харкова до середини XX ст. стояли «селянські» хати, хоча від 1970-х років мали вони вже не солом'яні, а залізні чи шиферні дахи.

Традиції у функціональному розподілі та використанні внутрішнього простору хати існували здавна. Головним символічно-сакральним локусом хати був покуть – кут навпроти вхідних дверей. Там висіли ікони, прикрашені найкращими рушниками, фотографії рідних (з кінця XIX ст.). Під образами стояв стіл, який завжди мав бути накритий скатертиною – «щоб життя голим не було». Покуть, сволок прикрашали тканими чи вишитими рушниками, паперовими й живи-

ми квітами тощо. По діагоналі від покутя була розташована «вариста піч», яка займа-ла приблизно четверту-п'яту частину хати. Від причілка печі до протилежної стіни влаштовували дощатий настил для спання – піл. Над полом зазвичай укріплювалася жердка для повсякденного одягу. Решта вбрання членів родини зберігалася в скринях чи про-сто на вішалках у прикомірку.

До XIX ст. в селянському житлі жодних купованих меблів не було. Уздовж причілко-вої та чільної стін стояли щільно прикріпле-ні до них лави. Згодом їх замінили дерев'яні вузькі лавки-дивани з високими, нерідко різ-ними, спинками. Із зовнішнього боку столу до нього приставлялися пересувні ослони – лави без спинок.

Простір хати від вустя печі до передньої стіни слугував «кухнею»: тут готували їжу і був зосереджений весь кухонний інвентар. Від вхідних дверей до причілка влаштовува-ли «мисник». Якщо мисник не мав дверцят, то яскраві, різнокольорові миски, що стояли на ньому та на полиці над дверима, ставали додатковим декоративним елементом оселі. В інтер'єрах широко застосовувалися деко-ративні тканини.

Художнє оформлення будинків на Слобожанщині було розвинуто слабо: іноді обводили кольоровою глиною віконні та дверні прорізи, а частіше розфарбовували жовтою і червоною глиною, а також синьою, зеленою чи червоною фарбою віконниці. З кінця XX ст., коли для будівництва поча-ли широко застосовувати обпалену цеглу, розповсюдилася традиція з декоративними цілями зводити житло із цегли різного кольо-ру, різними способами кладки, залишаючи стіну ззовні нефарбованою. Водночас широ-ко розповсюджена і традиційна побілка стін крейдою чи оштукатурювання вапном. Іноді лиштви вікон, пілястри, карнизи виділялися інтенсивним контрастним кольором.

XX століття принесло значні зміни не тільки в соціальний чи політичний устрій; кардинальні зміни відбулися й у будівництві. Так, хати 1920-х років, навіть ті, що будова-

лися на тому самому подвір'ї (місцевий термін «перекидалися»: «прийшов з кадрової, надумав жениться – перекидав хату», – з оповіді жительки с. Липці Харківського району Харківської області. Так само називали перебудову хати жительки с. Прістін та Сеньків Куп'янського району Харківської області), мали інакше (простіше) планування: два приміщення (житлове та нежитлове), з яких нежитлова частина – сіни – набагато зменшилася, а житлова являла собою єдиний простір між зовнішніми стінами, на які й спиралася конструкція даху.

Внутрішній простір у таких хатах ділила піч, яка стояла вже не вздовж внутрішньої сінешньої стіни, як це було раніше в хатах «на дві половини», а вздовж глухої стіни. Саме так, як у хаті в Музеї народної архітектури, побуту та дитячої творчості в с. Прелесне Слов'янського району Донецької області. Нерідко для того, щоб «не гріти вулицю», піч трохи відсували від стіни (тоді цей запічок міг слугувати господарським приміщенням або додатковим спальним місцем).

Давніші хати «на дві половини» також почали ділити внутрішніми стінами, відділяючи частини сіней для майстерень чи додаткових кімнат.

Проте вже від 1930-х років з'являються цілі вулиці та села, що будувалися за державним планом. Такі забудови, на відміну від традиційних, зводилися орієнтованими не за сонцем, а з огляду на зручність під'їзду, за суворим планом подвір'я та внутрішнім плануванням житлових і господарських будівель. Прикладом такого будівництва можна назвати с. Мирне Борівського району Харківської області. Проте матеріали та технологія будівництва ще ненабагато відрізнялися від власницької: дерево на каркас чи опалубку, глина для стін та крейда для побілки, солома чи очерет на покрівлю даху. Кардинальні зміни відбулися тільки в другій половині XX ст., коли і «радгоспні» села, і власники старих хат почали будувати з купованої цегли, а дах вкривати бляхою, шифером та іншими сучасними матеріала-

ми. Жителька с. Прістін Куп'янського району Харківської області назвала це просто бажанням похизуватися: «Як же ж вони – хата будується роками, і кінця нема, бо нема грошей купити цеглу, а глини ж кругом повно. І не то, що не вміють [побудувати хату, “як у старовину”. – В. С.], а просто не хочуть, бо “що люди скажуть”».

Від 1970-х років особливу ціну мали «обкладені» хати, тобто зведені за традиційною технологією (зрубні, сторч чи топтані), але з додатково викладеними стінами із цегли [1, с. 9]. Такі хати вважалися набагато теплішими. Для цього використовували червону цеглу, яка також уважалася теплою. Проте біла силікатна цегла була дорожчою, а той, хто зводив таку хату, ніби демонстрував гарні статки – «не задумується, за що топтити». Відтоді й починається будівництво із цегли ще й хлівів (сараїв).

У старих селах навіть зміни в будівельних матеріалах та технологіях не змінили традиційних планувальних рішень, бо й наприкінці XX ст. будівництво нової хати відбувалося на місці старої. Збереглася традиція будівельної жертви у вигляді закладин грошей під кути хати (як це зафіксовано в с. Мурафа й інших селах Краснокутського району Харківської області).

Утім, внутрішнє планування хати все ж таки змінилося. Простір почали ділити стінами на кімнати без прив'язки до печі, яку замінила груба, а згодом – газове опалення. У хатах з'явилися «зали» – кімнати, у яких приймають гостей (центром її став телевізор, що нині може бути підключений до супутникового зв'язку); «кухні», де члени родини не тільки готують, але й споживають їжу, «дитячі» та «спальні». У таких хатах нечасто влаштовують покуть – ікони стоять на поличках меблевої стінки чи в шифоньєрі. Меблі, пройшовши всю еволюцію радянської епохи – від дерев'яних та металевих з панцирною сіткою ліжок, дерев'яних доморобних диванів та столів, нині цілком відповідають не лише міським, а й світовим зразкам та запитам.

Отже, порівняння планувальних і декоративних рішень та принципів житла мешканців Слобожанщини відбиває загальні риси, спільні й для інших частин нашої країни, що доводить їх загальноукраїнський характер. Соціально-політичні та економічні зміни в житті українців спричинилися до змін і в народній архітектурі: змінилися матеріали будівництва, декорування житла та його меблювання.

Серед спільних рис у традиційному будівництві слід виділити вільне планування поселення із центром – церквою. Поселення складалося з кутів, присілків, хуторів, у яких садиба розташовувалася якомога ближче до земельної ділянки власника на найменш придатних для господарства частинах ґрунту. У XIX ст. (спочатку у містах та містечках) починається вулична забудова з тяжінням до геометрично-вивірених форм.

Основним типом для українців було трикамерне житло, у якому першими від вулиці були сіни, а решта приміщень були або повністю житловими, або тільки одне з них (най-

частіше те, яке мало кут на схід), а інше мало господарське призначення. Житло до XIX ст. було орієнтоване за сторонами світу, згодом – підпорядковувалося вуличній забудові.

У внутрішньому просторі хати центральне місце займала піч. Декором печі слугували в різних регіонах кахлі. На Слобожанщині ця традиція зникає до кінця XIX ст. У XVIII ст. хати могли бути й курними та напівкурними як на Слобожанщині, так і на Поліссі та Гуцульщині.

Головними кольоровими акцентами народного житла українців Слобожанщини, як і по всій Україні, були декоративно-вжиткові тканини: багатобарвні кози, ліжники та килими, яскраві ткани та вишиті рушники.

Порівняння планувальних і декоративних рішень та принципів житла українців різних частин України доводить їх загальноукраїнський характер. Зміни матеріалів будівництва та декорування житла спричинені соціально-економічними перетвореннями. Однак сакральне значення Дому для українців залишається незмінним.

Примітки

¹ Див., наприклад: Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура України. Київ, 1970; Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. Київ, 1983; Бескид Ю. Матеріальна культура Лемківщини. Торонто, 1972; Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. Київ, 1987; Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження : у 2 т. Львів, 1998, 1999; Орел Л. Скарбниця народної культури України. Київ, 2009; Косміна Т. В. Сільське житло Поділля. Київ, 1980; Сополіга М. Народне будівництво українців Східної Словаччини. Свидник, 1976; Сополіга М. Народне

житло українців Східної Словаччини. Братислава ; Пряшів, 1983; Сополіга М. Народна архітектура українців Словаччини. Свидник, 2016; Тарас Я. Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат: культурно-традиційний аспект. Львів, 2007; Федака П. Народне житло українців Закарпаття XVIII–XX століть. Ужгород, 2005; Радович Р. Поліське житло: культурно-генетичні витоки та еволюційні процеси. Львів, 2017; Сілецький Р. Сільське поселення та садиба в Українських Карпатах XIX – поч. XX ст. Київ, 1994.

Джерела та література

1. Астахова О. В., Крупа Т. М., Сушко В. А. Свята та побут Слобожанщини : альбом. Харків : Колорит, 2004. 125 с.: іл.
2. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / передмова, коментар В. В. Кравченка. Харків : Основа, 1991. 256 с.: іл.

3. Грінченко Б. Д. Словарь української мови Т. IV. Р–Я. Київ : Видавництво Академії наук УРСР, 1959. 564 с.
4. Марзеев А. Н. Жилища и санитарный быт сельского населения Украины. Харьков : Научная мысль, 1927. 196 с.: планы, карты, илл.

5. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. Описово-статистичні джерела / АН УРСР, Археограф. комісія та ін. ; упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій ; редкол. П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1991. 224 с.

6. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / АН УРСР, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. Київ : Наук. думка, 1989. 304 с.: іл.

7. Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова ; слово до читача, примітки та післямова Володимира Фрадкіна. Харків : Акта, 2002. 282 с.

8. Таранушенко С. Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII вв. Харків : Перша Друкарня видавництва «Пролетарій», 1928. 9 с., 36 іл.

9. Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр.: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенківські студії / упоряд. О. О. Савчук, С. І. Білокінь; підготовка тексту О. О. Савчук, М. М. Красиков; наук. ред. М. М. Красиков; передм. С. І. Білоконя; прим. О. О. Савчука. Харків : Атос, 2009. 432 с.

10. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна, ін. Київ : Либідь, 1994. 256 с.: іл.

References

1. ASTAKHOVA, Olena, Tetiana KRUPA, Valentyna SUSHKO. *Holidays and Mode of life of Slobozhanshchyna: An Album*. Kharkiv: Coloration, 2004, 125 pp., ill. [in Ukrainian]

2. BAHALIY, Dmytro. *The History of Sloboda Ukraine*. Prefaced and commented by Volodymyr KRAVCHENKO. Kharkiv: Osnova, 1991, 256 pp., ill. [in Ukrainian].

3. HRINCHENKO, Borys (compiled and added by). *A Dictionary of the Ukrainian Language: in Four Volumes*. A photomechanically reproduced edition. Kyiv: AS of UkrSSR Press, 1959, vol. IV: P–Я, 564 pp. [in Ukrainian].

4. MARZIEYEV, Oleksandr. *Dwellings and Sanitary Activities of Ukraine's Rural Population*. Kharkiv: Scientific Thought, 1927, 196 pp., plans, maps, ill. [in Russian].

5. PIRKO, Vasyi, Oleksandr HURZHIY (compilers). *Descriptions of the Kharkiv Governorate in the Late XVIIIth Century: Descriptive and Statistical Sources*. Editorial board's chief – Pavlo SOKHAN, deputy chief – Valeriy SMOLIY. UkrSSR Academy of Sciences' Archeographic Committee, Institute of History of Ukraine, USSR's Central State Military and Historical Archives, Donetsk State University. Kyiv: Scientific Thought, 1991, 224 pp., ill. [in Ukrainian].

6. SKRYPNYK, Hanna. *Ethnographic Museums of Ukraine. Their Formation and Development*. AS of UkrSSR's

M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore and Ethnography. Kyiv: Scientific Thought, 1989, 301 pp., ill. [in Ukrainian].

7. SUMTSOV, Mykola. *Slobozhahshchnyna Residents. A Historical and Ethnographic Study*. Text preparation and linguistic editing – Leonid USHKALOV, prefaced, annotated and postface-authored by Volodymyr FRADKIN. Kharkiv: Kharkiv Acta, 2002, 282 pp. [in Ukrainian].

8. TARANUSHENKO, Stefan. *The Art of Slobozhanshchyna in the XVIIth–XVIIIth Centuries*. Kharkiv: Proletarian Publishing House's First Printing House, 1928, 9 pp., 36 ill. [in Ukrainian].

9. TARANUSHENKO, Stefan. *Scientific Heritage. The Period in Kharkiv. Studies over 1918–1932: Monographs, Papers, Reviews, Appendices, Studies on Taranushenko, Illustrations, and Reference Materials*. Compiled by Oleksandr SAVCHUK and Serhiy BILOKIN. Text-prepared by Oleksandr SAVCHUK and Mykhaylo KRASYKOV. Scientifically edited by Mykhaylo KRASYKOV. Prefaced by Serhiy BILOKIN. Annotated by Oleksandr SAVCHUK. Kharkiv: Athos, 2009, 432 pp. [in Ukrainian].

10. PONOMARIOV, Anatoliy, Lidiya ARTIUKH and Tamara KOSMINA, eds. *The Ukrainian Past: An Illustrated Ethnographic Reference Book*. 2nd ed. Kyiv: Lybid, 1994, 256 pp., ill. [in Ukrainian].

УДК 39+008](092)(=16)“18”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2021.02.047>**ЦИГАНИК МИРОСЛАВА**

кандидат філологічних наук, доцент кафедри театрознавства та акторської майстерності Львівського національного університету імені Івана Франка

TSYHANYK MYROSLAVA

a Ph.D. in Philology, an associate professor at the Department of Theatre Studies and Acting, Ivan Franko Lviv National University

Бібліографічний опис:

Циганик, М. (2021) Творчі контакти Якова Головацького з діячами слов'янських країн у контексті міжкультурних взаємозв'язків першої половини XIX століття. *Народна творчість та етнологія*, 47–57.

Tsyhanyk, M. (2021) Yakiv Holovatskyi's Creative Contacts with Figures of Slavonic Countries in the Context of Intercultural Relations in the First Half of the XIXth Century. *Folk Art and Ethnology*, 2 (390), 47–57.

ТВОРЧІ КОНТАКТИ ЯКОВА ГОЛОВАЦЬКОГО З ДІЯЧАМИ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇН У КОНТЕКСТІ МІЖКУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Анотація / Abstract

У статті детально розглянуто особисті й творчі контакти Я. Головацького з науковцями та культурно-громадськими діячами західнослов'янських і південнослов'янських народів від початку створення гуртка «Руська трійця» в 30-х роках і до початку 50-х років XIX ст.

Аналіз історіографії проблеми засвідчив, що, попри територіальну роздробленість українських земель (посиленний контроль Австрійської імперії та жорсткі обмеження з боку Російської імперії), українцям у першій половині XIX ст. вдавалося консолідувати свої сили і створювати потужні взаємозв'язки для імплементації спільних слов'янських ідей, спрямованих на утвердження кожної нації як окремої незалежної самостійної державної одиниці.

У дослідженні акцент поставлено на участі Я. Головацького в соціокультурних процесах першої половини XIX ст., що спричинилися до розвитку українського суспільства в Галичині та його євроінтеграції. Особливу увагу надано аспектам формування наукового світогляду Я. Головацького як фольклориста. Зазначено вплив польських польових дослідників та етнографів на його зацікавлення фольклорно-етнографічною галуззю, яка стала пріоритетною ланкою всієї наукової діяльності галичанина та знаменувала вихід чотири томного видання «Народные песни Галицкой и Угорской Руси».

У студіях розкрито контакти Я. Головацького з діячами чеських, словацьких, сербських, хорватських та словенських країн. Наведено результати співпраці українця зі слов'янським світом та наголошено на значимості міжкультурних взаємозв'язків для становлення української нації. На основі архівних матеріалів доповнено перелік робіт, які здійснив Я. Головацький завдяки співпраці з передовими діячами західнослов'янських та південнослов'янських народів, які ставилися до науковця як до рівні, цінували його знання в галузі слов'янознавства, історії, етнографії україн-

ського Прикарпаття та фольклору. Доведено, що впродовж усього творчого життя Я. Головацький був пріоритетною ланкою в культурних і наукових зв'язках між східними, південними та західними слов'янами.

Ключові слова: національно-культурне відродження, слов'янські народи, співпраця, українська культура, словесність, усна народна творчість, етнографія, Галичина.

The article examines in detail the personal and creative contacts of Yakiv Holovatskyi with scholars and cultural-and-public figures of the West Slavonic and South Slavonic nations from the inception of the *Ruthenian Triad* circle in the 1830s to the early 1850s.

The analysis of the problem's historiography has shown that, despite the territorial fragmentation of Ukrainian lands (the increased control by the Austrian Empire and strict restrictions by the Russian Empire), the Ukrainians of the first half of the XIXth century managed to consolidate their forces and create strong interrelations for the implementation of common Slavonic ideas and the establishment of each nation as a separate independent state unit.

The study focuses on the participation of Yakiv Holovatskyi in the socio-cultural processes of the first half of the XIXth century, which led to the development of Ukrainian society in Halychyna and its European integration. A particular attention is paid to aspects of scientific worldview formation of Yakiv Holovatskyi as a folklorist. There is also mentioned the influence of Polish field researchers and ethnographers on his interest in the folklore and ethnographic sphere, which became a priority part of all scientific activity of the Halychyna figure under study and marked the release of the four-volume edition *Folk Songs of Halychyna Ruthenia and Hungarian Ruthenia*.

The article's authoress reveals Yakiv Holovatskyi's contacts with figures from the Czech, Slovak, Serbian, Croatian, and Slovenian countries. Thus, the results of Holovatskyi's cooperation with the Slavonic world are presented and the importance of intercultural relations for the further scientific and artistic development of Ukraine as a nation is emphasized. On the basis of archival materials, the article supplements the list of works carried out by Yakiv Holovatskyi through collaboration with West Slavonic and South Slavonic nations, who treated the scholar as an equal and valued his knowledge in the field of Slavonic studies, history, ethnography, and folklore of the Ukrainian Ciscarpathians. It is proved that throughout his creative career, Yakiv Holovatskyi was a priority link in cultural and scientific relations among the Eastern, Southern and Western Slavs.

Keywords: national-cultural revival, Slavonic nations, cooperation, Ukrainian culture, philology, oral folk art, ethnography, Halychyna.

У першій половині XIX ст. українська культура розвивалася передусім в умовах національного відродження слов'янських народів, яке декларувало ідеї свободи, рівності й братерства, у відповідності з ідеєю Йогана Готтфріда Гердера про особливий «геній», властивий кожному народові. В Європі розгорталася широка хвиля націєтворення, наближалася супроводжувана романтизмом «Весна народів» 1848 року. Водночас усвідомлення кожною нацією, що вступила в етап становлення, своєї значущості, розвиток почуття національної гідності визначили прагнення людей науки та мистецтва вийти на тогочасний світовий рівень. Різні за складом і цілями європейські країни прагнули одного – сформувати національні держави та утвердити національну культуру й духовні цінності. Це привело до того, що вчені, письменники та митці у своїй творчості почали звертатися до історичного минулого і культурних традицій власних народів. Українські етнічні землі на той час перебували під владою двох імперій –

Російської (1721–1917) та Австрійської (1804–1867), що істотно відобразилося на процесі українського націєтворення, але не зупинило хвилі національно-культурного відродження в єдності з європейськими країнами.

Предметом дослідження є особисті контакти і творча співпраця члена «Руської трійці», першого очільника кафедри української словесності у Львівському університеті Я. Головацького з видатними представниками слов'янських народів – поляками (З. Доленга-Ходаковський, В. Залеський, Ж. Паулі), чехами і словаками (В. Ганка, П.-Й. Шафарик, К. Зап, Я.-П. Коубек, Ф. Яхім, Я. Коллар), сербами (Г. Петрович і Т. Павлович), хорватами (Ф. Курелац), словенцями (Ф. Міклошич) – крізь призму національного відродження та культурного єднання слов'янських народів першої половини XIX ст.

Актуальність дослідження полягає у вивченні творчих контактів Я. Головацького як одного з ключових представників національного-культурного відродження Гали-

чини першої половини XIX ст. та культурного єднання слов'янських народів, що допомагає усвідомити механізми і фактори формування української нації в європейському контексті, відкриває нові простори для сучасних досліджень, адже в суспільстві постає потреба вибудовування вертикалі розвитку національної ідентичності та її культурологічного обґрунтування.

Мета статті – указати на значимість творчої співпраці Я. Головацького з відомими науковцями слов'янських країн для розвитку національно-культурного відродження в Галичині в першій половині XIX ст.

Історіографія проблематики охоплює низку досліджень культурологічного, історичного, філологічного, фольклористичного характеру, у яких висвітлено питання національного відродження та культурне єднання слов'янських народів, подано фольклорно-етнографічні напрацювання романтиків, епістолярну спадщину слов'янських науковців і громадських діячів, окреслено літературні та культурні взаємини українців із західними та південно-західними сусідами. Питання міжкультурних взаємозв'язків осмислювали К. Студинський, М. Возняк, І. Брик, П. Волинський, Г. Гербильський, П. Гонтар, Р. Кирчів та ін. Утім, оскільки тема дослідження репрезентує вектор наукової діяльності конкретної особистості, окремо не досліджено міжкультурних взаємин Я. Головацького з польськими, чеськими, словацькими, сербськими, хорватськими та словенськими представниками національно-культурного відродження першої половини XIX ст.

Рушійною силою в пробудженні слов'янських народів стає наукова діяльність сербського лінгвіста та письменника В. Караджича. Як етнограф, він видав десять томів сербських народних пісень, як лінгвіст – реформував сербську літературну мову і стандартизував сербську кирилицю, видав першу сербську граматику та створив перший словник сербської мови. На думку М. Возняка, саме В. Караджич був уособленням цілої енциклопедії етнографічно-

го знання свого народу. Він відкрив перед Європою велике багатство сербської поетичної творчості, а його слідами рухалися чехи – В'ячеслав Ганка, Йосиф Шафарик, Йосиф Добровський, словак Ян Коллар, а в Галичині – Маркіян Шашкевич [8, с. 48–51].

Ідейні тенденції слов'янських народів досягли західноукраїнських земель із початком 30-х років XIX ст. У Львівській греко-католицькій духовній семінарії формується гурток «Руська трійця», учасниками якого були його ініціатор М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький, Г. Ількевич та інші молоді русини-ентузіасти, що спричинилися до консолідації розпорошеної української народності, розвитку фольклористики, етнографії та української словесності, зокрема реформували кириличний алфавіт із застосуванням фонетичного правопису. Я. Головацький в листі від 17 жовтня 1944 року писав до О. Бодяньського: «Ні геній не пробудив здрімаму народність, ні жадне важне происшествіе не потрясло народом – хіба гром, котрий усусідстві загремів або приклад других словенських народив прочумав і нас» [34, с. 131]. Одним з основних завдань гуртка було утвердження національної самосвідомості як міжінтелектуальною, так і в широкому народному середовищі, що було співзвучне із загальною ідеєю пробудження слов'янських народів. Відтак члени «трійці» прагнули зануритись у сферу народних надбань, щоб залучити їх до творення єдиної та неповторної національної культури. «Руська трійця» прагнула пізнати народ, його історію, життя, культуру, мову, але особливе місце у своїй праці гурток відводив фольклору. «Це покоління кидаєть ся перекладати славянські, в першій мірі чеські твори. Воно займаєть ся етнографією, риєть ся в бібліотеках і архівах, пробує своїх сил в язикових, історичних, археологічних, етнографічних і історично-літературних наукових праць» [4, с. V], – писав І. Брик.

Члени «Руської трійці» постають перед нами не просто як романтики-ентузіасти, а як талановиті, освічені люди свого часу, діячі не якогось провінційного, регіо-

нального плану, а із широкою загально-українською, слов'янською і європейською орієнтацією, науковим підходом до тих питань і завдань, які вони намагалися охопити [22, с. 39]. Гуртківці багато читають, особливо книжки з історії та мовознавства слов'янських авторів. Я. Головацький добре володів церковнослов'янською, старогрецькою, латинською, німецькою, польською, російською, чеською, словацькою та південнослов'янськими мовами. Дослідник також приділяв велику увагу усній народній творчості – він переписав увесь збірник народних пісень М. Максимовича (1827) та деякі пісні й билини зі збірки Кириши Данилова (1818). Я. Головацький тричі вирушав у фольклористичні експедиції. Одні з перших його фольклорних матеріалів походять з весни 1833 року, коли Я. Головацький здійснив пішутритижневу етнографічну мандрівку, під час якої пройшов усю Стрийщину, зайшов у Станіславщину (тепер – Івано-Франківщина), побував у Галичі, Коломиї, а закінчив експедицію на Буковині.

Безперечно, цим уподобанням члена «Руської трійці» слід завдячувати добі романтизму в українській усній словесності та співпраці членів гуртка в 30–40-х роках XIX ст. з польськими фольклористами З. Доленогою-Ходаковським, В. Зелеським, Ж. Паулі, які цікавилися українською народною творчістю та публікували її. Діяльність З. Доленги-Ходаковського, його фольклористичні мандрівки по західноукраїнських землях, знаменита стаття «Про Слов'янщину перед християнством» (1818) та висока оцінка усної народної поезії сприяли посиленню уваги в Галичині до фольклору [22, с. 24]. Я. Головацький копіював для себе твори й листи З. Доленги-Ходаковського [11, с. 116]. Члени «Руської трійці» співпрацювали також з польським фольклористом, поетом, драматургом В. Зелеським, батьки якого жили в містечку Олеську, що на Львівщині, звідки походили М. Шашкевич і Я. Головацький. У 1833 році В. Зелеський видав збірку українських і польських пісень

під назвою «Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego» («Пісні польського і українського люду галицького»).

Я. Головацький у споминах про М. Шашкевича зазначив, що вони пишалися тим, що поляк ставив українські пісні вище від польських щодо поетичної творчості. Тему співпраці гуртківців з Ж. Паулі розкрив М. Возняк у праці «Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії» [8, с. 95]. Я. Головацький у листі від 1 травня 1844 року писав до О. Бодяньського, що він мав останнє видання співанок, яке зробив Ж. Паулі, але ще передруковане перше видання Максимовича 1827 року, всі пісні з «Русалки» та навіть кілька пісень із повістей Квітки-Основ'яненка [34, с. 127].

У першій половині XIX ст. відбувався інтенсивний процес записування та вивчення народної творчості. Освічена суспільність слов'янських земель звернулася до найбагатших і найяскравіших поетичних джерел слов'янського світу, що налагодило процес співпраці та розгортання діяльності наукової фольклористики. Учені, письменники, культурно-громадські діячі часто відвідували сусідні країни, збиралися для обміну думками й результатами наукових досліджень, створювали численні незалежні наукові товариства та установи.

Саме з пізнавально-дослідницькою метою в 1834 році Я. Головацький вирушив за кордон. Перший семестр навчався в м. Кошиці (Словаччина), а другий – у Пешті (Угорщина), де й розпочалось його знайомство зі слов'янськими діячами науки та мистецтва. За час навчання Я. Головацький вивчив угорську і словацьку мови, записав кілька десятків народних пісень. У Пешті молодий дослідник потоваришував з ідейником словацького народного відродження Я. Колларом та хорватським етнографом і філологом Ф. Курелацем. Особливо зблизився із сербами Г. Петровичем та Т. Павловичем.

Словаки, чехи, серби, хорвати, словенці, поляки, українці – слов'янський альянс першої половини XIX ст., у який Я. Коллар,

за підтримки П. Шафарика, імплементавав ідеї всеслов'янського єднання на основі взаємності, які постійно рефлексували в науковій діяльності Я. Головацького. У своєму листі до брата Івана дослідник писав: «Часи тіи из ними пережитіи, то найщасливишіи мои в житію, тямлю я и во век не забуду тых годин перебутих у Пешти из молод. Сербами, Хорватами и Словаками и стими Чехами...» [37, с. 58]. Так молодий український дослідник стає посередником між земляками й чехами та південними слов'янами. Як зазначив М. Возняк, це були «головно ті, котрі опинилися у Відні для студій або в яким іншим характері» [8, с. 52]. Дослідник також не оминув увагою важливого значення у взаємній співпраці українських і слов'янських фольклористів брата Я. Головацького Івана, який, навчаючись у Відні, познайомився особисто з В. Караджичем і В. Копітаром, цензором слов'янських книг у Відні [8, с. 52].

У 1835 році Я. Головацький з творами Я. Коллара повертається до Львова, і відтоді між ними починається листування. Я. Коллар – слов'янський патріот, що виступав за співпрацю слов'янських діячів і засуджував будь-які прояви національної обмеженості. Саме тому відомий словацький письменник, фольклорист і громадський діяч активно спілкується з молодим ентузіастом, надсилає йому книги, обговорюють історію та літературу слов'янських народів. Я. Головацький своєю чергою хвалиться про виявлені разом із І. Вагилевичем рукописи в бібліотеці графа Тарновського, про перебування у Львові п'яти російських учених [4, с. 68–73]. Я. Коллар радив Я. Головацькому використати чеські підручники як взірці для створення таких українських у Галичині [37, с. 3–6]. У листі від 15 вересня 1835 року галицький дослідник написав Я. Коллару втішну інформацію: «Наша словесність починається з великої надії. Є вже готові переклади “Слова о полку Ігоря”, Короледворської рукописі, півтора тисячі приповідок, поважна частина словаря і багато іншого» [4, с. 68]. На формуван-

ня Я. Головацького-фольклориста вплинула праця Я. Коллара «Über die literarische Wechselseitigkeit zwieschen den slawieschen Stammen und Mundarten», яку дослідник переклав українською мовою («Про літературну взаємність між слов'янськими племенами і наріччями»). Окрім того, Я. Головацький розповсюджував праці Я. Коллара «Rozprawy» («Розправи»), «Pisni lidu slowanskiego» («Пісні люду слов'янського») серед галичан [4, с. 68].

Як уважає В. Івашків, саме ці спілкування заклали основи поглядів Головацького-славіста, зокрема, на питання взаємин української та сербської літератур, їх народних дум і юнацьких пісень [20, с. 127]. У статті «Народні сербські пісні» Я. Головацький написав, що Малоросія і Сербія – дві сестри слов'янські, близькі собі за ступенем просвіти [40, с. 367]. Дослідник уклав цілу збірку перекладів народних сербських пісень, старався «сими піснями показати краянам своїм чисте джерело народної поезії наших побратимів, де можна брати приклад до наслідування...» [15, с. 274]. І. Брик зазначив, що М. Шашкевич і Я. Головацький підійшли до своєї праці правильно й дали переклади, які гідно можуть стати поряд з перекладами іншою мовою, а деякі навіть перевищують їх [6, с. 19]. Я. Головацький переклав також панславистичний маніфест Я. Коллара про слов'янську взаємність, а М. Шашкевич – старочеські твори: «Короледвірський рукопис» і «Любушиновий суд» [8, с. 52–53]. Переклади й переспівування давніх мотивів за часів «Руської трійці» відповідали принципам романтизму, який відкрив новий і якісно вищий етап взаємин української літератури з фольклором.

Дружня наукова співпраця Я. Головацького з діячами сербської, хорватської та словацької культур стала одним з вирішальних чинників у виданні фольклорно-літературного альманаху «Русалка Дністрови».

Члени «Руської трійці» рухалися слідом за відродженням західнослов'янських та південнослов'янських народів, приєднуючись

до відродженого письменства українського народу. М. Шашкевич у передмові до альманаху писав: «Судилося нам ся послідніми бути. Бо коли другі слов'яни вершка ся дохаплюють і єсли не вже, то небавом побрататься з повним ясним сонцем, нам на долині в густій студеній мраці гибіти. Мали і ми наших півців і наших учителів, але найшли тучі і бурі – тамті занімали, а народи і словесности надовго ся здрімало. Однак ж язик і хороша душа руска була серед Слов'янщини, як чиста слеза дівоча в долони серафима» [33, с. III].

Упродовж 1835–1836 років Я. Головацький вів переписку зі своїм другом із Пешта Г. Петровичем, сербським патріотом і літератором, не припиняючи своїх ділових взаємин і з Я. Колларом, якому сповіщає про свій намір відправити для друку Г. Петровичу «Русалку Дністрову». В Угорщині цензура була ліберальніша, ніж у Львові, тому Я. Головацький надіслав альманах своєму сербському товаришеві. Так наприкінці 1836 року світ побачила «революційна книга» з незвичайним змістом. У листі від 17 квітня 1837 року Т. Павлович писав, що «Русалка Дністрова» – це перша книга, написана простою народною українською мовою й надрукована кириличними буквами [32, с. 84]. «Русалка» вразила не так своїм змістом, як здатністю студентів організуватись, підняти і власними силами видати збірник. У листі від 23 жовтня 1837 року Ф. Куреляц – хорватський громадсько-політичний і культурний діяч, писав до Я. Головацького: «Наші керівники звикли, що їх раби сплять, бо за сплячими легко слідкувати і бути над ними наглядачем; оскільки тепер все це міняється і минає, бо ми трошки пробудились і протверезіли, вони занепокоєні і стурбовані» [32, с. 117]. Листування Я. Головацького з Г. Петровичем та Ф. Куреляцом – це ще одне свідчення про тісну наукову і дружню співпрацю пріоритетних слов'янських діячів.

Ідея національного відродження кожного слов'янського народу вимагала не тільки внутрішньої, але й зовнішньої консолідації сил, і тому вона виступала в органічному зв'язку

з ідеєю всеслов'янського єднання. Завдяки цьому характерне для загального періоду романтичне захоплення етнографічно-фольклористичним вивченням народної спадщини, відшукування в надрах його життя, побуту і культури сили, здатної стати основою національної незалежності, вийшло за вузько національні межі й набрало всеслов'янського масштабу. Тому цілком закономірно, що Я. Головацький та його однодумці знайшли творчу підтримку в слов'янських побратимів. М. Возняк зазначав, що чеськими наставниками молодих українців львівського гуртка були К. Зап та Я.-П. Коубек, які «добували для них чеські видання, доступ до чеських видавництв тощо» [8, с. 52]. Чеський етнограф та історик К. Зап радо співпрацював з утвореними у Львові угрупованнями українських і польських письменників [4, с. 139]. Кореспонденції Я. Головацького 1839–1845 років ілюструє широке коло інтересів, які пов'язували К. Запа з галицьким фольклористом [37, с. 20, 21, 24–26, 41–42, 44–46, 76–78, 88–90, 93, 94, 120–122, 124–126, 128, 131]. Р. Кирчів також влучно зазначив, що К. Зап та Я.-П. Коубек (чеський громадський діяч, поет, учень В. Ганки) були посередниками між членами «Руської трійці», П. Шафариком та В. Ганкою [22, с. 30]. «Український кружок приятелів і знайомих інформував Зап про літературний і науковий рух в Чехах, так само як дописами й письмами інформував Чехів про культурну працю Українців і Поляків. Він був посередником у навіязуванні переписки і знайомости між Українцями і Чехами, між Українцями і Великоросами» [4, с. 139]. К. Зап також перекладав чеською мовою праці українців, які своєю чергою допомагали йому перекладати з польської та української [4, с. 139]. У 1837 році Я. Головацький частково перекладає українською мовою працю К. Запа «Zemepisny obraz moznar. Rakouzkého» («Докладний географічний опис австрійської держави з використанням найкращих джерел і найновіших відомостей») під заголовком «Землеописаніє королівства

Галицького і Володимирського з Буковинок» [38, с. 433, 437]. Листування між К. Запом і Я. Головацьким розпочалося в 1639 році [37, с. 20] і тривало до 1859 року [13, арк. 4].

Через К. Запа Я. Головацький познайомився з Ф. Яхімом – чеським письменником (з кінця 1830-х років – чиновник у Львові), що листувався з галицьким фольклористом у 1847–1848 роках [37, с. 183–184, 229–230, 280–281]. Ф. Яхім допомагав обмінюватися книжками, інформував Я. Головацького про чеське політичне й культурне життя. П. Гонтар зазначив, що майже таку роль, як і К. Зап, в українсько-чеському взаємоознайомленні відіграв приятель К. Запа, Я. Головацького і І. Вагилевича – Ф. Яхім [18, с. 22].

Український історик І. Брик у дослідженні «Матеріали до історії українсько-чеських взаємин в першій половині XIX ст.» встановив, що в 1830-х роках, у часі молодечого ідеалізму й щирої праці над українським національним відродженням, Я. Головацький налагоджує тісні контакти з П. Шафариком [4, с. VI]. Між найбільшим тогочасним дослідником слов'янщини в Європі П. Шафариком і Я. Головацьким з 24 жовтня 1838 року розпочинається листування [37, с. 11], яке триває до 1856 року [4, с. 73]. Предметом студій галицького фольклориста була праця П. Шафарика «Geschichte des Slavischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten» («Історія слов'янських мов і літератури всіма наріччями») (1826), у якій чеський історик, славіст і громадський діяч виступав на захист прав українського народу. П. Шафарик ставився з повагою до Я. Головацького, цинив за ерудицію, звертався за порадами в наукових справах. У 1837 році Я. Головацький надіслав П. Шафарика уривки й детальний опис «Сербської хроніки», копію Біблії з 1575 року та інші важливі джерела, знайдені ним у графа Г. Тарновського [37, с. 75, 78], таким чином зробивши свій внесок у працю П. Шафарика «Slovanské starožitnosti» («Слов'янські старожитності»). Уривок цього дослідження Я. Головацький у 1836 році переклав українською мовою під назвою «Стародавність Словенів в Європі

(перевод с чешского Шафарика)» [14, арк. 28], а згодом використав наукові напрацювання П. Шафарика у своїй народознавчій роботі «Велика Хорватія або Галицько-Карпатська Русь» [12, с. 147–239]. Для фольклористичної діяльності Я. Головацького важливою була допомога П. Шафарика в налагодженні культурних зв'язків з українськими вченими О. Бодянським та І. Срезневським [37, с. 125, 149, 151, 163].

Не лише цікавився, але й широко був обізнаний з фольклористичною діяльністю Я. Головацького Ф. Міклошич – відомий австрійський і словенський мовознавець, основоположник школи порівняльно-історичного вивчення граматики слов'янських мов і один з найвизначніших представників славістики XIX ст. Для своєї роботи Ф. Міклошич запозичав потрібний йому матеріал між усім іншим і з фольклористичних праць Я. Головацького («Народные песни Галицкой и Угорской Руси», «Вінок русинам на обжинки», «О костюмах или народном убранстве русинов или русских в Галичине и северо-восточной Венгрии») [28, с. 16, 17, 18]. Активну співпрацю з Ф. Міклошичем налагодив і І. Головацький. Листування між братами відображає активну участь відомого мовознавця як у галицьких, так і у загальнослов'янських справах. Я. Головацький (спершу через посередництво брата) був добре обізнаний з науковою діяльністю Ф. Міклошича [37, с. 142, 146, 153, 154, 155], редактора «Вінка русинам на обжинки» [37, с. 153, 197], а згодом особисто розпочав листування зі слов'янським мовознавцем [38, с. 411].

Упродовж 1841–1847 років Я. Головацький перебуває на парафії в с. Микитинці на Івано-Франківщині. У цей час він продовжує записувати фольклор і збирати етнографічні матеріали та посилено працює над підготовкою до друку збірника «Народные песни Галицкой и Угорской Руси». Проте Я. Головацький не полишає займатися активною громадською діяльністю й цікавиться культурним життям слов'янських народів. За посередництвом К. Запа він отримує книжки; чеський

діяч інформує свого колегу про літературні новинки, появу нових газет та журналів не лише в Чехії, а й у Галичині, східній частині України, у Росії, Польщі й на Балканах [37, с. 76–78, 130, 131, 135, 136, 147–149, 163–166]. Вони ведуть переписку щодо видання повісті «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка, рукопис якої підготував Я. Головацький [37, с. 123]. З листа Я. Головацького до К. Запа, написано-го після 12 лютого й не пізніше кінця березня 1846 року стає зрозуміло, що Я. Головацький читав польські періодичні видання «Tygodnik literacki» («Літературний тижневик»), «Przyjaciel Ludu» («Друг народу»), мав відомості про культурний і науковий розвиток слов'ян [27, с. 286]. Саме на хвилі емоційного піднесення в 1846 році серед сільської тиші та спокою Я. Головацький написав патріотичну статтю «Становище русинів у Галичині. Принагідне слово» під псевдонімом Гаврило Русин. Про роботу над резонансною публіцистичною статтею, яка вийшла окремою брошурою в Лейпцигу, Я. Головацький повідомив К. Запа [27, с. 286]. Стаття викликала надзвичайне враження не лише в галичан, а й у всіх слов'янських народів, зокрема і Ф. Міклошича [37, с. 196]. Чех К. Піхлер написав Я. Головацькому, що купив близько 600 примірників для різних осіб: українців, поляків і німців, які, прочитавши брошуру, знищували її. Зате українці захоплювалися, а львівські семінаристи переписали за одну ніч понад сотню примірників і розіслали по провінції [8, с. 116]. Найбільша трагедія українського народу, на думку Я. Головацького, – це відсутність національної літератури, яка б видавалася в достатній кількості та відповіда-ла потребам населення, підносила своїх предків, розвивала свою історію, поширювала знання. «Чехи й Хорвати, Словінці й Дальманці, Серби та Словаки йдуть навзаводи з собою. Горстка людей, як Словінці, Дальматинці, Лужицькі Серби й Словаки, видає часописи; а три мільйони Українців не можуть нічим виказатись, що було б ознакою їхнього літературного життя. Навіть Болгаре, що стогнуть під мусульманським ярмом, виявляють сліди

духовної діяльності; а Українці під лагідним берлом Австрії живуть без літератури, без часопису, без національної освіти, без шкіл – як дикуни» [8, с. 116].

У 1848 році Я. Головацький був запрошений на Всеслов'янський з'їзд у Празі [37, с. 241]. І. Брик назвав це вельми цікавим епізодом політичної емансипації і політичної слов'янської взаємності галицьких українців у 1848 році [5, с. 5]. Я. Головацький отримав запрошення на з'їзд разом із листом від приятеля К. Запа 3 травня 1848 року, де коротко було роз'яснено цілі заходу [37, с. 241]. Український дослідник був в очікуванні участі в роботі Конгресу та зустрічі з видатними діячами слов'янських народів [5, с. 47], але туди він так і не потрапив. Зате Я. Головацький виступав з доповіддю «Розправа о язиці южно-руським і его наричіях» на з'їзді галицьких вчених у 1848 році, чим, за твердженням І. Галенко, засвідчив широку філологічну ерудицію та вміння застосовувати до конкретних умов новітню на той час славистичну порівняльно-історичну теорію, що була схвально сприйнята в славистичному науковому світі [10, с. 17].

У 1849 році Ф. Міклошич сприяв, аби Я. Головацький посів посаду професора української мови і літератури у Львівському університеті [38, с. 368]. З 1850 року кожна праця Ф. Міклошича стає предметом уваги Я. Головацького; він з повагою ставився до слов'янського колеги та дослухався до його порад [28, с. 23–24]. Зокрема, у 1858 році через брата Івана Ф. Міклошич радив Я. Головацькому подавати у своїх університетських лекціях здебільшого граматику, не захоплюватися народністю, бо весь негатив проти нього як професора університету зі Львова [38, с. 407]. Як зазначила І. Галенко у статті «Яків Головацький як славист», з 1850-х років, під впливом соціально-політичних умов, на творчості Я. Головацького дедалі відчутніше позначилися ідеї панславізму [10, с. 17].

З 1852 року взаємини між П. Шафариком і Я. Головацьким слабнуть, натомість дослід-

ник розпочинає активно листуватися з В. Ганкою – першим перекладачем чеською мовою української народної пісні «Ой посала мене мати», опублікованої в 1814 році [19, с. 4]. Я. Головацький особисто познайомився з викладачем старослов'янської і російської мов у Карловому університеті (м. Прага, Чехія) в 1849 році під час візиту до Празького музею, про що свідчить запис у пам'ятній книжці В. Ганки, у яку вписувалися гості-слов'яни, котрі відвідували музей: «Мужайтесь кріпітесь Славянський люде, Велика Ваша будучність буде. В Празі 24/12 вересня 1849. Я. Головацький» [4, с. 138]. Це був час зміни світоглядних орієнтирів колишнього побратима М. Шашкевича, згасання юнацьких прагнень українського національного відродження. Загалом листів Я. Головацького – 11, відповідей В. Ганки – 4 [38, с. 221–237].

Наукова діяльність Я. Головацького 1850–1880 років зблизила вченого зі слов'янофілами. Він зневажливо почав ставитися до нової української літератури, орієнтувався на давньоруські пам'ятки та церковнослов'янську мову, що суттєво позначилось і на фолькло-

ристичній діяльності Я. Головацького. Проте впродовж майже всього життя мотивом славістичної діяльності Я. Головацького була колларівська ідея єднання слов'ян шляхом установлення між ними культурних зв'язків.

Фольклористична діяльність Я. Головацького була типовою в загальному контексті загальнослов'янського культурного процесу свого часу, проте його творча спадщина виступає водночас як самодостатнє явище. Особливо важливу роль він відіграв в історії розвитку суспільного й культурного життя західноукраїнського краю. На основі переписки Я. Головацького з діячами чеської культури можна відобразити широку картину культурних інтересів, літературне життя Галичини та всіх навколишніх держав і відродження слов'янщини в українському суспільстві зокрема. Слов'янські науковці ставилися до Я. Головацького як до рівні, визнавали його знання в галузі слов'янознавства, історії, етнографії українського Прикарпаття та фольклору. Отже, упродовж усього творчого життя Я. Головацький був пріоритетною ланкою в культурних і наукових зв'язках між східними, південними й західними слов'янами.

Джерела та література

1. Бородін К. Внесок Вацлава з Олеська у розвиток слов'янського народознавства. Проблеми слов'янознавства. Львів, 2005. Вип. 55. С. 116–125.
2. Брик І. З Маркіянових днів (спомини). Львів, 1911.
3. Брик І. Маркіян Шашкевич у соті роковини зародження «Зорі». Львів, 1934.
4. Брик І. Матеріали до історії українсько-чеських взаємин в першій половині XIX ст. *Українсько-руський архів* / Наукове товариство імені Шевченка. Львів, 1921. Т. XV.
5. Брик І. Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1920. Т. CXXXIX. С. 141–217.
6. Брик І. Переклади сербських народних пісень в «Русалці Дністровій». Львів, 1930.
7. Возняк М. Історичне значення діяльності Маркіяна Шашкевича. *Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР*. Київ, 1953. Т. 1. С. 124–130.
8. Возняк М. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. Львів, 1924.
9. Волинський П. К. Український романтизм у зв'язку з розвитком романтизму в слов'янських літературах. Український комітет славістів АН УРСР. Київ, 1963.
10. Галенко І. Я. Головацький як славіст. Проблеми слов'янознавства. Львів, 2007. Вип. 56. С. 13–31.
11. Гербільський Г. Ю. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. (до 1848 р.). Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1964.
12. Головацький Я. Велика Хорватія або Галицько-Карпатська Русь. Вінок русинам на обжинки. Відень, 1847. Ч. 2. С. 147–239.
13. Головацький Я. Виписки з історії. Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника. Відділ рукописів. Фонд Я. Головацького. П 47. Спр. 658.
14. Головацький Я. Матеріали до історії України. Виписки з історичних джерел та літератури. Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника. Відділ рукописів. Фонд Я. Головацького. П 39. Спр. 678. 56 арк.
15. Головацький Я. Народні сербські пісні. *Твори. М. С. Шашкевич, І. М. Вагилевич, Я. Ф. Головацький*. Київ, 1982. С. 271–307.

16. Головацький Я. Пам'яті Маркіяну-Руслану Шашкевичу. *Твори. М. С. Шашкевич, І. М. Вагилевич, Я. Ф. Головацький*. Київ, 1982. С. 264–271.
17. Головацький Я. Пережитое и перестраданное. *Письменники Західної України 30–50 років XIX ст.* Київ, 1965. С. 229–285.
18. Гонтар П. Українсько-чеські літературні зв'язки в XIX ст. Київ, 1956.
19. Дей О., Зілінський О., Кирчів Р., Шумада Н. Український фольклор у слов'янських літературах. Доповіді радянської делегації. V Міжнародний з'їзд славістів. Київ, 1963.
20. Івашків В. Перший професор кафедри української словесності. *Дзвін*. Львів, 2008. № 7. С. 125–130.
21. Збір І. Український фольклор у розвідках польських дослідників (на матеріалі «Покуття» Оскара Кольберга). *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 2005. Вип. 55. С. 254–262.
22. Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської трійці». Львів, 2011.
23. Кирчів Р. Україніка в польських альманахах доби романтизму. Київ, 1965.
24. Кирчів Р. Український фольклор у польській літературі. Київ, 1971.
25. Климова Л. І. Я. Ф. Головацький та О. М. Бодянский. (До історії створення й опублікування збірника Я. Ф. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси»). *Слов'янське літературознавство і фольклор*. Київ, 1971. Вип. 7. С. 107–114.
26. Криль М. З чеської кореспонденції Якова Головацького. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1999. Вип. 50. С. 217–222.
27. Криль М. Невідомий лист Я. Головацького. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 2003. Вип. 53. С. 283–288.
28. Листування українських славістів з Францем Міклошичем. Київ, 1993.
29. Матисякевич З. Український історик Яків Головацький. Львів, 2002.
30. Письма к М. П. Погодину из славянских земель (1835–1861). Москва, 1880. Вип. 3.
31. Письма к Вячеславу Ганке из славянских земель. Варшава, 1905.
32. «Русалка Дністрова» Документи і матеріали. Київ, 1989.
33. «Русалка Дністровая». Книга II. Науково-критичне видання. Львів, 2007.
34. Савченко Ф. Листування Якова Головацького з Осипом Бодянським (1843–1876 рр.). За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. Харків; Київ, 1930. Кн. 5. С. 121–169.
35. Стеблій Ф. Сподвижник Маркіяна Шашкевича. Яків Головацький – діяч українського національного відродження. Львів, 2004.
36. Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною. Львів, 1906.
37. Студинський К. Кореспонденція Я. Головацького в літах 1835–49. Львів, 1909. Ч. 32.
38. Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62. Львів, 1905.
39. Студинський К. Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831–46. Львів, 1908.
40. Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. *Твори*. Київ, 1982.
41. Яків Головацький і рух за національне відродження та культурне єднання слов'янських народів. Тези доповідей та повідомлень конференції 23–24 жовтня 1989 р. Тернопіль, 1989.

References

1. BORODIN, Kseniya. A Contribution of Wacław from Olesko to the Development of Slavonic Ethnology. In: Mykhaylo KRIL, ed.-in-chief, *Problems of Slavonic Studies*. Lviv, 2005, vol. 55, pp. 116–125 [in Ukrainian].
2. BRYK, Ivan. *From Markiyan's Days (Recollections)*. Lviv, 1911 [in Ukrainian].
3. BRYK, Ivan. *Markiyan Shashkevych on the 100th Anniversary of «Zorya»'s Initiation*. Lviv, 1934 [in Ukrainian].
4. BRYK, Ivan. Materials on the History of Ukrainian-Czech Relations in the First Half of the XIXth Century. In: *Ukrainian-Ruthenian Archives. Volume XV*. T. Shevchenko Scientific Society. Lviv, 1921, 169 pp. [in Ukrainian].
5. BRYK, Ivan. Prague Slavonic Congress of 1848 and the Ukrainian Cause. In: *Proceedings of the Shevchenko Scientific Society*. Lviv: ShSS Publishers, 1920, vol. CXXIX, pp. 141–217 [in Ukrainian].
6. BRYK, Ivan. *Translations of Serbian Folk Songs in «The Mermaid of the Dniester»*. Lviv, 1930 [in Ukrainian].
7. VOZNIAK, Mykhaylo. Historical Significance of Markiyan Shashkevych's Activities. In: Oleksiy NESTERENKO, ed.-in-chief, *Scientific Notes of the Ukr SSR AS's Institute of Social Sciences*. UkrSSR AS's Lviv Branch. Kyiv, 1953, vol. 1, pp. 124–130 [in Ukrainian].
8. VOZNIAK, Mykhaylo. *How Ukrainian People's Activities Awoke in Austria-Ruled Halychyna*. Lviv: Dilo Publishing Union Press, 1924, 178, [2] pp., ill. [in Ukrainian].
9. VOLYNSKYI, Petro. *Ukrainian Romanticism in Connection with the Development of Romanticism in Slavonic Literatures*. UkrSSRAS's Ukrainian Committee of Slavists. Kyiv, 1963 [in Ukrainian].
10. HALENKO, Iraida. Yakiv Holovatskyi as a Slavist. In: Mykhaylo KRIL, ed.-in-chief, *Problems of Slavonic Studies*. Lviv, 2007, vol. 56, pp. 13–31 [in Ukrainian].
11. HERBILSKYI, Hryhoriy. *Development of Progressive Ideas in Halychyna in the First Half of the XIXth Century (until 1848)*. Lviv: Lviv University Press, 1964, 251 pp. [in Ukrainian].

12. HOLOVATSKYI, Yakiv. Great Croatia or Halychyna-Carpathian Ruthenia. In: Yakiv HOLOVATSKYI (compiler). *A Garland for Ruthenians during the Harvest Festival*. Vienna, 1847, pt. 2, pp. 147–239 [in Ukrainian].
13. Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine's Manuscript Department: Yakiv Holovatskyi Fund, example 47, dossier 658: HOLOVATSKYI, Yakiv. *Extracts from the History* [in Ukrainian].
14. Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine's Manuscript Department: Yakiv Holovatskyi Fund, example 39, dossier 678, 56 folios: HOLOVATSKYI, Yakiv. *Materials on the History of Ukraine. Extracts from Historical Sources and Literature* [in Ukrainian].
15. HOLOVATSKYI, Yakiv. Serbian Folk Songs. In: Mykhaylo SHALATA (compiler, preface's author, annotator). *Works. Markiyan Shashkevych, Ivan Vahylevych, Yakiv Holovatskyi*. Kyiv: Dnipro, 1982, pp. 271–307 [in Ukrainian].
16. HOLOVATSKYI, Yakiv. In Memory of Markiyan-Ruslan Shashkevych. In: Mykhaylo SHALATA (compiler, preface's author, annotator). *Works. Markiyan Shashkevych, Ivan Vahylevych, Yakiv Holovatskyi*. Kyiv: Dnipro, 1982, pp. 264–271 [in Ukrainian].
17. HOLOVATSKYI, Yakiv. On What Has Been Experienced and Suffered. In: Ivan PILHUK (preface's author). *Writers of Western Ukraine in the 1830s–1850s*. Kyiv, 1965, pp. 229–285 [in Ukrainian].
18. HONTAR, Prokip. *Ukrainian-Czech Literary Connections in the XIXth Century*. Kyiv, 1956 [in Ukrainian].
19. DEY, Oleksiy, Orest ZILYNSKYI, Roman KYRCHIV, Nataliya SHUMADA. *Ukrainian Folklore in Slavonic Literatures: Reports of the Soviet Delegation, Vth International Congress of Slavists*. Kyiv, 1963 [in Ukrainian].
20. IVASHKIV, Vasyl. The First Professor of the Department of Ukrainian Philology. In: Roman KUDLYK, ed.-in-chief, *The Bell*. Lviv, 2008, no. 7, pp. 125–130 [in Ukrainian].
21. ZBYR, Iryna. Ukrainian Folklore in the Studies of Polish Researchers (Based on the Material Pokuttia by Oskar Kolberg). In: Mykhaylo KRIL, ed.-in-chief, *Problems of Slavonic Studies*. Lviv, 2005, vol. 55, pp. 254–262 [in Ukrainian].
22. KYRCHIV, Roman. *Ethnographic and Folkloristic Activities of the «Ruthenian Triad»*. 2nd, corrected and supplemented edition. Lviv, 2011, 424 pp. [in Ukrainian].
23. KYRCHIV, Roman. *Ukrainica in the Romanticism-Era Polish Almanacs*. Kyiv: Scientific Thought, 1965, 132 pp. [in Ukrainian].
24. KYRCHIV, Roman. *Ukrainian Folklore within the Polish Literature*. Kyiv: Scientific Thought, 1971, 275 pp. [in Ukrainian].
25. KLYMOVA, Larysa. Yakiv Holovatskyi and Osyp Bodianskyi (To the History of Creation and Publication of Yakiv Holovatskyi's Collection *Folk Songs of Halychyna Ruthenia and Hungarian Ruthenia*). In: Hryhoriy VERVES, ed.-in-chief, *Slavonic Literary Studies and Folklore Studies: A Republican Interdepartmental Collection*. Kyiv, 1971, iss. 7, pp. 107–114 [in Ukrainian].
26. KRIL, Mykhaylo. From the Czech Correspondence of Yakiv Holovatskyi. In: Mykhaylo KRIL, ed.-in-chief, *Problems of Slavonic Studies*. Lviv, 1999, vol. 50, pp. 217–222 [in Ukrainian].
27. KRIL, Mykhaylo. An Unknown letter of Yakiv Holovatskyi. In: Mykhaylo KRIL, ed.-in-chief, *Problems of Slavonic Studies*. Lviv, 2003, vol. 53, pp. 283–288 [in Ukrainian].
28. SVIENTSITSKYI, Ilarion (compiler). *The Correspondence of Ukrainian Slavists with Franc Miklošič*. Kyiv: Scientific Thought, 1993, 396 pp. [in Ukrainian].
29. MATYSIAKEVYCH, Zynoviy. *The Ukrainian Historian Yakiv Holovatskyi*. Lviv: Chronicle, 2002, 154 pp. [in Ukrainian].
30. POPOV, Nil (compiler). *Letters to Mikhail Pogodin from the Slavonic Lands (1835–1861)*. Moscow, 1880, iss. 3, 304 pp. [in Russian].
31. FRANTSEV, Vladimir (compiler). *Letters to Václav Hanka from the Slavonic Lands*. Warsaw: Warsaw Educational District Printing House, 1905, 1296 pp. [in Russian].
32. KUPCHYNSKYI, Oleh (compiler-in-chief), Feodosiy STEBLIY (editor-in-chief). «*The Mermaid of the Dniester*». *Documents and Materials*. UkrSSR AS's Institute of Social Sciences, Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv. Kyiv: Scientific Thought, 1989, 542, [2] pp., ill. [in Ukrainian].
33. SHALATA, Mykhaylo (editor-compiler, postface's author). «*The Mermaid of the Dniester*». Lviv, 2007, bk. 2: *A Scientific and Critical Edition*, 168 pp. [in Ukrainian].
34. SAVCHENKO, Fedir. Correspondence of Yakiv Holovatskyi with Osyp Bodianskyi (1843–1876). In: Mykhaylo HRUSHEVSKYI (ed.). *For a Hundred Years. Materials on the Public and Literary Activities in Ukraine in the XIXth and Early XXth Centuries*. Kharkiv; Kyiv: State Publishing House of Ukraine, 1930, bk. 5, pp. 121–169 [in Ukrainian].
35. STEBLIY, Feodosiy. *An Associate of Markiyan Shashkevych. Yakiv Holovatskyi, A Figure of the Ukrainian National Revival*. Lviv, 2004, 96 pp. [in Ukrainian].
36. STUDYNSKYI, Kyrylo. *To the History of Halychyna's Relations with Ukraine*. Lviv, 1906 [in Ukrainian].
37. STUDYNSKYI, Kyrylo. *Correspondence of Yakiv Holovatskyi in the Years of 1835–49*. Lviv, 1909, [6], CXXXVIII, 463 pp. (Series *Collection of the ShSS Philological Section*, vol. 11–12) [in Ukrainian].
38. STUDYNSKYI, Kyrylo. *Correspondence of Yakiv Holovatskyi in the Years of 1850–62*. Lviv, 1905, 592 pp. (Series *Collection of the ShSS Philological Section*, vol. 8–9) [in Ukrainian].
39. STUDYNSKYI, Kyrylo. *Polish Secrecies among Ruthenian Alumni and Clergy in Halychyna in 1831–46*. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under supervision of Karol Bednarskyi, 1908, 146 pp. [in Ukrainian].
40. SHALATA, Mykhaylo (compiler, preface's author, annotator). *Works. Markiyan Shashkevych, Ivan Vahylevych, Yakiv Holovatskyi*. Kyiv: Dnipro, 1982, 367 pp. [in Ukrainian].
41. *Yakiv Holovatsky and the Movement for National Revival and Cultural Unity of the Slavonic Peoples: Abstracts of Reports and Messages of the Conference Held on October 23–24, 1989*. Ternopil: Zbruch, 1989 [in Ukrainian].

УДК 930.2:39

КУШНІР В'ЯЧЕСЛАВ

доктор історичних наук, декан факультету історії та філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

KUSHNIR VYACHESLAV

a Doctor of History, a Dean of the History and Philosophy Department at the Illia Mechnykov Odesa National University

Бібліографічний опис:

Кушнір, В. (2021) Погосподарські книги як етнографічне джерело. *Народна творчість та етнологія*, 2 (390), 58–63.

Kushnir, V. (2021) Household Books as an Ethnographic Source. *Folk Art and Ethnology*, 2 (390), 58–63.

ПОГОСПОДАРСЬКІ КНИГИ ЯК ЕТНОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Анотація / Abstract

На прикладі погосподарських книг сільської ради українського села з часткою молдовського населення розглядаються можливості їх використання для вивчення динаміки і трансформації етнічних ідентичностей в українсько-молдовській порубіжній зоні. Використано записи із книг як ілюстрацію цих процесів у 1940–1950-х роках.

Ключові слова: погосподарські книги, українсько-молдовські взаємини, трансформації етнічної ідентичності.

On the example of household books of a village council of a Ukrainian village with a share of the Moldovan population, considered are possibilities of their use for studying the dynamics and transformation of ethnic identities in the Ukrainian-Moldovan borderland. Book entries were used to illustrate these processes in the 1940s and 1950s.

Keywords: household books, Ukrainian-Moldovan relations, transformations of ethnic identity.

Порубіжні території характеризуються етнографічною строкатістю, синкретичними в поєднанні компонентів різних культур етнокультурними комплексами, активною динамікою етнічних процесів і змінами ідентичностей. Таким є українсько-молдовське порубіжжя, зокрема в придністровській його частині в районі середньовічного Рашкова, відомого ще з XV ст., а вже в XVI–XVII ст. як торгівельно-ремісничого, транзитного центру на Дністрі. Відомості про формування цієї

території, як порубіжжя культур, пов'язані з появою на лівому березі Дністра перших поселень. Документи на володіння землями, віддаленими від Дністра, засвідчують процес заселення земель у XVI ст. Колонізація району посилюється особливо з початку XVIII ст. і приводить до утворення за участю передусім українців з Поділля і молдован з правого берега Дністра своєрідної етнокультурної ситуації, наявності насамперед українсько-молдовських поселень. У XIX ст.

на лівобережжі Дністра на території одного з найбільших у складі Подільської губернії Балтського повіту проживали українці, етнічні групи молдован, поляків, євреїв та ін., установлені традиції яких презентували культурну своєрідність кожної. Тому повіт вирізнявся своєю етнографічною строкатістю особливо в придністровській зоні. Чисельно переважали українці і молдовани. У період існування АМСРР (1924–1940), а з 1938 року – МАРСР у складі Української РСР [12] відносно більшість населення автономії в 1926 році мали українці – 48,5 % і 30,1 % було молдован [14, с. 28]. За переписом населення 1920 року,

у придністровських Олексіївському та Крутянському районах до складу останнього входила й Лабушна, відносно більшість складала українці (табл. 1) [3, с. 73].

Статус автономії передбачав створення територіально-адміністративних одиниць з урахуванням національних інтересів населення. Ідеться, зокрема, про сільські ради: 85 – українських, 33 – молдовських, 24 – українсько-молдовських [1, с. 73]. В освітньому процесі використовувалася молдовська мова. Її вивчали ще на початку 1950-х років, що мало важливе значення для підтримки етнічної самосвідомості молдован.

Таблиця 1

Район	Молдовани		Українці		Росіяни		Німці		Інші
	Кільк.	%	Кільк.	%	Кільк.	%	Кільк.	%	
Олексіївський	6263	22,5	17 483	62,7	429	1,5	4	-	13,3
Крутянський	1377	3,0	25 818	56,7	1337	2,9	18	-	37,4

Тому помітний природний інтерес дослідників, принаймні з XIX ст., до українсько-молдовського порубіжжя, до питань міжкультурних взаємин, динаміки етнічного складу населення [6]. У публікаціях другої половини XIX – початку XX ст. неодноразово підкреслювалося розмаїття мов, етнічна виразність одягу, традиційного житла. Цікавилися етнопсихологічними особливостями українців та національних меншин. Описувалися практики, хоча й побіжно, міжкультурних комунікацій, відзначалася важлива роль у розвитку культури кожної етнічної спільноти. Цікавими є оціночні судження щодо ідентичностей мешканців, особливо змішаних українсько-молдовських поселень, важливими є спостереження та висновки щодо процесу трансформації самосвідомості населення порубіжної зони в кінці XIX – на початку XX ст. Їх недостатньо для повної характеристики міжкультурних комунікацій, як і для характеристики динаміки

самого процесу, динаміки і трансформації ідентичностей. Проблеми складні, багатокомпонентні, залежні від багатьох чинників і потребують предметного дослідження із залученням різноманітних джерел інформації. Одним із таких розглядаємо матеріали погосподарських книг. Нашим завданням є з'ясування можливостей використання цих облікових документів для вивчення низки питань етнографічного характеру, зокрема динаміки етнічної ідентичності членів конкретної родини, у даному випадку із села Лабушна Кодимського району, що на півночі Одещини.

У XIX ст. село відоме як українсько-молдовське. М. Карачківському, який побував тут у 1928 році [2], не вдалося з'ясувати в місцевого населення питання про виникнення назви села. Він припускає, що вона молдовського походження, хоча він знайшов у церковному літописі ще одну давню назву – слов'янську – Яблучна [2, с. 175]. Такої ж

думки дотримувався М. Сергієвський. Він пов'язував назву з молдовською лексемою «лепуш» – лопух [13, с. 34–35]. За місцевими переказами, назва походить від прізвища одного з перших поселенців – Лапка чи Лабка [7, с. 57]. Імовірно, раніше існували поряд два поселення, які згодом об'єдналися в одне під молдовською назвою¹. Більш вагомим є аргумент на користь молдовської версії, якщо зважати й на те, що поселення з аналогічної назвою – Лабушна – відомі в Молдові. Отже, версії різні, але так чи інакше вони відображають історію українсько-молдовського поселення. Село розвивалось, співвідношення населення на кінець XVIII ст. було майже однаковим – 64 господарства українців і 50 господарств молдован. У відсотковому відношенні українці складали 46 % (373 особи), молдовани – 49 % (398 осіб) [2, с. 176; 4, с. 258].

У кількісному відношенні показник носіїв молдовської ідентичності як в регіоні, так і в Лабушні не був сталим, що й відображено в погосподарських книгах.

У довідникових виданнях погосподарські книги значаться як документи первинного обліку господарств у сільських радах. З 1935 року такі книги використовуються як особові документи обліку кожного господарства на території сільради із зазначенням відомостей про житлові та господарські приміщення, землю, худобу. Членів сім'ї записано поіменно із зазначенням дати їх народження, статі, національності тощо. Оскільки відомості в погосподарські книги

вносяться щорічно, є можливість простежувати динаміку кількісного складу родини, населення села за статтю, віком, національністю. Наскільки об'єктивно такий метод фіксує існуючу реальність, однозначно стверджувати складно, враховуючи наявність подвійної самосвідомості в придністровській зоні і в українсько-молдовських поселеннях зокрема, але слід визнати, що загальну тенденцію трансформації, у даному випадку – молдовської ідентичності, він відображає. Записи засвідчують, принаймні формально, зміну ідентичності з молдовської на українську за порівняно короткий період. Простежується тенденція і на загальносільському рівні. На 1946 рік у селі проживало 3242 особи, з яких 3068 українців, 72 особи – молдовани, 23 – поляки і 13 росіян. Не змогли себе ідентифікувати 64 особи [8]. За даними 1950 року, чисельність населення скоротилася (виїзд за державною програмою до Казахстану), але на 1960 рік зросла до 3380 осіб. Відповідно зросла чисельність українців, тоді як молдованами себе вважали лише 27 осіб.

Показовими, з точки зору міжетнічних процесів і наслідків взаємоасиміляції, є прізвища мешканців села. Молдованами себе вважали носії не тільки молдовських, але й українських, російських і польських прізвищ, таких як Барабаш, Баркар, Борсук, Бурмістр, Вакарчук, Гончарук, Горбешко, Григор'єв, Гуцол, Євтодій, Згардан, Камінна, Кисель, Луков, Мерецька, Митиченко, Печерський, Русол, Самозван, Токан та ін. [8; 9; 11].

Таблиця 2

№ п/п	Склад родини	Національність станом на 1944–45 рр.	Національність станом на 1951–52 рр.
1	Баркар Микола – голова родини	молдован	
2	Баркар Анастасія – дружина	молдованка	молдованка
3	Баркар Люся – донька	молдованка	українка
4	Баркар Катерина – донька	молдованка	українка
5	Баркар Григорій – син	молдован	українець

Ілюстрацією процесу трансформації ідентичності може бути історія родини Баркар, яка складалася з п'яти осіб: батька Миколи – голови родини, його дружини Анастасії і трьох дітей [8] (табл. 2). Щорічно оновлена інформація в книгах відображає тенденції, зокрема в питаннях національної самосвідомості.

Відомості про дітей за період 1953–1955 років відсутні, ймовірно, вони виїхали із села, проте Баркар Анастасія своєї ідентифікації не змінила.

У родині лише старше покоління (у даному випадку батьки) не змінило своєї етнічної належності. Вони і своїх дітей, які ще не досягли дїездатного віку і не могли самостійно визначати свій статус і національність, записали молдованами. Однак, ставши дорослими, діти визнали себе представниками іншої ідентичності – української. Причин такого рішення кілька, зокрема – мовно-культурне середовище. Для старшого покоління з віком пониження соціальної активності, зменшення ролі в громаді є природним, тому необхідність адаптації, мотивації для інкорпорації в інше мовно-культурне середовище мінімальна. Інша ситуація з молоддю, для якої здатність комунікування в однаковому культурному й мовному середовищі означає бути рівноправним суб'єктом соціуму. Таке розуміння посилює динаміку етнопсихологічного процесу на шляху трансформації ідентичності. Тому якщо на початку 1950-х років мати Баркар Анастасія залишилася молдованкою, то діти, ставши дорослими й самостійними у своїх рішеннях, уже позиціонували себе українцями.

Такі реалії трансформації ідентичностей слід враховувати, вивчаючи традиційну обрядовість, господарсько-побутовий комплекс як на рівні села, так і району. Наприклад, при атрибуції виробів ткацтва М. Карачківський відзначає культурно-побутові особливості українців і молдован, однак увагу зосереджує на молдовських. Згадуючи про ткацтво, пише про виготовлення полотна для рушників, головного вбрання під назвою «нафрама» [2, с. 175]. Додамо інші назви килимових виробів молдовського походження, які й сьогодні

ні використовуються в побуті – «кадрелі»², «паратари»³. Незважаючи на молдовське походження назви виробу, простежується відмінність у композиційних деталях орнаментики паратарів українських сіл і молдовських.

В Лабушні, як і в інших селах придністровської зони, українські й молдовські традиції переплітаються. Назви виробів українського й молдовського походження, компоненти візерунків тощо виразно підкреслюють наслідки взаємопроникнення, знаходять своє відображення в оригінальних орнаментальних композиціях. Стає зрозумілою наявність спільних атрибутивних ознак для рушників, килимових виробів вбрання придністровських сіл Кодимщини й сусіднього Кам'янського району Молдови. Українці вважають їх українськими, а молдовани – молдовськими. На прикладі родини Баркар створення такої ситуації відбувалося так. Баркар Анастасія займалась ткацтвом, використовуючи молдовські традиційні, родинні знання й уміння. На той час кадрелі, паратари, принаймні за назвами, ідентифікувались як молдовські й відрізнялися від українських. Виготовляти такі самі (молдовські) вироби навчала мати і своїх доньок. Проте в дорослому віці вони вже позиціонували себе українками, і хоча ткали за молдовськими традиціями, часто в побуті вироби сприймали як українські. Звісно, що й українки копіювали візерунки з молдовських килимів, як і молдованки запозичували орнаменти в українок. Але в даному контексті подібні деталі роз'яснюють природу та наслідки міжкультурних інтерференцій, пояснюють, чому однакові вироби, вбрання в молдовських селах вважаються молдовськими, а в українських – українськими.

Отже, погосподарські книги (як офіційні документи) дають додаткову й достатню об'єктивну інформацію для вивчення процесу трансформації етнічних ідентичностей в українсько-молдовських поселеннях придністровської зони, міжкультурної взаємодії українців і молдован, досвіду обміну знаннями в господарсько-побутовій сфері і звичаєво-обрядовій практиці.

Примітки

¹ Слід зазначити, що на цій ділянці придністровської зони проживала значна частка молдовського населення й часто поселення українців і молдован у вигляді хуторів співіснували поряд. Так і Лабушна складалась з двох частини – української магали і молдовської магали.

² Кадрелі (в однині називають «кадр еля») були більшого розміру, ніж паратари. За деякими відомостями, кадрелі ткали тільки з конопляних ниток. Однак з часом паратари і кадрелі виготовляли як із конопель,

так і з вовни. Виготовлені з конопель паратари називали «простими паратарами» [5, с. 19–20].

³ Паратари (палатари) – ткані різнобарвні довгі вовняні полотна. Ними прикрашали здебільшого чільні та причільні стіни над лавками в малій і обов'язково у великій хаті. Як і килими, ці вироби мали багату та яскраву орнаментику. Орнаменти палатарів виконували перебірним тканням із різнобарвних ниток.

Джерела та література

1. Балабушевич Т. А. Формування і розвиток етнічних меж українців з молдаванами і румунами. *Магістеріум. Історичні студії*. 2004. Вип. 17. С. 69–74.

2. Карачківський М. Північно-Західна Балтія. Історично-географічний збірник. Київ, 1929. Т. III. С. 159–196.

3. Культура Молдовы за годы Советской власти. Сборник документов : в 4 т. Т. 1. Ч. I. Кишинев : Штиинца, 1975.

4. Кушнір В. Г. Динаміка чисельності молдован Балтії в XIX – 20-х рр. XX ст. *Revista de etnologie și culturologie*. Chișinău, 2007. Vol. 2. С. 257–260.

5. Кушнір В. Г. Народне образотворче мистецтво українців південно-західної України. Навчально-наочний посібник для студентів історичного факультету. Ч. 2. Ткацтво. Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2017.

6. Кушнір В. Г. Побережжя в українсько-молдовському порубіжжі. *Записки історичного факультету*. Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2019. Вип. 30. С. 75–95.

7. Мельничук О. С. Топоніміка Кодимського району Одеської області. *Мовознавство. Наукові записки*. Київ, 1957. Т. XIV.

8. Погосподарська книга Лабушненської сільської ради. 1944–1946 роки.

9. Погосподарська книга Лабушненської сільської ради. 1946, 1950, 1960 роки.

10. Погосподарська книга Лабушненської сільської ради. 1950–1952 роки.

11. Погосподарська книга Лабушненської сільської ради. 1953–1955 роки.

12. Постанови та резолюції 3-ої Сесії ВУЦВК XVIII скликання (12 жовтня 1924 року). *Збірник узаконовень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*. № 47. 13 грудня 1924 року.

13. Сергеевский М. В. Молдавские этюды. Москва ; Ленинград, 1936.

14. Тучинський В. Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка у складі УСРР в 1924–1940 рр.: до питання про історичні корені виникнення сучасної проблеми Придністров'я. *Київські історичні студії*. 2016. № 1 (2).

References

1. BALABUSHEVYCH, Tetiana. Formation and Development of the Ukrainians' Ethnic Borderlines with Moldovans and Romanians. In: Serhiy KVIT, ed.-in-chief, *Magisterium*. National University Kyiv-Mohyla Academy. 2004, iss. 17: *Historical Studies*, pp. 69–74 [online]. [in Ukrainian].

2. KARACHKIVSKYI, Mykhaylo. North-Western Balta Lands. In: Oleksandra HRUSHEVSKA, ed., *The Historical-Geographical Collection*. Commission for Compiling the Historical-Geographical Dictionary of Ukraine. Kyiv: All-Ukrainian Academy of Sciences, 1929, vol. III, pp. 159–196 [in Ukrainian].

3. LAZAREV, Artem (ed.). *Culture of Soviet-Ruled Moldova. Collected Documents: in Two Volumes*. Chișinău: Știință

[Science], 1975, vol. 1, pt. 1: *Cultural Construction in Soviet-Ruled Moldavia, 1940–1960*, pp. 74–75 [in Moldovan].

4. KUSHNIR, Vyacheslav. Dynamics of Population Size of Baltshchyna Moldovans in the XIXth through the 1920s. *Revista de etnologie și culturologie* [Journal of Ethnology and Culturology]. Chișinău, 2007, vol. 2, pp. 257–260 [in Moldovan].

5. KUSHNIR, Vyacheslav. *Folk Fine Art of the Ukrainians in Southwestern Ukraine: A Visual Aid for Students of the History Faculty. Part 2: Weaving*. Illia Mechnykov Odesa National University. Odesa: ONU, 2017 [online]. [in Ukrainian].

6. KUSHNIR, Vyacheslav. Coast within the Ukrainian-Moldovan Borderland. In: Vyacheslav KUSHNIR,

ed.-in-chief, *Notes of the History Faculty*. Illia Mechnykov Odesa National University. Odesa: ONU, 2019, iss. 30, pp. 75–95 [in Ukrainian].

7. MELNYCHUK, Oleksandr. Toponymy of Kodyma District (Odesa Region). In: *Linguistics. Proceedings of the Institute of Linguistics of the UkrSSR Academy of Sciences*. Kyiv, 1957, vol. XIV, p. 57 [in Ukrainian].

8. Household Book of the Labushne Village Council. 1944–1946 [in Ukrainian].

9. Household Book of the Labushne Village Council. 1946, 1950, 1960 [in Ukrainian].

10. Household Book of the Labushne Village Council. 1950–1952 [in Ukrainian].

11. Household Book of the Labushne Village Council. 1953–1955 [in Ukrainian].

12. Decisions and Resolutions of the 3rd Session of the All-Ukrainian Central Executive Committee of the XVIIIth Convocation (October 12, 1924). In: *Collection of Laws and Decrees of the Workers' and Peasants' Government of Ukraine*. No. 47. December 13, 1924 [in Ukrainian].

13. SERGIEVSKIY, Maxim. *Moldovan Sketches*. Moscow; Leningrad, 1936, pp. 34–35 [in Russian].

14. TUCHYNSKYI, Vitaliy. Moldovan Autonomous Soviet Socialist Republic within the UkrSSR in 1924–1940: To the Issue of Historical Roots of Transnistria's Current Problem Emergence. In: Vitaliy SHCHERBAK, ed.-in-chief, *Kyiv Historical Studies: Collected Scientific Papers*. Borys Hrinchenko Kyiv University. Kyiv, 2016, no. 1(2), pp. 27–31 [in Ukrainian].

INDEX

УДК 398(092)(477)“18/19”

МУШИНКА МИКОЛА

доктор філософії (Ph Dr.), професор, доктор філологічних наук, іноземний член Національної академії наук України, засновник НТШ у Словаччині, засновник та голова Асоціації українців у Словаччині

MUSHYNKA MYKOLA

a Ph Dr, a professor, a Doctor of Philology, a foreign member of the National Academy of Sciences of Ukraine, a founder of the Shevchenko Scientific Society in Slovakia, a founder and chairman of the Association of Ukrainian Studies in Slovakia

Бібліографічний опис:

Мушинка, М. (2021) Найвизначніший український фольклорист кінця XIX і початку XX століття. *Народна творчість та етнологія*, 2 (390), 64–86.

Mushynka, M. (2021) Most Prominent Ukrainian Folklorist of the Late XIXth and Early XXth Centuries. *Folk Art and Ethnology*, 2 (390), 64–86.

НАЙВИЗНАЧНІШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОРИСТ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

До 150-річчя з дня народження Володимира Гнатюка (1871–1926)

Анотація / Abstract

Володимир Гнатюк народився 9 травня 1871 року в с. Велеснів нинішнього Монастирського району на Тернопільщині в селянській сім'ї. Вищу філологічну освіту здобув у Львівському університеті, де під керівництвом професорів М. Грушевського та О. Колесси почав глибше цікавитися фольклором. Протягом 1895–1903 років він здійснив шість експедицій на територію Закарпаття, результатом яких був і досі не перевершений шеститомник «Етнографічні матеріали з Угорської Русі». Від 1898 року до самої смерті він був працівником НТШ у Львові, займаючи різні посади. Як голова Етнографічної комісії НТШ підготував до друку та видав 22 томи «Етнографічного збірника», 12 томів «Матеріалів до української етнології», 64 випуски «Хроніки НТШ» українською і 59 – німецькою мовою, 30 об'ємних томів «Літературно-наукового вісника» тощо. У цих виданнях він, незважаючи на затяжну хворобу, опублікував кілька сотень власних наукових праць, які не втратили цінності донині. У 1924 році його було обрано позаштатним академіком Української академії наук з обіцянкою, що після переїзду до Києва він стане штатним академіком. На жаль, стан здоров'я не дозволив йому скористатися цією пропозицією. В. Гнатюк помер у 55-літньому віці 6 жовтня 1926 року.

Ключові слова: Гнатюк Володимир, фольклористика, етнографія, Наукове товариство ім. Шевченка, Михайло Грушевський, Іван Франко, українсько-чеські взаємини, Закарпаття, Угорська Русь, Галичина.

Volodymyr Hnatiuk was born on May 9, 1871 in the village of Velesniv (now – in Monastyriska District of Ternopil Region) to a peasant family. He received his higher philological education at the University of Lviv, where, under the guidance

of professors Mykhaylo Hrushevsky and Oleksandr Kolessa, he became more interested in folklore. In 1895 to 1903, he made six expeditions to the territory of Transcarpathia, the result of which was still unsurpassed six-volume *Ethnographic Materials from Hungarian Ruthenia*. From 1898 until his death, he was an employee of the Shevchenko Scientific Society (ShSS) in Lviv, where he held various positions. As the chairman of the ShSS Ethnographic Commission, he prepared and published 22 volumes of the *Ethnographic Collection*, 12 volumes of the *Materials for Ukrainian Ethnology*, 64 issues of the *Chronicle of the Ukrainian-Ruthenian Shevchenko Scientific Society in Lviv* in Ukrainian and 59 ones – in German, 30 volumes of the *Literary and Scientific Bulletin*, etc. In these editions, despite a long illness, he published several hundred of his own scientific works, which have not ceased to be value to this day. In 1924, he was elected a supernumerary academician of the Ukrainian Academy of Sciences, with the promise that upon moving to Kyiv, he would become a regular academician. Unfortunately, his health did not allow him to take advantage of this offer. V. Hnatiuk died on October 6, 1926 at the age of 55.

Keywords: Volodymyr Hnatshuk, folklore, ethnography, Shevchenko Scientific Society, Mykhaylo Hrushevskyi, Ivan Franko, Ukrainian-Czech relations, Transcarpathia, Hungarian Ruthenia, Halychyna.

Майже в кожного науковця, письменника, художника та іншого діяча культури є улюблений герой, якому він приділяв найбільше уваги і який був для нього дороговказом і зразком для наслідування. Для мене такою людиною був український учений **Володимир Михайлович Гнатюк** (1871–1926).

Йому присвячено шість моїх окремих публікацій [55; 52; 49; 8; 50; 54] і понад сім десятків статей [51, с. 355–362]. Монографію «Володимир Гнатюк. Бібліографія друкованих праць» перевидали в 1992 році¹. Більшість із зазначених праць вийшли друком за межами мого рідного краю в часі, коли вдома я мав сувору заборону друкуватися.

То хто ж був той герой, який ще наприкінці XIX ст. своїми працями відкрив тодішню «Угорську Русь» для світу й до смерті не переставав цікавитися нею?²

Володимир Гнатюк – галичанин, тому його ім'я більш відоме в Західній Україні, де він народився і прожив усе своє життя. Тут з'явилося друком понад 90 відсотків його праць та праць про нього. В інших регіонах України ім'я В. Гнатюка менш відоме. Правда, у Радянській Україні в післявоєнний період перша монографія про В. Гнатюка з'явилася в Києві [58]. Там видали й перший збірник його вибраних праць [13].

Приємною несподіваною для мене було телефонне звернення дирекції харківського видавництва «Фоліо» у 2018 році: «Ми би хотіли в рамках серії “Першодруки” фотодруком перевидати п'ять томів вибраних праць Володимира Гнатюка, а саме:

“Галицько-руські народні легенди”, т. 1; “Етнографічні матеріали з Угорської Русі”; “Легенди і новели”; “Колядки і щедрівки” т. 1; “Знадоби до галицько-руської демонології”; “Похоронні голосіння” Іларіона Свенціцького та “Похоронні звичаї й обряди” В. Гнатюка (в одній книзі). Чи не могли б Ви до кожної книги написати післямову, ближче освітлити читачеві їхній зміст?».

Я охоче погодився й наприкінці того самого року надіслав їм п'ять статей-післямов. А за кілька місяців я одержав пакунок з п'ятьма книжками, кожна – з прекрасно ілюстрованою кольоровою обкладинкою (художник Р. В. Варлямов) і моєю післямовою.

Український фольклорист, етнолог і громадський діяч Володимир Михайлович Гнатюк народився 9 травня 1871 року в с. Велеснів нинішнього Монастирського району Тернопільської області. Він був найстаршим сином у багатодітній селянській родині. Його батько, малоземельний рільник, поряд із сільським господарством займався ткацтвом, привчаючи до цього ремесла своїх дітей. Він був освіченою людиною: любив читати книжки, замовляв газети, а в місцевій церкві займав посаду дяка.

Уже п'ятирічним хлопчиком Володимир під керівництвом батька навчився читати. Початкову школу він закінчив у Велесневі. Хлопець дивував дорослих феноменальною пам'яттю: раз почуту пісню чи казку він міг навіть за кілька місяців повторити слово

в слово. Так само він запам'ятовував цілі сторінки з «Біблії», яку батько часто читав уголос, привчаючи до того й сина. «Для господарства ти заслабий, зате піп був би з тебе непоганий, бо вмієш добре співати й промовляти», – сказав йому батько восени 1883 року й сільською фірою «повіз його в науку» в м. Бучач.

Відповідно до свого віку (12 років) і знань В. Гнатюк мав право поступити в гімназію, як і інші його ровесники, однак, не маючи жодних знайомств, він змушений був пройти курс навчання у так званій нормальній народній школі м. Бучача, і лише в 1895 році його прийняли в перший клас Бучацької нижчої гімназії. Там у нього виявився потяг до записування улюблених творів в окремий зошит. «Я не мав ніякої тоді означеної мети, – згадує він в автобіографічних нотатках, – і записував пісні лише тому, що вони мені подобалися. Але збірка все збільшувалася, особливо в часі вакацій. До 1889 року, коли я закінчив нижчу гімназію, в ній було вже коло п'ятисот пісень» [32, с. 3–4].

На час навчання в Бучацькій гімназії припадає і початок його публікаційної діяльності. У 1889 році з'явилося кілька дрібних заміток і стаття «Рукомиш» (назва села під Бучачем) у бережанській газеті «Посланник».

Улюбленим заняттям В. Гнатюка у вільний час було читання книжок. Зокрема, його приваблювала фантастично-пригодницька література та описи далеких країн.

У 1889 році В. Гнатюк закінчив четвертий клас нижчої гімназії в Бучачі й записався в п'ятий клас вищої гімназії в Станіславі (нині – Івано-Франківськ), однак під час вакацій григорівський священник М. Бачинський підговорив тата віддати сина для продовження навчання в Колегію святого Атанасія в Римі, яка готувала місіонерів для малорозвинених країн. Син подав відповідну заяву на руки єпископа Юліяна Пелеша і його прийняли. Однак через якусь епідемію виїзд Володимира до Риму кілька разів відкладався, тому на його місце при-

йняли іншого кандидата. У Станіславську гімназію в середині другого півріччя його не захотіли прийняти, і Гнатюк змушений був цілий рік жити в батьків у селі. Щоб не марнувати часу, він вирішив інтенсивно записувати народні пісні та інші фольклорні жанри.

Десь наприкінці 1890 року у львівській москвофільській газеті «Новый Галичанин» було опубліковано заклик до записування народних пісень, які редакція обіцяла регулярно друкувати на сторінках своєї газети. В. Гнатюк вислав туди свою велику збірку, проте було опубліковано з неї лише сім текстів. У 1891 році газета перестала виходити, а збірка Гнатюка безслідно пропала.

У 1891 році двадцятирічного Гнатюка призвали на військову службу, однак прийомна комісія визнала його нездатним до війська, тому він без перерви міг продовжувати навчання.

У сьомому класі В. Гнатюк познайомився з дочкою тоді вже покійного греко-католицького пароха в Хом'яківці Павла Майківського Оленою, яку після смерті батька виховував брат матері Палагеї – Тит Бурачинський, греко-католицький парох в Олієві біля Городна. Двадцятирічного Гнатюка притягала до Олени не лише її гарна врода, але насамперед душевне споріднення, що увінчалось шлюбом 15 листопада 1894 року.

Через місяць після одруження (15 грудня 1894 року) Володимир Гнатюк отримав атестат зрілості й записався на філософський факультет Львівського університету. Предметом свого навчання він обрав класичну філологію, давньослов'янську мову та слов'янську філологію. Із другого курсу В. Гнатюк почав відвідувати лекції й семінари з історії України Михайла Грушевського та з української мови та літератури Олександра Колесси. Україністика згодом стала основним предметом його навчання. На семінарі О. Колесси В. Гнатюк виголосив доповідь «Українсько-руська вертепна драма», написану на основі власних фольклорних записів. Це була перша фольклористична розвідка

молодого дослідника, за якою йшла серія подальших семінарських праць.

У 1894 році проф. А. Каліна заснував у Львові «*Towarzystwo ludoznawcze*», завданням якого було інтенсивне дослідження польського та українського фольклору. Друкованим органом Товариства був журнал «*Lud*», у редакції якого працював також І. Франко. Ставши членом Товариства навесні 1895 року, В. Гнатюк передав І. Франкові свою другу фольклорну збірку, що містила понад 800 пісень та кілька десятків казок з надією, що хоча б частину з них буде опубліковано на сторінках згаданого часопису. І. Франко віддав збірку секретареві товариства А. Стшелецькому, а той десь запропастив її. Так безслідно пропала й друга збірка В. Гнатюка, яку він укладав протягом кількох років [45, с. 271]. Однак і ця невдача не знеохотила молодого любителя фольклору. У журналі «*Lud*» вийшло кілька невеликих статей на фольклорно-етнографічні теми, які свідчать про його серйозний підхід до цієї справи. Кілька фольклорних статей В. Гнатюк опублікував і в журналі І. Франка «Житє і Слово», заснованому майже одночасно з журналом «*Lud*» – 1894 року.

Щоб краще засвоїти методику записування фольклору, В. Гнатюк за посередництва І. Франка вступив у листування з одним із найвизначніших українських етнографів Федором Вовком (1847–1918), який тісно співпрацював з НТШ. Листи Ф. Вовка до початківця-фольклориста з часом переросли в широкі програмні інструкції [7]. У той час за порадою Ф. Вовка та В. Стефаника В. Гнатюк перейшов від принагідних записів до вичерпного опису певної етнографічної теми або запису всього репертуару якогось визначного носія фольклору. Наприклад, у січні 1895 року він записав від батька детальну розповідь про ткацький промисел, яка згодом стала основою його праці «Ткацтво у Східній Галичині» [46, с. 12–26].

Навесні 1895 року В. Гнатюк прочитав у львівському журналі «Народ» статтю М. Драгоманова про Закарпаття («Угорську

Русь»), у якій корифей української науки й політики закликав галицьку інтелігенцію подати руку допомоги своїм братам з того боку кордону, які в умовах угорського гноблення були засуджені на повільну загибель¹.

У липні 1895 року В. Гнатюк разом зі своїм другом О. Роздольським «на свій власний кошт і ризик» здійснили першу експедицію на Закарпаття, записуючи фольклорні матеріали в селах за маршрутом: Лавочне – Ляхівець – Старий і Новий Голятин – Майданка – Сойми – Волове – Вучкове – Долишня Бистра – Березово – Горінчево – Іза – Хуст. Увесь цей шлях вони пройшли пішки. Найбільше матеріалів В. Гнатюк записав від селянина Андрія Бряника в Голятині.

Повернувшись до Львова, В. Гнатюк ознайомив із зібраними матеріалами голову НТШ Михайла Грушевського (свого професора) та голову новозаснованої Етнографічної комісії НТШ Івана Франка. Обидва щиро підтримали його ініціативу й заохотили до продовження цієї справи, обіцяючи фінансово підтримати її та зібрані матеріали опублікувати на сторінках періодичних видань НТШ.

На замовлення І. Франка В. Гнатюк написав обширну розвідку про свої враження від подорожі по Закарпаттю для журналу «Радикал» [10]. Це був перший виступ В. Гнатюка у пресі про закарпатські справи, які не перестали цікавити його до кінця життя.

У березні 1896 року В. Гнатюк вирушив у свою другу експедицію на Закарпаття; на цей раз за маршрутом: Лавочне – Сольва – Стройна – Дусино – Керецьки – Кушниця – Бронька – Довге – Задне – Луково – Імстичево – Великий Раковець – Севляш – Мукачево. Результати цієї експедиції були значно більшими від попередньої.

Після повернення до Львова (у другій половині квітня 1896 р.) В. Гнатюк склав необхідні іспити в університеті, а під час літніх вакацій того ж року (у липні та серпні)

здійснив свою третю подорож на Закарпаття. На цей раз він відвідав і деякі села нинішньої Пряшівщини: Ублю, Кленову, Розтоки, Улич, Збій та Новоселицю. У с. Збій нинішнього Снинського округу він знайшов найліпшого свого оповідача Михайла Пустая, від якого протягом п'яти днів записав 42 казки та легенди виняткової художньої цінності [37, с. 63–69; 53].

Під час своїх експедицій на Закарпаття В. Гнатюк не міг залишитися байдужим до економічного та національного поневолення своїх земляків. Він закликав закарпатську інтелігенцію до боротьби за свої національні та політичні права, до співпраці з галицькими українцями. У селах, де українське друковане слово було невідомим поняттям, він поширював твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та інших українських письменників, які стали близькими й зрозумілими місцевому населенню.

Усе це викликало застереження угорської влади до діяльності В. Гнатюка. Йому перешкождали в спілкуванні з населенням, однак він не дав залякати себе, доводячи, що його діяльність аж ніяк не суперечить законам Австро-Угорської держави, громадянином якої і був В. Гнатюк.

Більше того, слід зауважити, що після повернення в Галичину вже зі своєї першої подорожі він розгорнув широку кампанію, спрямовану на критику угорського уряду за його національний, економічний та політичний утиск закарпатських русинів-українців. На цю тему він у галицькій пресі надрукував серію публіцистичних статей, кульмінацією яких був маніфест «І ми в Європі», який підписали визначні прогресивні діячі Галичини, у тому числі І. Франко, В. Охримович, Ю. Романчук, Н. Кобринська, М. Павлик та ін.

У справі національного відродження закарпатських русинів-українців головну надію В. Гнатюк покладав на молоду інтелігенцію Закарпаття, тому докладав багато зусиль, щоб втягнути її в національно-визвольний рух. Закарпатськими справами

йому вдалося зацікавити й молодого чеха, Франтішка Главачка, котрий за вказаним ним маршрутом відвідав Закарпаття вже в 1896 році, а згодом приїхав до В. Гнатюка у Львів, де прогостював шість тижнів [55, с. 31–50].

Тоді ж В. Гнатюк приступив до підготовки закарпатських фольклорних матеріалів для друку. У 1897 році побачив світ перший том його «Етнографічних матеріалів з Угорської Русі», що містив легенди й соціально-побутові казки (новели). Свою першу книжку він присвятив М. Грушевському та І. Франкові – «подвижникам українсько-руської науки, приятелям і учителям молодіжі». Наступного (1898) року вийшов друком і другий том «Етнографічних матеріалів з Угорської Русі» з фантастично-пригодницькими казками, казками про тварин (байками), переказами та анекдотами. Згадані два томи – це вже праці зрілого фольклориста. Вони знайшли прихильну оцінку не лише в Україні, але й далеко за її межами.

Під час літніх вакацій 1897 року В. Гнатюк вирушив у свою четверту експедицію на Закарпаття (без жодних рекомендацій і без будь-якої матеріальної допомоги). Цього разу він відвідав також українські поселення в Бачці на території Сербії. В. Гнатюк планував відвідати всі поселення Бачки, де живуть русини, однак у двох місцевостях – Руському Керестурі та Коцурі – він знайшов чудових інформаторів (казкарів і співачок), від яких упродовж двох з половиною місяців зміг записати 430 пісень та 220 прозових творів; зробив опис весілля, зберіг від загибелі кілька рукописних збірників, керестурську хроніку, налагодив контакт із такими представниками бачвано-руської інтелігенції, як Гавриїл Костельник, Юрій Біндас, Михайло Врабель та ін. З фольклорних інформаторів цієї експедиції на увагу заслуговують, зокрема, коцурські казкарі Осиф Кулич, Імро Фаркаш та Митро Паланчаній.

Відразу після повернення до Львова, з ініціативи М. Грушевського, В. Гнатюк

на підставі зібраного матеріалу написав працю «Руські оселі в Бачці (в Полудневій Угорщині)», яку прочитав на семінарі з історії 9 лютого 1898 року. Цю роботу він прочитав і на засіданні Філологічної секції НТШ. Вона невдовзі з'явилася друком [12] поряд із науковими працями І. Франка та М. Грушевського.

У студентські роки В. Гнатюк виявляв інтерес і до рукописних пам'яток української літератури, які знаходив під час своїх фольклористичних досліджень у Галичині. Цілу низку подібних рукописів він знайшов також під час подорожей на Закарпатську Україну, Пряшівщину та Сербську Воєвину.

В. Гнатюк не обмежувався збиранням фольклору тільки на Угорській Русі; він інтенсивно записував його і в Галичині, використовуючи для того кожні відвідини родини в Пужниках, Григорові, Великому Ходачкові тощо. Лише в одному селі (Великий Ходачків) В. Гнатюк зібрав на п'ятдесят друкованих аркушів зразків народної творчості. Низку прислів'їв та приказок, записаних В. Гнатюком у Пужниках, опублікував І. Франко у своїх «Галицько-руських народних приповідках» [18].

Здавалося б, що навчання та інтенсивна науково-дослідна праця, поєднана з турботами побутового характеру, могли б повністю вичерпати фізичні сили В. Гнатюка. Та це не так. Як згадують його сучасники, серед студентської молоді Львова в останньому десятилітті XIX ст. В. Гнатюк був фігурою номер один. Він умів не лише сам запалити себе за справедливую ідею, але й мав рідкісний дар запалювати інших. За все це львівська студентська молодь восени 1897 року обрала його головою свого товариства «Академічна громада». Під його керівництвом це товариство перетворилася на одну з найбільш прогресивних і революційних українських організацій Галичини.

Саме в цю пору І. Франко опинився чи не в найбільшій матеріальній та духовній кризі у своєму житті. У 1895 році керівництво Львівського університету, наперекір успіш-

ній габілітації, не дозволило йому зайнятися педагогічною діяльністю, до якої він роками інтенсивно готувався.

Навесні 1897 року І. Франко був кандидатом від Української радикальної партії до Австрійського парламенту, однак реакційні сили Галичини різними махінаціями сфальшували результати виборів і його в парламент не допустили. У травні 1897 року І. Франка було звільнено з роботи в редакції щоденника «Kurier Lwowski», унаслідок чого він лишився без постійного заробітку. Майже одночасно «збанкрутував» і його журнал «Житє і Слово», на який він покладав великі надії. Польська преса підняла шалену атаку, спрямовану проти Франка і його Радикальної партії.

До галасу польської преси приєднався український щоденник «Діло», закидаючи І. Франкові провини, яких він ніколи не допустився. Таке цькування й нервові напруження не могли не відбитися на його здоров'ї. Він майже повністю осліп і, здавалося, що вже ніколи не зможе продовжувати свою літературну, наукову та громадську діяльність.

У цій, на перший погляд, безнадійній ситуації, коли від найвизначнішого живого українського письменника відвернулися навіть великі українські «патріоти» та його вчорашні «меценати», прийшов на допомогу Франкові його учень Володимир Гнатюк, котрий більше ніж хто інший міг зрозуміти становище І. Франка, бо й сам у той час жив у крайніх злиднях. «Ані чоботи, ані убрання, ані футро – ніщо не можу тепер полагодити тому, що не маю грошей; навіть на борг буду їсти», – скаржиться він у листі до дружини від 30 жовтня 1897 року [6, с. 36]. І майже в той самий день він розіслав серію листів прогресивним діячам української культури з проханням допомогти І. Франкові в його складному матеріальному становищі та взяти участь у відзначенні 25-річчя його письменницької діяльності.

Знаючи погані житлові умови І. Франка, В. Гнатюк висловив пропозицію, щоб укра-

їнська громадськість з нагоди цього ювілею збрала кошти на купівлю для нього житлового будинку. На це позитивно відгукнулися не лише в Галичині, але й, зокрема, серед української інтелігенції в царській Росії.

Довідавшись, що у Франка є нова збірка віршів, яку ніхто не хоче друкувати, В. Гнатюк як голова Академічної громади звернувся до нього з пропозицією, що студентське товариство готове видати його збірку й навіть виплатити йому відповідний гонорар. Важкохворого (з різних боків битого) І. Франка це дуже схвилювало, і він охоче погодився.

17 листопада 1897 року В. Гнатюк скликав засідання Академічної громади, на якому намалював план видання збірки, який був одногосно ухвалено. Було також вирішено з фондів Академічної громади виплатити І. Франкові 100 злотих у рахунок гонорару. У грудні 1897 року збірка І. Франка «Мій Ізмарагд» з'явилася друком накладом 1000 примірників [11]. Серед молоді збірка І. Франка мала неочікуваний успіх. Деякі її вірші перекладено також чеською мовою. Усе це заохотило В. Гнатюка до подальших заходів, спрямованих на допомогу І. Франкові.

17 грудня 1897 року він поставив на порядку денний чергового засідання управи Академічної громади питання про участь товариства у святкуванні 25-літнього ювілею письменницької діяльності І. Франка. Для відзначення цього ювілею було створено підготовчий комітет, головою якого обрали В. Гнатюка. Комітет за його ініціативою розгорнув широку діяльність: постановив видати брошуру про життя і діяльність І. Франка, альманах, присвячений Франкові, збірку музичних творів на слова І. Франка, надрукувати його портрет, зібрати гроші на фонд купівлі для нього будинку.

Щоб заохотити до святкування ювілею І. Франка наддніпрянських українців, В. Гнатюк наприкінці грудня 1897 року виїхав до Києва, де налагодив контакти із цілою низкою діячів української культури. З його

ініціативи було видано альманах «Привіт Дру Івану Франкові», бібліографію творів І. Франка за 25 років, збірник музичних творів на слова І. Франка тощо.

Урочисте святкування 25-річчя письменницької діяльності І. Франка відбулося 30 жовтня 1898 року, тобто точно через рік, коли В. Гнатюк розпочав справу його підготовки. У ньому взяла участь не лише молодь, але й уся прогресивна українська інтелігенція Львова.

Сам В. Гнатюк прочитав на ньому головну доповідь, у якій охарактеризував І. Франка не лише як письменника, але і як громадського та політичного діяча, який «від наймолодших літ стояв в ряду перших борців за волю думки, слова, за свободу совісти, [...] любив правду і терпів за неї, [...] а своїми творами вказав шлях до широкої європейської культури» [40, с. 118].

Нужденне становище І. Франка висунуло перед українською громадськістю питання, над яким раніше ніхто серйозно не задумувався: якщо в таких злиднях живе найвизначніший український письменник, гордість української літератури, то як живуть інші, менш відомі письменники? Відповідь на це запитання була зрозумілою кожному: нема в українській літературі письменника, який зміг би вижити з гонорарів за літературну діяльність.

Отже, соціальне становище українських письменників як на Східній Україні, так і в Галичині чи Буковині було гіршим, ніж будь-якої іншої інтелектуальної професії. Якщо письменник не мав іншого джерела прибутку, він не міг існувати. Справді, більшість українських письменників жила в постійних злиднях.

Усвідомивши собі цю істину, В. Гнатюк вирішив заснувати письменницьку організацію, яка б керувала видавничими справами та надавала матеріальну допомогу незаможним письменникам. На початку 1898 року він порушив цю справу на одному із засідань управи Академічної громади, яка підтримала його ініціативу.

Після її обговорення в пресі було створено Фонд підмоги незасібних літераторів, головою якого обрали В. Гнатюка. Згідно з його проектом Товариство руських письменників мало б за завданням не тільки видавничі цілі, але й згуртувало б, по змозі, усіх наших письменників в одну спільну організацію та забезпечувало б їм і матеріальну допомогу на випадок безробіття, хвороби або старості.

В. Гнатюкові вдалося зібрати у Фонд підмоги чималі кошти, на підставі чого згодом було засновано Українсько-руську видавничу спілку [51, с. 57].

Навчаючись в університеті, В. Гнатюк інтенсивно готувався до наукової роботи: одержав солідні основи з латинської та давньогрецької мов та літератур, досконало вивчив польську й німецьку мови, активно засвоїв усі слов'янські мови, частково також французьку та угорську. В українській мові та літературі він вважався фахівцем, з яким не рівнявся ніхто з його товаришів-студентів. Самотужки він здобув солідні теоретичні знання в галузі фольклористики та етнографії. Ще будучи студентом, мав за плечима чималу публіцистичну діяльність, що далеко перевищувала звичайні рамки.

Та, як уже було сказано, наукова праця, як і літературна, у той час не вважалася професією, і ніхто з українських науковців на ній не міг будувати своє життя. Тому й В. Гнатюк єдину можливість займатися наукою бачив у її поєднанні із заняттям, яке б давало йому постійний заробіток. У його випадку таким заняттям могла бути педагогічна робота. Уже на останньому курсі університетського навчання в березні 1898 року професор Г. Огоновський запропонував йому посаду заступника («суплента») вчителя у Львівській академічній гімназії з умовою, що після закінчення університету і здачі учительського іспиту він стане постійним учителем цієї гімназії.

Можливість залишитися у Львові і під керівництвом І. Франка, М. Грушевського та інших учителів продовжувати успішно роз-

почату наукову працю була для В. Гнатюка дуже привабливою, і він охоче пристав на пропозицію Г. Огоновського, тим паче, що посада заступника вчителя була пов'язана з досить солідним заробітком.

Здавши відповідні іспити з педагогічних дисциплін і одержавши «абсолюторію», В. Гнатюк подав заяву про його затвердження постійним учителем у Львівській академічній гімназії. Однак Шкільна крайова рада на підставі його активної діяльності в прогресивному молодіжному русі (насамперед в Академічній громаді та НТШ) вирішила вигнати його зі Львова на периферію і рішенням від 14 вересня 1898 року направила на посаду заступника вчителя в Самбірську гімназію. Це рішення значно утруднювало життєві плани В. Гнатюка, бо Самбір тоді був провінційним містом, «де хіба афіші прийдеться читати, а більше нічого» (так скаржився В. Гнатюк у листі до Ф. Вовка) [51, с. 58].

Дізнавшись про таке свавілля шкільних органів, М. Грушевський, якого незадовго перед тим обрали головою Наукового товариства імені Шевченка, запропонував йому посаду секретаря Товариства. В. Гнатюк погодився, хоча з матеріального боку це зовсім не було привабливим. Отже, В. Гнатюк восени 1898 року став першим професійним науковцем-україністом у Західній Україні.

В. Гнатюк з притаманною йому сумлінністю виконував секретарські обов'язки в Товаристві, яке (за немалою його заслугою) від 1898 року значно пожвавило свою діяльність у всіх сферах і перетворилося на авторитетну наукову установу. Від 1899 року вся адміністрація Товариства «лежала на плечах» В. Гнатюка. Не маючи жодної адміністративної сили, він сам вів колосальну кореспонденцію, пов'язану з діяльністю НТШ: писав протоколи численних засідань Товариства та його комісій, укладав плани, подавав звіти про діяльність тощо. Чимало енергії він потратив на здобуття коштів на наукову працю Товариства.

Про діяльність НТШ В. Гнатюк систематично інформував членів та громад-

ськість на сторінках «Записок НТШ» та «Літературно-наукового вісника», а в 1900 році почав видавати окремий кварталник «Хроніка НТШ», що паралельно виходив українською (64 випуски) і німецькою (59 випусків) мовами.

Утім, робота В. Гнатюка в НТШ не обмежувалася лише виконанням секретарських обов'язків. Уже в 1898 році він став секретарем новоутвореної Етнографічної комісії НТШ (очолював І. Франко, заступником голови був Ф. Вовк). Посаду секретаря він займав до 27 вересня 1913 року, коли його обрали головою Етнографічної комісії.

7 червня 1899 року він став дійсним членом Філологічної секції НТШ, а 21 червня того ж року – її секретарем (головою обрали І. Франка, заступником голови – О. Колессу).

Того-таки (1899) року В. Гнатюк став редактором «Літературно-наукового вісника» (ЛНВ). На цій посаді він був аж до переведення редакції журналу в Київ 1907 року. Разом з І. Франком, М. Грушевським та іншими за вісім років В. Гнатюк видав тридцять об'ємних томів «Літературно-наукового вісника». За його редакцією ЛНВ став найвизначнішим українським літературно-громадським журналом. В. Гнатюк опублікував у ньому майже п'ятдесят своїх наукових розвідок та понад шістсот рецензій, оглядів, дрібних статей і заміток. Отже, ЛНВ був певною мірою і його власною трибуною. За гострі викривальні статті, надруковані на сторінках журналу, йому кілька разів довелося постати перед судом. Журнал був популярним у Східній Україні, де, наперекір його переслідуванню з боку царського уряду, вже на початку свого існування мав понад сто п'ятдесят постійних передплатників. Боячись поширення його ідей, царська цензура в 1901 році заборонила ввіз ЛНВ у Росію [56].

Хоча В. Гнатюк був одним із наймолодших членів НТШ, своєю невтомною працею він здобув серед його членів загальний авторитет.

Завдяки йому на роботу в НТШ було прийнято й І. Франка. Від 1899 року В. Гнатюк з І. Франком майже десять років працювали разом в одному приміщенні, редагуючи «Літературно-науковий вісник», «Літературно-наукову бібліотеку» та фольклорні видання.

Про принциповість і безкомпромісність В. Гнатюка свідчить його боротьба за допущення української мови на археологічні з'їзди в Росії. На початку 1899 року, тобто на початку секретарювання в ньому В. Гнатюка, НТШ отримало запрошення на Міжнародний археологічний з'їзд у Києві, який мав відбутися в серпні того ж року. Члени Товариства із Західної України заявили на цей з'їзд тридцять доповідей. Згідно зі вказівками організаційного комітету, доповіді на з'їзді, який мав відбутися в давній столиці України-Русі Києві, могли бути прочитані всіма слов'янськими мовами, крім української. В. Гнатюк від імені НТШ написав гострий протест проти такого рішення, заявивши, що в разі недопущення української мови на з'їзд делегація НТШ відмовляється від участі в ньому. Як наслідок цієї заяви – підготовчий комітет з'їзду вирішив, що доповіді можуть бути прочитані на з'їзді українською мовою, однак не можуть бути опубліковані в «Трудах» з'їзду.

Рішення московського організаційного комітету викликало гостру полеміку на сторінках російської преси, унаслідок чого Міністерство внутрішніх справ Росії на підставі так званого Емського указу 1876 року заборонило вживання української мови на з'їзді.

Урешті-решт, через подання дальшого протестного листа В. Гнатюка Міністерство освіти Росії дозволило прочитати доповіді українською мовою, однак лише на закритих засіданнях за участю не більше двадцяти п'яти осіб. НТШ з такою дискримінацією української мови не погодилося й відмовилося від участі в роботі з'їзду. З'їздовські доповіді західноукраїнських авторів були опубліковані окремим виданням у

«Записках НТШ», що вийшли за редакцією В. Гнатюка [35]. Така історія повторилася й на археологічних з'їздах у Харкові (1902) та Катеринославі (1905).

У кількох своїх статтях В. Гнатюк указав на жахливий політичний та національний утиск українців у Російській імперії. У розвідці «Російська цензура й українська мова», що вийшла чеською мовою в журналі «Slovanský přehled» (Praha, 1903; s. 128–192), він навів конкретні приклади дискримінації української мови в Росії, про які слов'янська громадськість не мала жодного уявлення.

З іншого боку, В. Гнатюк привітав ініціативу чеських славістів скликати міжнародний з'їзд славістів у Празі без будь-яких мовних обмежень. «Щиро вітаючи сей план чеських учених і признаючи повну його реальність, ми рівночасно мусимо вказати на розумне і справді гідне вчених людей поставлене в ньому питання про язикові відносини на з'їзді», – писав В. Гнатюк, а одночасно поставив запитання: «Коли то на тих основах міг би відбутися перший з'їзд у Росії?» [41, с. 198–199]⁴. В. Гнатюк був глибоко обурений, коли австрійський уряд (не без втручання російського уряду) заборонив скликання славістичного з'їзду [42, с. 121].

Майже водночас з боротьбою за національні права українців Росії В. Гнатюк розпочав боротьбу за національні права українців Австро-Угорщини, насамперед за широке запровадження української мови у Львівському та Чернівецькому університетах. На цю тему він опублікував серію статей з наведенням переконливих аргументів, головно статистичних даних про дискримінацію українців.

Закордонних читачів про студентські заворушення у Львівському університеті В. Гнатюк інформував у двох чеськомовних статтях, надрукованих на сторінках празького журналу «Slovanský přehled». Він наголосив, що в Україні існує п'ять університетів (у Києві, Харкові, Одесі, Львові, Чернівцях), однак жоден із них не є українським: у Росії йде посиленна русифікація, у Галичині –

полонізація, а на Буковині – германізація вищих навчальних закладів. Найбільший опір проти національної дискримінації українських студентів та професорів виник у Львівському університеті, де в 1901 році вчилося 610 українців. В. Гнатюк закликав до заснування самостійного Українського університету, доводячи, що для такого закладу там є всі передумови.

Безсумнівно, статті В. Гнатюка мали значний вплив на студентські заворушення у Львові 1901 року, які закінчилися масовим відходом українських студентів зі Львівського університету на протест проти відхилення їхніх вимог адміністрацією університету та урядом.

У липні 1899 року В. Гнатюк здійснив свою п'яту експедицію на Закарпаття, на цей раз у найзахіднішу область – Пряшівщину. За чотири тижні він відвідав майже всі регіони Пряшівщини, заселені русинами-українцями, їдучи від Меджилабірців через Свидник, Бардіїв на Спиш. Хоча середина літа була несприятливим часом для записування фольклору, йому в одинадцятьох селах пощастило записати 62 прозові твори і 152 пісні. Ці матеріали ввійшли в першу частину третього тому «Етнографічних матеріалів з Угорської Русі» [17, с. 1–116]. Крім того, він інтенсивно продовжував записувати фольклор у селах Галичини, готуючи до друку наступні томи.

На переломі XIX–XX ст. дослідники, записуючи фольклорні та етнографічні матеріали, почали застосовувати звукозаписувальну апаратуру, якій В. Гнатюк пророкував велике майбутнє. За його пропозицією Етнографічна комісія НТШ на своєму засіданні 7 травня 1900 року ухвалила «закупити два фонографи для збирання взірців бесіди і пісень нашого народу». За допомогою цих фонографів записували пісні О. Роздольський, Ф. Колесса та ін.

Як уже зазначалося, у 1898 році з ініціативи В. Гнатюка було засновано Українсько-руську видавничу спілку (згодом перейменовану на Українську видавничу спілку), секре-

тарем якої протягом чотирнадцяти років був В. Гнатюк. Основну діяльність спілки становила «Літературно-наукова бібліотека», що виходила спочатку у двох, пізніше – у трьох серіях. У цьому виданні до Першої світової війни з'явилося 323 книжки, з яких майже половину підготував до друку В. Гнатюк.

На жаль, видання Українсько-руської видавничої спілки могли розповсюджуватися лише на Західній Україні. Їхнє висилання в Східну Україну було суворо заборонено російським урядом, що було причиною їхніх малих тиражів та постійного фінансового дефіциту.

Від травня 1905 року Українсько-руська видавнича спілка перебрала від НТШ також видання «Літературно-наукового вісника», до того часу редагованого В. Гнатюком. Хоча редакторській праці В. Гнатюк приділяв багато часу, основним полем своєї діяльності він увесь час вважав фольклористику, насамперед збирання й видавання нових фольклорних матеріалів.

У 1900 році В. Гнатюк став відповідальним редактором «Етнографічного збірника», з яким співпрацював і раніше. За його редакцією видання перетворилося на найважливіший фольклорно-етнографічний орган в Україні. Очолював він його до осені 1912 року, випустивши у світ понад двадцять об'ємних томів, передусім власних монотематичних збірників, опрацьованих за найновішими вимогами тогочасної науки.

Паралельно з «Етнографічним збірником» він редагував також іншу серію фольклорно-етнографічних видань («Матеріали до української етнології»), засновану в 1899 році. У цій серії за життя В. Гнатюка вийшло двадцять томів.

Кілька коротких експедицій він здійснив і в деякі села Галичини, перш за все на Гуцульщину, одержавши на це стипендію від НТШ – двісті золотих. Лише у двох селах Бучацького повіту – Пужниках та Коропці – у липні 1902 року він записав двісті сорок казок, легенд та народних оповідань (переважно демонологічного характеру) [57].

А проте В. Гнатюк знаходив час регулярно стежити за фаховою літературою, систематично публікуючи на сторінках «Записок НТШ», «Літературно-наукового вісника» та інших видань вичерпні огляди низки річників наукових журналів та збірників.

Цілу низку статей він присвятив громадсько-політичному життю закарпатських русинів-українців, викриваючи антинародну спрямованість духовної і світської інтелігенції та лицемірство уряду, який на словах проголошував свободу й демократію, а на практиці запроваджував «середньовічне рабство».

У статті «Мадьярська свобода» В. Гнатюк писав: «На цілій землі нема ні більше шляхетського, ні більше аристократичного, ні більше шовіністичного сойму, як угорський (навіть галицький мусить уступити йому першенство). Там, мабуть, що другий посол – то або граф, або барон [...]. І отакий сойм делегує своїх репрезентантів до переговорів з королем як репрезентантів народу [...]. Чи ж се не сміх?» [44, с. 147]. Закінчує свою статтю В. Гнатюк висновком: «Так, в Угорщині дійсно є свобода: для панів – робити, що їм подобається, для мужиків – слухати панських розпорядників, платити величезні податки, давати рекрута і – вмирати з голоду» [44, с. 147].

Він уважно стежив і за політичним життям українців на еміграції, насамперед на підставі їхніх друкованих органів, які часто рецензував на сторінках «Літературно-наукового вісника».

Напружена наукова й суспільно-громадська діяльність В. Гнатюка не могла не відбитися на його здоров'ї. У 1902 році в нього виявили ознаки туберкульозу, і лікарі порадили йому інтенсивне лікування в якомусь південному санаторії. У грудні 1902 року В. Гнатюк вирушив на лікування на острів Корфу в Греції. Тримісячне лікування дало позитивний результат, і він вирішив на зворотному шляху зупинитися в південних комітатах «Угорської Русі» (територія сучасної Північної Румунії та Південної

Угорщини) для продовження записування фольклорних матеріалів.

Одержавши на експедицію від НТШ одномісячну відпустку та фінансову підтримку, наприкінці березня 1903 року він приїхав до Будапешта, де кілька днів працював у тамтешніх архівах і бібліотеках, а звідти вирушив у русько-українські села Банату на території Румунії.

На жаль, ця шоста по черзі експедиція В. Гнатюка на «Угорську Русь» стала для нього фатальною. Наприкінці січня 1903 року в угорській газеті «Magyar-ország» надрукували статтю, у якій анонімний автор твердив, що В. Гнатюк є «московським емісаром, який ходить по Угорській Русі і робить тут московську пропаганду, а навіть підтримує її грошми». Приводом до обвинувачення був такий «факт».

У 1902 році В. Гнатюк у «Записках НТШ» надрукував статтю до 100-річчя від народження уродженця Закарпаття Юрія Венеліна (Гуци) – основоположника болгарської історії, у якій згадав про його 84-річного брата-селянина Івана Гуцу, зауваживши, що той веде злиденне життя у Великій Тибаві на Закарпатті. На підставі цієї статті болгарські колоністи в Одесі зібрали 80 карбованців (200 австрійських корон) і посередництвом В. Гнатюка вислали їх Іванові Гуці.

Угорська поліція, достеживши цю справу кількома допитами В. Гуци та Ю. Жатковича, дійшла висновку, що В. Гнатюк і справді є російським шпигуном, і дала наказ місцевим органам не допустити його до спілкування із селянами.

Під час поліцейської переправи В. Гнатюка із села Нір-Ачад на поліцейську станцію в інше село він, «промочений до сорочки», сильно простудився і, не знайшовши протягом кількох днів ні відповідного нічлігу, ні лікарської допомоги, змушений був припинити свою експедицію. «Ні поміщення не знайшов, ні де пожитися, а гарячка не уставала, не було що робити – і я вибрався до Галичини, утративши швидко все, що при-

дбав на здоров'я в Корфу», – з болем згадує він сумний кінець своєї подорожі [24, с. XI].

Та й у цих несприятливих умовах В. Гнатюк у сс. Семлак, Німецький Перег (тепер Перегул-Маре), Нір-Ачад, Ей-Шелінд та Надьялак записав двадцять п'ять казок, сім новел, три легенди, чотири історичні оповідання та зібрав значну кількість статистичної інформації, яка спростувала тенденційні й фальшиві дані офіційних урядових статистик. Усі ці записи становлять окремий (IV-й) том його «Етнографічних матеріалів з Угорської Русі».

Переважає більшість матеріалів цієї експедиції записана від українських переселенців із Шариської жупи (Пряшівщини). З них на увагу заслуговують казки: Ілько Галайка із Семлака та Осиф Гій із Німецького Перега.

Експедицією 1903 року закінчилися подорожі В. Гнатюка на Закарпаття. З підірваним здоров'ям він продовжував опрацьовувати зібрані матеріали, які повністю вийшли лише 1911 року.

Шеститомник «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» [14; 15; 17; 24; 25; 27] й досі є неперевершеним джерелом для пізнання фольклору Закарпаття. Вони містять 505 зразків народної прози (казки, легенди, перекази, анекдоти) та 583 пісні, разом – 2190 сторінок друку. Усі вони записані з філологічною точністю, паспортизацією, приведенням численних паралелей майже до кожного твору, словником діалектних слів тощо. Та ними аж ніяк не вичерпується інтерес В. Гнатюка до Закарпаття, якому він присвятив 115 наукових праць, статей та рецензій.

Уже в 1899 році В. Гнатюк опублікував у чеському журналі «Slovanský Přehled» ґрунтовну розвідку «Русини в Угорщині» [60], у якій виявив себе як тонкий знавець історії, культури та побуту цієї найзахіднішої групи українського народу. Розповівши про історію закарпатських русинів-українців від XVI ст., він розглянув мадяризаторські тенденції в XIX ст., які вели до загальної культурної відсталості населення та його економічного й соціального зuboжіння. Гальмом

розвитку, на його погляд, було й штучне москвофільство та ізоляція національного руху угорських русинів від Галичини та Східної України.

У другій частині В. Гнатюк подав коротку характеристику закарпатських літературних стремлінь у ХІХ ст. (А. Добрянський, О. Духнович, І. Раковський, В. Терлецький, А. Кралицький, О. Павлович, І. Сильвай, К. Сабов, О. Митрак, Є. Фенцик, Є. Сабов, Ю. Чучка, М. Врabelь та Л. Чопей), наголошуючи на відірваності цих стремлінь від народу і його реального життя.

В. Гнатюк не обмежився лише констатуванням незадовільного стану; він накреслив широкий план відродження стосунків між галицькими та угорськими русинами: особисті контакти, взаємні відвідини, обмін пресою та літературою, навчання угорських студентів у Львові, а галицьких – в Ужгороді, Мукачеві, Пряшеві та ін.

Певні надії він покладав на молоду інтелігенцію. «Я думаю, – писав він у статті «Угроська мізерія», – що нічого кращого не зробимо, як коли заложимо два інтернати, в яких будуть могли безплатно або за маленькими доплатами проживати сини і дочки угорських русинів, а рівночасно uczати до наших руських шкіл. Се може зробити такий перелом в житті Угорської Руси, якого досі не було. Це може викликати цілковите відродження угорських русинів. А задатки для такого відродження є вже тепер. В Угорській Руси видять свою біду... та не знають, як і за що братись» [33].

І в приватних листах, і в статтях він закликав закарпатську інтелігенцію закінчити зі штучним «язичієм» та писати твори для народу його ж мовою.

Першими в Угорській Русі на заклик В. Гнатюка відгукнулися Ю. Жаткович та І. Стрипський, які надрукували в галицькій пресі кілька статей українською мовою. Однак на Закарпатті ці статті були майже не відомі. Обидва згодом відмовилися від своїх поглядів і порвали зв'язки з Гнатюком та Галичиною.

Більше щастило йому в стосунках із сербськими та хорватськими русинами. Уже в 1900 році В. Гнатюк допоміг кільком студентам із Руського Керестура та Коцура потрапити на навчання у львівські середні школи.

Студент загребської гімназії Гавриїл Костельник під безпосереднім впливом В. Гнатюка 1904 року видав народною мовою ідилічну поему «З мого валаала». У 1904 році поема появилася друком і того ж року, завдяки В. Гнатюку та О. Шахматову, одержала фінансову нагороду Російської академії наук у Петербурзі. В. Гнатюк привітав її появу обширною статтею-рецензією «Поетичний талант між бачванськими русинами» [43, с. 175–188].

Після шостої експедиції В. Гнатюка на Закарпаття в 1903 році до його первісної хвороби туберкульозу приєдналася ще грудна недуга – астма.

На відміну від державних службовців, В. Гнатюк як працівник НТШ не мав лікарського забезпечення й видатки за лікування мусив покривати зі свого більш ніж скромного заробітку та добровільного внеску працевлагодотвача.

Наприкінці 1903 року В. Гнатюк вирушив на лікування в державний санаторій грудних хвороб в Алланді біля Відня на власні кошти, одержавши невеличку фінансову підтримку від НТШ. У санаторії він пробув три місяці, однак його здоров'я не дуже поправилось, і він передчасно повернувся додому.

Набагато ліпше В. Гнатюк почував себе в Карпатах, куди виїжджав майже щороку. Найчастішим місцем його відпочинку було с. Криворівня на Гуцульщині, де він сам або з родиною (зокрема, під час літніх вакацій) проводив багато місяців. Кілька літніх вакацій родина Гнатюків провела тут разом із родинами Франків та Грушевських.

Частими гостями В. Гнатюка в Криворівні були такі визначні діячі української культури, як М. Коцюбинський, Г. Хоткевич, Леся Українка, Ольга Кобилянська, К. Квітка, Ф. Красицький, Олександр Олесь і багато інших.

Чималі заслуги має В. Гнатюк у справі створення таких шедеврів української літератури, як «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського, «Камінна душа» і «Довбуш» Г. Хоткевича, та в заснуванні «Гуцульського театру» Г. Хоткевича.

Після 1903 року В. Гнатюк через поганий стан здоров'я вже не виїжджав в експедиції, навіть у близькі околиці Львова, але організовував збирання фольклорних матеріалів за допомогою широкої мережі кореспондентів із середовища сільської інтелігенції – учителів, студентів та освічених селян. Для них він укладав і публікував у пресі програми збирання фольклору з методичними вказівками, як і що записувати.

У 1904 році В. Гнатюк видав спеціальну програму для записування колядок та коломийок, за якою йшла програма для збирання загадок, матеріалів про рибальство, переказів, похоронних звичаїв, голосінь тощо.

Публікуючи фольклорні матеріали, одержані від сільських дописувачів, В. Гнатюк завжди надавав їхні прізвища, а замість гонорару кожний записувач одержував від Етнографічної комісії відповідний том зі своїми записами. Це мало неабияке значення для моральної підтримки записувачів, котрі охоче надсилали Гнатюкові свої матеріали, без яких він не міг би видавати фольклорні збірники. Наприклад, у збірнику «Колядки і щедрівки» подано список 118 дописувачів В. Гнатюка [30, с. VII–XI].

Своїм першочерговим завданням науковець вважав укладання та видання фольклорних збірників із нових записаних матеріалів, і з притаманною йому послідовністю він виконував це завдання.

Крім згаданого вже шеститомника «Етнографічні матеріали з Угорської Русі», він видав «Галицько-руські анекдоти» [16] – збірник, що охоплює 700 текстів; двотомні «Галицько-руські легенди» [19] – 412 текстів; тритомні «Коломийки» [21; 22; 23] – 8622 пісні; «Гаївки» [47] – 184 тексти та 180 мелодій; «Народні оповідання про опришків» [26] – 258 текстів; «Народні опо-

відання про тютюнарів» [36] – 77 текстів; тритомні «Знадоби до української демонології» [20; 29] – 1346 текстів; «Похоронні звичай і обряди» [28, с. 131–224] – 20 детальних описів похоронів; двотомні «Колядки і щедрівки» [30; 31] – 322 зразки; двотомні «Українські народні байки» [32] – 400 текстів; два томи еротичного фольклору [59] – 319 текстів.

Якщо взяти до уваги, що ці збірники В. Гнатюк видав, коли вже тяжко хворів, часто цілими місяцями не виходячи з кімнати або не підіймаючись з ліжка, то це був справжній подвиг, який в українській науці не має аналогії.

Утім, це не всі фольклорні матеріали В. Гнатюка. Багато з них залишилося в рукописах. Про його неймовірну працездатність свідчить той факт, що лише в його архіві, який зберігається у фондах Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії НАН України в Києві, нараховується понад двадцять п'ять тисяч аркушів фольклорних записів. Крім того, його рукописи зберігаються і в інших архівах України, музеях та приватних збірках.

Слід зазначити, що збиранням і видаванням фольклорних матеріалів не обмежувалася наукова діяльність В. Гнатюка. Паралельно він написав цілу серію наукових розвідок з фольклористики.

У тогочасній європейській фольклористці ім'я В. Гнатюка мало заслужену повагу. Уже в 1902 році він став членом Російської академії наук у Петербурзі. Згодом його обрали членом Чехословацького етнографічного товариства у Празі (*Národopisná společnost Československá*), товариства Verein für Österreichische Volkskunde у Відні, Міжнародного союзу фольклористів – *Folklore Fellows* в Гельсінках та ряду інших наукових установ. За працю «Народні оповідання про опришків» його нагороджено премією ім. А. Котляревського.

Навесні 1907 року В. Гнатюк удруге виїхав лікуватися в Алландський санаторій грудних хвороб. Після двох місяців стан його здоров'я значно покращав, однак до

завершення лікування йому потрібно було залишатися там ще три місяці, на що знову ж таки бракувало коштів.

28 червня 1908 року на засіданні Етнографічної комісії НТШ В. Гнатюк запропонував видати кількатомний корпус українських народних пісень, який би охоплював перш за все записи З. Доленги-Ходаковського, М. Максимовича, В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Манжури, Ф. Вовка та ін. Позаяк записи майже всіх вищеназваних збирачів зберігалися в офіційних та приватних архівах поза Галичиною, В. Гнатюк вступив у листування із цими архівами й протягом чотирьох років роздобув майже всі потрібні матеріали.

У 1912 році він запропонував Етнографічній комісії НТШ конкретний план видання корпусу українських народних пісень, та оскільки Етнографічна комісія не одержала від австрійського міністерства культури потрібних фінансових засобів, це цінне видання не вдалося реалізувати. Значна частина підготовлених до друку матеріалів пропала на початку Першої світової війни.

Коли стан здоров'я В. Гнатюка не поліпшувався і він уже не міг з такою інтенсивністю працювати як раніше, Управа (виділ) НТШ восени 1912 року проти його волі відібрала від нього редагування «Етнографічного збірника», позбавивши основного гонорару. На початку 1913 року його було позбавлено й редагування «Літературно-наукового вісника». Майже одночасно його звільнили з посади секретаря НТШ, а на його місце призначили спочатку О. Роздольського, а потім Ф. Колессу. Усе це знизило до мінімуму його й до того часу мізерну зарплату.

У 1913 році В. Гнатюк вирушив на лікування у Високі Татри (Закопане), але й тут повторилася аландська історія: після шести тижнів перебування в горах лікарі встановили, що для успішного завершення лікування йому потрібно бути там не менше 12–18 місяців. «Ну, але розуміється, я цього не годен зробити, – писав він з гіркою іроні-

єю своєму другові І. Кравецькому, – бо на те грошей нізвідки не добуду, отже, най чорт хворобу бере» [1].

Проте, незважаючи на хворобу, він і в цей час вів організаційну діяльність НТШ. З його ініціативи НТШ запланувало влаштування величавого з'їзду з нагоди 100-ліття з дня народження Т. Шевченка, який мав відбутися в грудні 1914 року у Львові. Перша світова війна перешкодила реалізації цього важливого задуму.

Війна застала В. Гнатюка в Криворівні. Військові події на цілих 15 місяців відрізали його від Львова. Вимушене перебування в центрі Гуцульщини він, як і раніше, використав для записування творів народної словесності. Записував не лише традиційний фольклор від селян, але й тогочасні військові новотвори від українських та російських солдатів, які побували в цьому краї. Ці новотвори послужили йому матеріалом для розвідки «Війна і народна поезія» [9] та інших статей.

Восени 1915 року сім'я Гнатюків повернулася із Криворівні до Львова в дуже несприятливі воєнні умови. В. Гнатюка знову призначили на посаду секретаря НТШ та редактора його періодичних видань («Етнографічного збірника», «Матеріалів до української етнології» та «Хроніки НТШ»). Його життєві умови у Львові під час війни були дуже несприятливі. Він був змушений цілими тижнями жити в нетопленій хаті, бо «у Львові було забракло зовсім угля і дров так, що ніде не можна купити ні за які гроші» [3].

1 січня 1916 року він повідомив виділ НТШ, що не може платити готівкою за квартиру (яка була маєтком НТШ) і пропонує замість грошей свої недруковані наукові праці та власні фольклорні збірники. «Моя платня на теперішні умови така мала, що не вистачає на самий харч», – скаржився він у своєму листі до І. Кравецького [4]. Крім того, у Львові під час війни не вистачало газу, і йому доводилося по вечорах сидіти без світла.

У таких несприятливих умовах Гнатюк написав і видав одну з кращих своїх фольклористичних праць – методично-бібліографіч-

ний довідник «Українська народна словесність» (Відень, 1916), яким користувалися сотні збирачів фольклору.

В. Гнатюк і після війни продовжував займатися організацією фольклорного дослідження в Західній Україні, однак через занепад видавничої діяльності НТШ він зміг видати лише незначну частину зібраних матеріалів. Більшість текстів, зібраних ним до Першої світової війни, була знищена царськими солдатами, які з канцелярії В. Гнатюка зробили військовий пункт, а його матеріалами топили в печі [13, с. 48]. Серед загублених матеріалів була кількатомна збірка історичних пісень М. Драгоманова, підготовлена В. Гнатюком до друку, великі збірки М. Дикарева, П. Тарасевського, Ю. Федьковича, В. Степаненка та багатьох інших збирачів. Тоді ж пропала й значна частина кореспонденції В. Гнатюка (листи до нього І. Франка, Лесі Українки, Ф. Вовка, О. Кобилянської, В. Стефаника, Л. Мартовича та ін.) [2]⁵.

Після війни Галичина опинилася в межах Польщі, і видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка занепадала через припинення йому державної допомоги. В. Гнатюк на деякий час втратив інтерес до наукової та організаторської праці. «Пощо я маю даремно витрачати сили на складення збірників і писання праць, коли нема вигляду на їх видання?» – з жалем скаржився він Ф. Колесі [48, с. XI]. І стан здоров'я та матеріальні умови життя В. Гнатюка після війни погіршилися. Його діти виростили; дочки вчилися на медичному факультеті Львівського університету, син – у гімназії. Навчання вимагало чималих коштів, і Гнатюкові нелегко було зводити кінці з кінцями.

У 1918 році заходами уряду Української Народної Республіки, а згодом Української Держави було засновано Українську академію наук, а В. Гнатюка запропоновано в перші її академіки.

Наприкінці жовтня 1918 року міністр народної освіти Української Держави Петро Стебницький повідомив В. Гнатюка про те,

що у зв'язку з ідеєю об'єднання наукових сил Східної і Західної України його ім'я занесено в список перших кандидатів в академіки. Єдиною умовою обрання В. Гнатюка дійсним членом УАН є його негайний переїзд до Києва.

У відповіді міністрові від 11 листопада 1918 року В. Гнатюк подякував за високе визнання його наукової діяльності та висунув ряд цікавих зауважень до Статуту УАН.

Щодо переїзду до Києва В. Гнатюк заявив міністрові П. Стебницькому, що він зможе переселитися туди не раніше травня 1919 року. Тому на його місце було обрано С. Смаль-Стоцького, а його кандидатуру в академіки було висунуто лише через п'ять років – 21 лютого 1924 року.

У 1920 році В. Гнатюк зав'язав співпрацю із Закарпатською Україною, у якій після її приєднання до Чехословацької Республіки 1919 року були значно сприятливіші умови для наукової та культурно-освітньої праці, ніж у Галичині.

У січні 1920 року друзі В. Гнатюка Г. Стрипський та І. Панькевич запросили його підлікувати своє здоров'я на Закарпатті: «Добре було би, якби Ви могли на літо сюди приїхати відпочити та, осівши в яким селі, продовжати свою ідею молодих літ» [39]. В. Гнатюк щиро схвалив таку пропозицію, збираючись приїхати на Закарпаття разом із дружиною, однак погіршення здоров'я не дозволило йому здійснити цей намір.

У травні 1921 року його обрали почесним членом новозаснованого товариства «Просвіта» в Ужгороді. Висловлюючи щирі подяку за таке почесне відзначення його скромної праці, В. Гнатюк писав: «Жалую дуже, що тяжка, довголітня хвороба відтягнула мене від продовжування праці над Угорською Україною та не дозволила мені здійснити того пляну, який я колись уклав собі, будучи здоровим. Надіюся, однак, що мої пляни, доповнені й розширені, виконують уже тамашні уродженці» [38].

Восени 1921 року В. Гнатюк підписав угоду зі Шкільним рефератом цивільної

управи Підкарпатської Русі в Ужгороді про укладення «Словника закарпатських говірок», над яким працював понад три роки, виписавши зі своїх фольклорних матеріалів та закарпатоукраїнської літератури XVII–XX ст. понад двадцять тисяч діалектних слів (з контекстом, паспортизацією, поясненнями тощо).

У вересні 1924 року В. Гнатюк вислав словник до Ужгорода, де І. Панькевич мав доповнити його своїми матеріалами та чеськими еквівалентами і здати до друку. На жаль, саме тоді на Закарпатті настали дуже несприятливі зміни в національній політиці, унаслідок яких І. Панькевича було звільнено з роботи в Шкільному рефераті, а «Словник закарпатських говірок» викреслено з видавничого плану.

У післявоєнний період над «Словником закарпатських говірок» інтенсивно працював І. Панькевич, довівши кількість слів до 200 000, однак смерть у 1958 році перервала його працю. Після смерті І. Панькевича над «Словником» працювали його учні (О. Зілінський, А. Куримський, К. Генік-Березовський та ін.). Нині роботу над «Словником» доводить до завершення мовознавець Ружена Шишкова, працівниця Слов'янського інституту АН Чеської Республіки в Празі.

З мовознавчих праць В. Гнатюка для закарпатських (отже, і прашівських) русинів-українців найвизначнішою є його стаття «В справі літературної мови підкарпатських русинів» з 1924 року, яка 43 роки пролежала в рукописі й була опублікована щойно 1967 року на сторінках «Наукового збірника Музею української культури у Свиднику» (Пряшів, 1967, т. 3, с. 19–27). У ній автор на питання «Якою має бути літературна мова підкарпатських русинів?» відповів: «Літературною мовою Підкарпатської Русі буде та сама українська, що є в Галичині, на Буковині, в Київщині, на Кубані, на Зеленім Клині, в Америці. До того положені вже підвалини в писаннях Л. Чопея, Г. Стрипського, Гренджі-

Донського і інших молодших. Тимчасовим переходом до неї може бути місцевий говір верховинський, найбільше зближений до літературної мови. Як уступка для старшої генерації може полишитися тим часом і етимологічний правопис. Отсей народній говір виключно повинен запанувати в уряді і школі, а не який інший, до пори, поки не буде можна перейти вповні до загальної української літературної мови».

Ці пророчі слова В. Гнатюка не втрачають актуальності і в наш час, коли не втихають спроби творення різних типів «русинської» літературної мови.

В. Гнатюк, аби вийти зі злиднів, змушений був продавати свої книжки. Упродовж 1920–1926 років він вислав до Ужгорода понад тисячу книжок зі своєї приватної бібліотеки. Ці видання, з якими він нерадо розлучався, стали основою солідної наукової бібліотеки товариства «Просвіта», пізніше – Державної наукової бібліотеки в Ужгороді і становлять золотий фонд нинішньої Наукової бібліотеки Ужгородського національного університету.

Стан здоров'я В. Гнатюка й цього разу вимагав довшого перебування в горах, яке рекомендували йому лікарі. 1 червня 1925 року В. Гнатюк звернувся до Управи НТШ у Львові з проханням виплатити йому для лікування хоча б аванс його гонорару за ненадруковані праці, «а як ні, – писав Гнатюк, – прошу признати мені на виїзд і побут в горах позичку в можливій висоті, яку я або відробив би, або звернув би ратами в готівці» [4]. Та бажаної допомоги В. Гнатюк так і не одержав.

Проте і в тих дуже несприятливих обставинах він не перестав цікавитися своєю улюбленою справою – фольклористикою. Після війни приступив до видання популярної фольклорної серії, у якій вийшли п'ять збірок фольклору, та опублікував низку теоретичних фольклористичних праць. Крім того, він видав брошуру про Наукове товариство імені Шевченка, працю «Кубанщина й кубанці», підготував до друку «Українську

мітологію», брошуру про Закарпатську Україну та інші праці.

У 1920 році він зав'язав ділові стосунки з правлінням Книгоспілки, яке надіслало йому докладні відомості про свій статут та замовило в нього для друку збірники легенд і казок [34, с. 215–221].

За останні роки життя В. Гнатюк чимало уваги приділив справі популяризації українського фольклору серед широкої громадськості. Він розробив план видання цілої серії науково-популярних книжок з фольклору, однак несприятливі видавничі умови дозволили йому реалізувати лише незначну частину свого задуму.

Ще в 1917 році В. Гнатюк видав збірник соціально-побутових казок («Народні новели») у власній літературній обробці, що містив кращі матеріали з його закарпатських експедицій. У такому ж плані 1918 року він видав і книжку народних казок про тварин («Народні байки»), яка містила кращі твори з його двотомника «Українські народні байки», та «Народні байки для дітей» (з ілюстраціями О. Кульчицької).

У 1922 році В. Гнатюк видав кращі фантастично-пригодницькі казки зі своїх закарпатоукраїнських записів під назвою «Баронський син в Америці». Ці видання відіграли важливу роль у справі популяризації фольклору, зокрема, серед шкільної молоді.

У 1924 році президія УАН офіційно повідомила В. Гнатюка, що його обрано позаштатним академіком на кафедру народної словесності з тим, що після переїзду до Києва він стане штатним академіком. Ця звістка дуже потішила В. Гнатюка, тому що нарешті офіційно було визнано його наукові заслуги, а саме з боку найвищої української наукової установи, у якій перед ним розкривалися гарні перспективи.

У відповідь на це повідомлення Гнатюк писав: «Колись моєю молодечою мрією було дожити хвилі, в якій на українській землі став би Український університет та Українська академія наук, дві інституції, що ввели би

український народ у ряд загальнопризнаних культурних націй. Ця мрія тепер здійснилася. Я вважав би великим щастям, коли би зміг наприкінці свого життя хоч здалека докинути свою цеголку до тої величезної будівлі, яку здвигає УАН для української науки» [5].

Та, на жаль, йому не довелося вже докласати свою цеглину до спільної будівлі.

Від 1925 року стан здоров'я В. Гнатюка був майже безнадійним. Навіть його близькі друзі змирилися з думкою, що його смерть неминуча. І. Свенціцький на запитання М. Могилянського про здоров'я Гнатюка лаконічно відповідав: «Вже кілька місяців помирає та ніяк померти не може» [34, с. 258–259].

6 жовтня 1926 року о шостій годині вечора Володимира Михайловича не стало. Помер на 55-му році плідного життя. Його дружина Олена в листі до І. Панькевича від 6 листопада 1926 року так описує останні години життя В. Гнатюка: «До послідньої хвилі життя не жалівся на ніякі болі, хотя й мусів їх мати, та до послідньої хвилі живо цікавився всім, що діялося поза домом і в домі. Ще два дні перед смертю робив коректуру «Літературно-наукового вісника». В послідній день життя, хотя й часто уже тратив притомність, давав ще різні розпорядження. Помер спокійно, так якби заснув» [55, с. 206].

В. Гнатюка похоронили на Личаківському кладовищі недалеко від могили його друга й учителя Івана Франка. Пізніше на його могилі сім'я поставила скромну мармурову плиту з простим написом: «Володимир Гнатюк, етнограф, 21.V.1871 – 6.X.1926». У 1971 році цей надгробник було замінено монументальним пам'ятником з кам'яним бюстом В. Гнатюка роботи скульптора Л. Біганича.

Красномовним свідченням того, чим жив і цікавився Володимир Гнатюк в останні земні свої роки, є 97 листів та 90 листівок, написаних ним та його дружиною Оленою до дітей і зятя (1919–1928), які мені 1991 року передала Ліла Гордесманн, внучка В. Гнатюка, наступниця спадщини своєї матері Ірини та її сестри Олександри. Я їх разом з іншими документа-

ми своєї гнатюкіани передав Обласному архіву Тернопільської області (директор – Богдан Хаварівський). Це – безцінні документи про останні роки життя і смерть визначного українського фольклориста та громадського діяча, які чекають на обнародування.

Володимир Гнатюк був науковцем, який у важких умовах XIX і першої чверті XX ст. поставив українську фольклористику на загальнослов'янський рівень і тому заслуговує на те, щоб 150-річчя з дня його народження було належно відзначено.

Примітки

¹ Володимир Гнатюк. Бібліографія друкованих праць / уклад М. Мушинка ; співупорядник М. Мороз. Друге видання. Львів, 1992. 152 с.

² У наступній частині розвідки будуть повторюватися факти з моїх попередніх праць, зокрема з тернопільської монографії [51]. Наведена стаття є скороченою версією першого розділу цього видання книги.

³ Тут і далі під терміном «Закарпаття» («Угорська Русь») слід розуміти землі, заселені українцями нинішньої Закарпатської області України, Східної Словаччини, Південної Польщі, Румунії (Банату) та Сербії (Воєводини)).

⁴ Переклад із чеської автора статті.

⁵ Частина матеріалів, які В. Гнатюк вважав загубленими, пізніше була знайдена в інших місцях.

Джерела та література

1. Львівський центральний державний історичний архів (далі – ЛЦДА), ф. 309, оп. 1, зв. 68, од. зб. 987. Лист В. Гнатюка І. Кревецькому від 21 липня 1913 р.
2. ЛЦДА, ф. 309, оп. 1, зв. 68, од. зб. 987. Лист В. Гнатюка до І. Кревецького від 7 листопада 1915 р.
3. ЛЦДА, ф. 309, оп. 1, зв. 68. Лист В. Гнатюка І. Кревецькому від 1 січня 1915 р.
4. ЛЦДА, ф. 309, оп. 1, зв. II, од. зб. 234.
5. ЛЦДА, ф. 309, оп. 1, зв. II, од. зб. 2290. Чернетка листа В. Гнатюка до І. Панькевича.
6. ЛЦДА, ф. 309, оп. 1, од. зб. 2228.
7. ЛЦДА, ф. 309, оп. 1, зв. 154, од. зб. 2266.
8. Володимир Гнатюк. Бібліографія друкованих праць / уклад М. Мушинка. Едмонтон : Канадський інститут українських студій, 1987. 148 с.
9. Гнатюк В. Війна і народна поезія. *Календарик для українських січових стрільців і жовнірів-українців на 1917 рік*. Відень, 1916. С. 68–85.
10. Гнатюк В. Дещо про Русь Угорську. *Радикал*. Львів, 1895. № 2. С. 14–19 ; № 3. С. 26–30.
11. Гнатюк В. Про ювілей Івана Франка в 1898 році. *Літературно-науковий вісник*. 1925. Т. LXXXVI. С. 176–178.
12. Гнатюк В. Руські оселі в Бачці (в Полудневій Угорщині). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1898. Т. XXII. С. 1–58.
13. Гнатюк В. М. Вибрані праці про народну творчість / упоряд. М. Яценко. Київ, 1966. 248 с.
14. Етнографічний збірник. 1897. Т. III.
15. Етнографічний збірник. 1898. Т. IV.
16. Етнографічний збірник. 1899. Т. VI.

17. Етнографічний збірник. 1900. Т. IX.
18. Етнографічний збірник. 1901. Т. X.
19. Етнографічний збірник. 1902. Т. XII ; Т. XIII.
20. Етнографічний збірник. 1904. Т. XV.
21. Етнографічний збірник. 1905. Т. XVII.
22. Етнографічний збірник. 1906. Т. XVIII.
23. Етнографічний збірник. 1907. Т. XIX.
24. Етнографічний збірник. 1909. Т. XXV.
25. Етнографічний збірник. 1910. Т. XXVI ; Т. XXVII.
26. Етнографічний збірник. 1910. Т. XXIX.
27. Етнографічний збірник. 1911. Т. XXX.
28. Етнографічний збірник. 1912. Т. XXXI–XXXII.
29. Етнографічний збірник. 1912. Т. XXXIII ; Т. XXXIV.
30. Етнографічний збірник. 1914. Т. XXXV.
31. Етнографічний збірник. 1914. Т. XXXVI.
32. Етнографічний збірник. 1916. Т. XXXVII–XXXVIII.
33. Житє і слово. 1897. Кн. VI. С. 46–62.
34. Записки історично-філологічного відділу УАН. Київ, 1927. Кн. 10.
35. Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1899. Т. XXXI–XXXII. Кн. V–VI.
36. Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1915. Т. CXXII. С. 167–211.
37. Зілинський О. Володимир Гнатюк і збійський казкар. *Дукля*. Пряшів, 1962. № 1.
38. Лист В. Гнатюка до І. Панькевича від 17 червня 1921 р. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. Пряшів, 1967. Т. III. С. 59.

39. Лист І. Панькевича до В. Гнатюка від 25 січня 1920 р. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. Пряшів, 1969. Т. IV. Кн. 1. С. 64.
40. Літературно-науковий вісник. 1898. Т. IV. Кн. XI.
41. Літературно-науковий вісник. 1899. Т. VII. Кн. IX.
42. Літературно-науковий вісник. 1900. Т. XII. Кн. XI.
43. Літературно-науковий вісник. 1904. Т. XXVI. Кн. VI.
44. Літературно-науковий вісник. 1905. Т. XXXII.
45. Літературно-науковий вісник. 1926. Т. XCI. Кн. XI.
46. Матеріали до українсько-руської етнології. Львів, 1900. Т. III.
47. Матеріали до українсько-руської етнології. Львів, 1909. Т. XII.
48. Матеріали до української етнології та антропології. 1929. Т. XXI–XXII. Ч. I. Збірник праць, присвячених пам'яті Володимира Гнатюка.
49. Мушинка М. Володимир Гнатюк – дослідник фольклору Закарпаття. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці історично-філософської секції*. Париж; Мюнхен, 1975. Т. 190. 116 с.
50. Мушинка М. Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці філологічної секції*. Париж; Нью-Йорк; Сідней; Торонто, 1987. Т. 207. 332 с.

51. Мушинка М. Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. Видання друге, доповнене та перероблене. Тернопіль, 2012. 384 с.

52. Мушинка М. Володимир Гнатюк – перший дослідник життя і народної культури русинів-українців Югославії. *Руський Керестур*. 1967. 80 с.

53. Мушинка М. Михайло Пустай із Збоя – найвишній український казкар кінця XIX століття. *Дукля*. 2001. № 3. С. 41–45.

54. Мушинка М. Фольклорист Володимир Гнатюк і його місце в українській науці та культурі: автореферат на здобуття вченого ступеня доктора філологічних наук у формі наукової доповіді. Київ: Академія наук України. 1992. 33 с.

55. Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. Присвячений пам'яті В. Гнатюка / упоряд. М. Мушинка. Пряшів, 1967. Т. 3. 464 с.

56. Франко І. Заборона Літературно-наукового вісника в Росії. *Літературно-науковий вісник*. 1901. Т. 16. Кн. X. С. 35–39.

57. Хроніка НТШ. 1902. Вип. II. Ч. 10. С. 16–17.

58. Яценко М. Володимир Гнатюк. Життя і фольклористична діяльність / вид. АН УРСР; Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Київ: Наукова думка, 1964. 282 с.

59. Das Geschlechtsleben des ukrainischen Bauernvolkes. Beiwerke zum Studium der Anthropophyteia. Leipzig, 1909–1912. Т. I–II.

60. Hnatuk V. Rusini v Uhrách. *Slovanský přehled*. 1899. Ч. 5. С. 216–220; Ч. 9. С. 418–427.

References

1. Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv (thereafter – CSHAUL): f. 309, inv. 1, rev. 68, u.i. 987: A Letter of Volodymyr Hnatiuk to Ivan Krevetskyi Dated July 21, 1913 [in Ukrainian].
2. CSHAUL: f. 309, inv. 1, rev. 68, u.i. 987: A Letter of Volodymyr Hnatiuk to Ivan Krevetskyi Dated November 7, 1915 [in Ukrainian].
3. CSHAUL: f. 309, inv. 1, rev. 68, u.i. 987: A Letter of Volodymyr Hnatiuk to Ivan Krevetskyi Dated January 1, 1915 [in Ukrainian].
4. CSHAUL: f. 309, inv. 1, rev. II, u.i. 234 [in Ukrainian].
5. CSHAUL: f. 309, inv. 1, rev. II, u.i. 2290: A Draft Letter of Volodymyr Hnatiuk to Ivan Pankevych. A Letter of the Ukrainian Academy of Sciences Dated May 22, 1924 [in Ukrainian].
6. CSHAUL: f. 309, inv. 1, u.i. 2228 [in Ukrainian].
7. CSHAUL: f. 309, inv. 1, rev. 154, u.i. 2266 [in Ukrainian].
8. MUSHYNKA, Mykola (compiler). *Volodymyr Hnatiuk. A Bibliography of His Printed Works*. Edmonton: Canadian

Institute of Ukrainian Studies, 1987, 148 pp. [in Ukrainian].

9. HNATIUK, Volodymyr. *War and Folk Poetry. A Little Calendar for Ukrainian Sich Riflemen and Ukrainian Soldiers for 1917*. Vienna: An Edition of the Ukrainian Women's Committee for Aid to the Wounded in Vienna, 1916, pp. 68–85 [in Ukrainian].

10. HNATIUK, Volodymyr. Somewhat about Hungarian Ruthenia. In: Viacheslav BUDZYNOSKYI, ed.-in-chief, *The Radical*. Lviv, 1895, no. 2, pp. 14–19; no. 3, pp. 26–30 [in Ukrainian].

11. HNATIUK, Volodymyr. On the Anniversary of Ivan Franko in 1898. In: Dmytro DONTSOV, ed.-in-chief, *Literary and Scientific Bulletin: A Monthly of Literature, Science and Public Life*. Lviv, 1925, vol. LXXXVI, pp. 176–178 [in Ukrainian].

12. HNATIUK, Volodymyr. Ruthenian Settlements in Bačka (in Southern Hungary). In: Mykhaylo HRUSHEVSKYI, ed.-in-chief, *Proceedings of the Shevchenko Scientific Society*. Lviv: Shevchenko Scientific Society

Printing House under supervision of Karol Bednarskyi, 1898, yr. VII, bk. II, vol. XXII, pp. 1–58 [in Ukrainian].

13. HNATIUK, Volodymyr. *Selected Works on Folk Art*. Compiled by Mykhaylo YATSENKO. Kyiv: Scientific Thought, 1966, 248 pp. [in Ukrainian].

14. *The Ethnographic Collection*. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under supervision of Karol Bednarskyi, 1897, vol. III: *Ethnographic Materials from Hungarian Ruthenia, Collected by Volodymyr Hnatiuk. Volume I: Legends and Short Stoties*, [2] + 232 pp., ill. [in Ukrainian].

15. *The Ethnographic Collection*. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under supervision of Karol Bednarskyi, 1898, vol. IV: *Ethnographic Materials from Hungarian Ruthenia, Collected by Volodymyr Hnatiuk. Volume II: Fairy Tales, Fables, Narratives about Historical Figures, and Anecdotes*, [8] + 254 pp., ill. [in Ukrainian].

16. *The Ethnographic Collection*. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under supervision of Karol Bednarskyi, 1899, vol. VI: *Halychyna-Ruthenian Anecdotes, Collected by Volodymyr Hnatiuk*, [12] + 370 pp., ill. [in Ukrainian].

17. *The Ethnographic Collection*. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under supervision of Karol Bednarskyi, 1900, vol. IX: *Ethnographic Materials from Hungarian Ruthenia, Collected by Volodymyr Hnatiuk. Volume III: I. Western Hungarian-Ruthenian Counties. II. Bács-Bodrog County*, [2] + 284 pp., ill. [in Ukrainian].

18. *The Ethnographic Collection*. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under supervision of Karol Bednarskyi, 1901, vol. X: *Halychyna-Ruthenian Folk Proverbs. Collected, compiled and annotated by Ivan FRANKO. Issue I (A – Biđamu)*, 200 + [VIII] pp. [in Ukrainian].

19. *The Ethnographic Collection*. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under supervision of Karol Bednarskyi, 1902, vol. XII: *Halychyna-Ruthenian Folk Legends. Volume I (Collected by Volodymyr Hnatiuk)*, [XI] + 215 pp.; vol. XIII: *Halychyna-Ruthenian Folk Legends. Volume II (Collected by Volodymyr Hnatiuk)*, [III] + 287 pp. [in Ukrainian].

20. *The Ethnographic Collection*. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under supervision of Karol Bednarskyi, 1904, vol. XV: *Materials for Halychyna-Ruthenian Demonology (Collected by Volodymyr Hnatiuk)*, [2] + 272 pp. [in Ukrainian].

21. HNATIUK, Volodymyr (collector). Kolomyyskas. Volume I. In: *The Ethnographic Collection*. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under supervision of Karol

Bednarskyi, 1905, vol. XVII, [XLIII] + 259 pp. [in Ukrainian].

22. HNATIUK, Volodymyr (collector). Kolomyyskas. Volume II. In: *The Ethnographical Collection*. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under supervision of Karol Bednarskyi, 1906, vol. XVIII, [I] + 315 pp. [in Ukrainian].

23. HNATIUK, Volodymyr (collector). Kolomyyskas. Volume III. In: *The Ethnographic Collection*. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under supervision of Karol Bednarskyi, 1907, vol. XIX, [IV] + 253 pp. [in Ukrainian].

24. *The Ethnographic Collection*. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under supervision of Karol Bednarskyi, 1909, vol. XXV: *Ethnographic Materials from Hungarian Ruthenia, Collected by Volodymyr Hnatiuk. Volume IV: Fairytales, Legends, Short Stories, and Historical Recollections from Banat*, [XXI] + 248 pp. [in Ukrainian].

25. *The Ethnographic Collection*. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under supervision of Karol Bednarskyi, 1910, vol. XXVI: *Folk Tales about Opryshky (Collected by Volodymyr Hnatiuk)*, [XVII] + 354 pp.; 1909, vol. XXVII: *Halychyna-Ruthenian Folk Proverbs. Collected, compiled and annotated by Ivan FRANKO. Volume III. Issue I (Рабунюк – Час)*, 300 pp. [in Ukrainian].

26. *The Ethnographic Collection*. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under supervision of Karol Bednarskyi, 1910, vol. XXIX: *Ethnographic Materials from Hungarian Ruthenia, Collected by Volodymyr Hnatiuk. Volume V: Fairytales from Bačka*, [VII] + 318 pp. [in Ukrainian].

27. *The Ethnographic Collection*. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under supervision of Karol Bednarskyi, 1911, vol. XXX: *Ethnographic Materials from Hungarian Ruthenia, Collected by Volodymyr Hnatiuk. Volume VI: Fables, Legends, Historical Legends, Short Stories, and Anecdotes from Bačka*, [IV] + 355 pp. [in Ukrainian].

28. *The Ethnographic Collection*. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under supervision of Karol Bednarskyi, 1912, vol. XXXI–XXXII: *I. Funeral Lamentations (Collected by Ilarion Svietsitskyi). II. Funeral Customs and Rites (Collected by Volodymyr Hnatiuk)*, [IV] + 426 pp., ill. [in Ukrainian].

29. *The Ethnographic Collection*. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under supervision of Karol Bednarskyi, 1912, vol. XXXIII: *Materials for Ukrainian Demonology. Collected by Volodymyr Hnatiuk. Vol. II. Issue I*, [XLII] + 237 pp.; vol. XXXIV: *Materials for Ukrainian De-*

monology. Collected by Volodymyr Hnatiuk. Vol. II. Issue II, [XXIV] + 280 pp. [in Ukrainian].

30. *The Ethnographic Collection*. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under supervision of Karol Bednarskyi, 1914, vol. XXXV: *Christmas Carols and New Year's Carols, Collected by Volodymyr Hnatiuk, Volume I* [XXXIV] + 270 pp. [in Ukrainian].

31. *The Ethnographic Collection*. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under supervision of Karol Bednarskyi, 1914, vol. XXXVI: *Christmas Carols and New Year's Carols, Collected by Volodymyr Hnatiuk, Volume II* [XV] + 380 pp. [in Ukrainian].

32. *The Ethnographical Collection*. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under supervision of Karol Bednarskyi, 1916, vol. XXXVII–XVIII: *Ukrainian Folk Fables (An Animal Epic). Collected by Volodymyr Hnatiuk. Volumes I–II*, [LVI] + 559 pp. [in Ukrainian].

33. *Life and Word*. Edited by Ivan FRANKO. Lviv, 1897, bk. VI, pp. 46–62 [in Ukrainian].

34. *Proceedings of the Historical and Philological Department of the Ukrainian Academy of Sciences*. Edited by Ahatanhel KRYMSKYI. Kyiv, 1927, bk. X, [IV] + 382 + [2] pp. [in Ukrainian].

35. *Proceedings of the Shevchenko Scientific Society*. Edited by Mykhaylo HRUSHEVSKYI. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under supervision of Karol Bednarskyi, 1899, yr. VIII, bk. V–VI, vol. XXXI–XXXII, pp. 1–58 [in Ukrainian].

36. *Proceedings of the Shevchenko Scientific Society*. Edited by Mykhaylo HRUSHEVSKYI. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under supervision of Karol Bednarskyi, 1906, yr. XV, bk. IV, vol. LXXII, pp. 1–58 [in Ukrainian].

37. ZILYNSKYI, Orest. Volodymyr Hnatiuk and a Zboj Storyteller. In: Fedir IVANCHOV, ed.-in-chief, *Dukla*. Prešov, 1962, no. 1 [in Ukrainian].

38. A Letter of Volodymyr Hnatiuk to Ivan Pankevych Dated June 17, 1921. In: Mykola MUSHYNKA, ed., *Scientific Collection of the Museum of Ukrainian Culture in Svydnyk. Dedicated to the Memory of V. Hnatiuk*. Prešov, 1967, vol. 3, 464 pp. [in Ukrainian].

39. A Letter of Ivan Pankevych to Volodymyr Hnatiuk Dated January 25, 1920. In: Mykola MUSHYNKA, ed., *Scientific Collection of the Museum of Ukrainian Culture in Svydnyk. Dedicated to the Memory of V. Hnatiuk*. Prešov, 1967, vol. 3, 464 pp. [in Ukrainian].

40. *Literary and Scientific Bulletin: A Monthly of Literature, Science and Public Life* (ed.-in-chief – Ivan FRANKO). Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under of supervision of Karol Bednarskyi, 1898, vol. IV, bk. XI [in Ukrainian].

41. *Literary and Scientific Bulletin: A Monthly of Literature, Science and Public Life* (ed.-in-chief – Ivan FRANKO).

Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under of supervision of Karol Bednarskyi, 1899, vol. VII, bk. IX [in Ukrainian].

42. *Literary and Scientific Bulletin: A Monthly of Literature, Science and Public Life* (ed.-in-chief – Ivan FRANKO). Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under of supervision of Karol Bednarskyi, 1900, vol. XII, bk. XI [in Ukrainian].

43. *Literary and Scientific Bulletin: A Monthly of Literature, Science and Public Life* (ed.-in-chief – Ivan FRANKO). Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under of supervision of Karol Bednarskyi, 1904, vol. XXVI, bk. VI [in Ukrainian].

44. *Literary and Scientific Bulletin: A Monthly of Literature, Science and Public Life* (ed.-in-chief – Ivan FRANKO). Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under of supervision of Karol Bednarskyi, 1905, vol. XXXII [in Ukrainian].

45. *Literary and Scientific Bulletin: A Monthly of Literature, Science and Public Life* (ed.-in-chief – Dmytro DONTSOV). Lviv, 1926, vol. XCI, bk. XI [in Ukrainian].

46. *Materials for Ukrainian-Ruthenian Ethnology*. Edited by Khvedir VOVK. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under of supervision of Karol Bednarskyi, 1900, vol. III [in Ukrainian].

47. *Materials for Ukrainian-Ruthenian Ethnology*. Edited by Khvedir VOVK. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under of supervision of Karol Bednarskyi, 1909, vol. XII [in Ukrainian].

48. *Materials for Ethnology and Anthropology*. Compiled by Filaret KOLESSA. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under of supervision of Karol Bednarskyi, 1929, vol. XXI–XXII, pt. 1: *Collected Works Dedicated to the Memory of Volodymyr Hnatiuk* [in Ukrainian].

49. MUSHYNKA, Mykola. Volodymyr Hnatiuk, a Researcher of Transcarpathian Folklore. In: *Proceedings of the Shevchenko Scientific Society*. Paris; Munich, 1975, vol. CXC: *Papers of History and Philosophy Section*, 116 pp. [in Ukrainian].

50. MUSHYNKA, Mykola. Volodymyr Hnatiuk. His Life and Activities in the Field of Folklore Studies, Literary Studies, and Linguistics In: *Proceedings of the Shevchenko Scientific Society*. Paris; New York; Sidney; Toronto, 1987, vol. CCVII: *Papers of Philology Section*, 332 pp. [in Ukrainian].

51. MUSHYNKA, Mykola. *Volodymyr Hnatiuk. His Life and Activities in the Field of Folklore Studies, Literary Studies, and Linguistics*. Second, supplemented and revised edition. Ternopil: Teaching Aid – Bohdan, 2012, 384 pp. [in Ukrainian].

52. MUSHYNKA, Mykola. *Volodymyr Hnatiuk, the First Researcher of Life and Folk culture of the Yugoslavian Ruthenian-Ukrainians*. Ruski Krstur, 1967, 80 pp. [in Ukrainian].

53. MUSHYNKA, Mykola. Mykhaylo Pustay from the Village of Zboy, the Most Prominent Ukrainian Storyteller of the Late XIXth Century. In: Ivan YATSKANYN, ed.-in-chief, *Dukla*. Prešov, 2001, no. 3, pp. 41–45 [in Ukrainian].

54. MUSHYNKA, Mykola. *Folklorist Volodymyr Hnatiuk and His Place in Ukrainian Science and Culture: An author's abstract of Doctor of Philology thesis in the form of a scientific paper*. Kyiv: Academy of Sciences of Ukraine, 1992, 33 pp. [in Ukrainian].

55. *Scientific Collection of the Museum of Ukrainian Culture in Svydnyk. Dedicated to the Memory of V. Hnatiuk*. Compiled by Mykola MUSHYNKA. Prešov, 1967, vol. 3, 464 pp. [in Ukrainian].

56. FRANKO, Ivan. Prohibition of the Literary and Scientific Bulletin in Russia. In: Ivan FRANKO, ed.-in-chief, *Literary and Scientific Bulletin: A Monthly of Literature, Science and Public Life*. Lviv, 1901, vol. XVI, bk. 10, pp. 35–39 [in Ukrainian].

57. *Chronicle of the Ukrainian-Ruthenian Shevchenko Scientific Society in Lviv*. Edited by Volodymyr HNA-TIUK. Lviv, 1902, iss. II, no. 10, January–April, pp. 16–17 [in Ukrainian].

58. YATSENKO, Mykhaylo. *Volodymyr Hnatiuk. His Life and Folkloristic Activities*. AS of Ukraine's Institute of Art Studies, Folklore and Ethnography. Kyiv: Scientific Thought, 1964, 282 pp. [in Ukrainian].

59. Das Geschlechtsleben des ukrainischen Bauernvolkes [Sexual Activities of the Ukrainian Peasant People]. In: *Beiwerke zum Studium der Anthropophyteia* [Supplements to the Studies of Anthropophyteia]. Leipzig, 1909–1912, vols. I–II [in German].

60. Hnatuk V. [HNATIUK, Volodymyr]. *Rusíni v Uhrách* [Ruthenians in Hungary]. In: Adolf ČERNÝ, ed.-in-chief, *Slovanský přehled*. [The Slavonic Review]. Prague, 1899, no. 5, pp. 216–220; no. 9, pp. 418–427 [in Czech].

УДК 801.81:398.2]:314.15.045

КОВАЛЬ-ФУЧИЛО ІРИНА

кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

KOVAL-FUCHYLO IRYNA

a Ph.D. in Philology, a senior research fellow at the Department of Ukrainian and Foreign Folkloristics of the NASU M. Rylskyi Institute for Art Studies, Folkloristics and Ethnology

Бібліографічний опис:

Коваль-Фучило, І. (2021) Мотив *втраченого раю* в оповідях про примусове переселення. *Народна творчість та етнологія*, 2 (390), 87–97.

Koval-Fuchylo, I. (2021) The Motif of the *Lost Paradise* in the Narrations about the Forced Displacement. *Folk Art and Ethnology*, 2 (390), 87–97.

МОТИВ ВТРАЧЕНОГО РАЮ В ОПОВІДЯХ ПРО ПРИМУСОВЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ

Анотація / Abstract

У спогадах про примусові переселення, спричинені різними факторами, типовим мотивом є опис місця, яке довелося покинути не з власної волі. Це місце у розповідях набуває ідеальних рис, образу втраченого раю. Ідеалізація найчастіше виявляється в описах мальовничих краєвидів, багатих природних ресурсів, успішного господарювання, особливо дружної громади, а також у свідомому, а радше – неусвідомленому замовчуванні чи применшуванні негативних спогадів, пов'язаних із втраченим місцем. Такі ж тенденції простежуються в розповідях інших примусових мігрантів, зокрема українців – переселенців операції «Вісла», коли доволі часто саме ідеалізованими описами рідного села розпочинають спогади. Посиленню ідеалізації сприяє використання бінарної опозиції, на полюсах якої розташовані дві локації – втрачене село і вимушене місце поселення. Часто така конструкція – це поетична картина покинутого краєвиду на контраст ділянці, яку люди отримали на переселеному місці. Типовою рисою опису втраченого села є численні мікротопоніми. Таке розмаїття номінацій жодного разу не трапляється в описі нових поселень, де майже немає мікротопонімів. На контраст маємо тут номінації зі семантикою необхідності, невідповідності: *величезне нічиє поле, участки, приділена земля*.

Своєрідною, непрямую формою ідеалізації втраченого раю є постійне декларування готовності переселитися знову на затоплений простір, щойно з нього спустять воду.

Сьогодні набули поширення різні форми соціальної активності з метою меморіалізації затоплених сіл: щорічні зустрічі переселенців, видання книжок про переселені населені пункти, відкриття пам'ятних знаків поблизу водосховищ. Розповіді про такі зустрічі стали типовим мотивом у спогадах про переселення. Обов'язковими складовими на зустрічах переселенців є спільне трапезування, виконання пісень, спогади про затоплене село, фотографування. У спогадах підкреслюється взаємна приязнь між колишніми односельцями.

Ще одна нова оригінальна соціальна активність – щорічні змагання під назвою «Заплив “Дніпро ревучий”». Учасники запливу мають подолати трикілометрову відстань між двома берегами Канівського водосховища вільним плаванням. Уперше така подія сталася 2016 року. У 2019 році відбувся четвертий такий заплив. Можна припустити, що

такі громадські ініціативи зумовлені й потребою людей бачити своїх колишніх земляків, і тим, що в людей з'явилася фінансова спроможність реалізувати цю потребу.

Ключові слова: усна історія, міграція, затоплена територія, мотив «втрачений рай», ідеалізація.

A typical motif in the reminiscences on the forced resettlement caused by various factors is the description of a place that has to be left out. It acquires perfect features, the image of the lost paradise in the narrations. The idealization is the most often reflected in the descriptions of beautiful landscapes, rich natural resources, successful management, especially friendly community, as well as in the conscious, and more often unconscious hushing up or depreciation of the negative memories about the lost place. The same trends can be seen in the stories about the other forced migrants. In particular Ukrainians, displaced during the so-called 'Vistula' Operation. They begin their stories with the idealized descriptions of their native village. The use of binary opposition, at the poles of which there are two locations – a lost village and a forced settlement – contributes to the idealization. Often, such a construction is a poetic picture of an abandoned landscape as opposed to a plot that people have received in a displaced area. Numerous microtoponyms are considered as a typical feature in the description of a lost village. This variety of nomination never happens in the description of new settlements where there are almost no microtoponyms. In contrast, here we have the nominations with the semantics of non-existence, disorder: *a huge nobody's field, plots, allocated land*.

An indirect form of lost paradise idealization is the constant declaration of the willingness to move again to the flooded space as soon as it is released.

Today various forms of social activity have become widespread for the purpose of memorializing flooded villages: annual meetings of displaced persons, publication of books about displaced settlements, opening of memorial signs near the reservoirs. The stories about such meetings have become a typical motif in memories of relocation. Obligatory components in displaced person's meetings are common meal, singing, memories about a flooded village and making pictures. The mutual friendliness between the former villagers is emphasized in the reminiscences.

Another new original social activity is the annual competition called *The Heat Roaring Dnipro*. The participants have to overcome the three-kilometer distance between the two coasts of the Kaniv Reservoir with free swimming style. The first such event has taken place in 2016. In 2019 the fourth such round has happened.

We can suppose that such public initiatives are caused by the need to see former villagers, and the fact that people have the financial possibility to fulfill this necessity.

Keywords: oral history, migration, flooded territory, motive 'the lost paradise', idealization.

XX століття – епоха численних примусових міграцій. В українській історії найчисельнішими були вимушені переселення через події двох світових воєн, етнічні чистки внаслідок операції «Вісла», виселення людей із-за Чорнобильської аварії. Ці міграційні процеси давно стали предметом дослідження [2; 3; 6; 7; 12; 16; 17; 21; 27; 29; 31; 32]. Серед менш відомих переселень – передвоєнні й повоєнні виселення людей із міст і сіл у зв'язку з їх затопленням через будівництво ГЕС. Антропологічне дослідження примусового переселення із зони затоплення розпочалося лише в останнє десятиліття [1; 4; 13–15; 23; 30].

25 березня 1954 року Рада Міністрів СРСР ухвалила рішення про початок будівництва Кременчуцького гідровузла на Дніпрі. Спорудження ГЕС і водосховища зумовило потребу перенести на нові місця населені пункти району. Сьогодні про ці події пам'ятає щоразу менше людей. Про переселення в ті

часи було не прийнято говорити, а тим паче писати. Головна тема публікацій і агітації 1954 року – на території Кіровоградщини будуються нова ГЕС, нове місто, що створять спеціально для переселенців – нинішній Світловодськ, а отже нові можливості з новими мріями [22]. Люди ще надто добре пам'ятали всі репресивні акти комуністичної партії, щоб відверто виступити проти пересилки, тай обіцяли їм «краще майбутнє», електрифіковані будинки, допомогу в будівництві нового житла. Все ж покидати свою землю ніхто не хотів, проте, довелося це зробити і навчитися жити на новому місці.

Сьогодні в спогадах про ці примусові переселення, як і в розповідях про інші вимушені міграції, спричинені різними факторами, типовим мотивом є опис місця, яке довелося покинути не з власної волі. Це місце у розповідях набуває ідеальних рис, образу втраченого раю. Ідеалізація найчастіше виявляється в описах мальовничих

краєвидів, багатих природних ресурсів, успішного господарювання, особливо дружної громади, а також у свідомому, а радше – неусвідомленому замовчуванні чи применшуванні негативних спогадів, пов'язаних із втраченим місцем.

Переселенці із зон затоплення з гіркотою описують утрачені краєвиди і господарські угіддя: *«Там у нас був дуже город гарний. Там у нас було клубники багато, город великий, сінокіс для корови був свій. І таке ж було деревце коє-яке було: то сливи, то груші. Отаке було. Тоді багато у нас садів там не було, де посадки взять, щоб його посадить. А так усе дуже гарно родило. Був і низ, був і бугор там. Все ми своє вирощували, і були доволі, бо там усе було»* (ЧКА); *«Дуже добра земля, всьо родило, і садки мали, і ну, було: і картошка родила, і буряк»* (ЯКІ). Аналогічні тенденції простежуються в розповідях українців – переселенців сумнозвісної операції «Вісла», коли доволі часто саме ідеалізованими описами рідного села розпочинають спогади. Респонденти наголошують на врожайності своїх земель, зазначають, що поля завжди були вчасно оброблені. *«Від сходу села були громадські пасовиська й сіножаті, від заходу родючі поля»* [21, с. 292]; *«Ой ті Загумення! Які ж то були поля! <...> самі кольори й пахощі»* [21, с. 128].

Часто у спогадах наші оповідачі дають узагальнену позитивну оцінку своєму господарству, яке вони змушені були розібрати, фактично знищити, і перенести на нове місце: *«Як там люди жили гарно, а море, поставили море»* (ГМІ); *«А я як подумаю, що ми так жили добре – і забиратися: Боже!»* (ВГП).

Загалом у спогадах ідеалізованими найчастіше постають:

1. Природне місце розташування села.
2. Власне присадибне господарство.
3. Сільська громада.

По-перше, природні краєвиди втраченого села завжди дуже мальовничі й часто виграють порівняно з вимушеним місцем поселення: *«Там в нас гарно було на хуторку тоже:*

гора, а внизу ліс був вільховий, зелено було тоже, садки були у всіх» (ОЄП); *«А там в нас гарно було: гора, тут і ліс ізнизу»* (ОЄП); *«а там таке воно: дерева, тепло, трави. Дуже гарно було. Багатьом воно так сниться <...> До води, до низу, до лужка хочеться. І хоч тут така земля, такий чорнозем, а води нема»* (ЗВФ). Кращою на рідному місці була не лише земля, а вода і навіть повітря: *«Мені шістдесят два чи скільки, то мені там краще було, як отут. Там воно просто було, розумієте, ну як вам сказати, – луг там. І наче мені й воздух не такий»* (ЮНС).

Закономірно, що люди, які з діда-прадіда жили біля річки, найбільшою проблемою на новому місці вважають відсутність живої, постійної води: *«Переселили – всьо. Ну, це ось добре, що я вот на низу. А оце ви на гору підете в селі – то там же ж неможливо! Води воше ніколи нема! Хай, я кажу, літом – городи поливають, зимою нема – напиться. Нема напиться – таблетки запить! Да, канешно! Переселили людей – як хочете, так і живіть. Ну це ж треба хоч якимись мозгами думати. Та там воше! На смот води – то це ж гріх людям не давати води»* (ЮНС). Переселенців дивує, як їхнім теперішнім односельцям вдавалося організовувати свій побут без постійної близькості природної водойми: *«А що ж! І там таки краще було, бо Дністер близьенько. Прями, всьо <...> Мене не підтоплювало, я під горою. В мене річечка текла. Пішла ноги помила, всьо що треба помила, постірала і всьо! Тягне туду. Привичка на місце і тягне туду. Я небагато жила, і то мене тягне туду»* (ТОС). Привозна, штучна вода ніколи не замінить постійної, живої: *«Ось моя сестра в Черкасах, і то, каже, купляє воду. І є в кранику, так вона ж не годиться. Вона ж то хлоркою, то ще чимсь там. Вони ж хлорірують. Негодна пити»* (ЮНС); *«Так от ті старі кажуть: “Це мені не вода, що буде бігти по трубі”. Вода должна бути там, де істочник єсть. Потому що всякі времена бувають»* (БВІ).

Посиленню ідеалізації сприяє використання бінарної опозиції, на полюсах якої розташовані дві локації – втрачене село і

вимушене місце поселення. Часто така конструкція – це поетична картина покинутого краєвиду на противагу ділянці, яку люди отримали на переселеному місці: «Мені судилася ще одна нерідна – канадська земля, на якій не кують в гаю зозулі, не співають жайворонки, не чути солов'їв. І нема тут ні вишневих садків, ні ластівок, ні лелек, ні усього, що звемо рідним» [21, с. 118]; «Ну, мені там краще було. Я там привикла. Гарно там було. А тута що? Бачите, нема ніде нічого» (ЮНС).

Важливо наголосити, що типовою рисою опису втраченого села є численні мікротопоніми: «Перед війною Корні ділилися на такі кутки: Кут, Ставище, Майдан, Старина, Підріччя, Заріччя, Вигін, Садок і присілок Вербові» [21, с. 292]; «Ми знаєм кожен той ярочок, де це ті хати наші: Проконів яр, Жидівський яр, Рипа, там місток був, і то Зго'ниво – там худобу зганяли. Панський яр – тутво близько в селі» (ЛФА). Таке розмаїття номінацій жодного разу не трапляється в описі нових поселень, у цих описах майже немає мікротопонімів. На противагу маємо тут номінації зі семантикою необхідності, невпорядкованості: «величезне нічье поле», «ми ще не мали приділеної землі».

Для посилення статусу правильності й правдивості своєї розповіді про втрачений рай інформанти наводять висловлювання третіх осіб про затоплене село: «Так, приїжджають, і приїжджають, і приїжджають. <...> З Канади приїхали, тай каже, отут на горі коло хреста. Отак подивився в сей бік, в той бік, кругом подивився тай каже: "Оце тобі Канари, оце тобі... Лучшого й кращого нема місця. Ми світ об'їхали, но такої краси не найшли!"» (ЛПО).

Типовим мотивом у спогадах переселених осіб є також опис локації, на якій була розташована їхня хата. Це місце описують як значно краще від виділеної для переселення ділянки: «Ну, така гарна хата, дуже гарно построїна, бо ми під самою горою жили, і вона дуже в нас на такім веселім місці, на все село дуже видно її. І вже дуже гарні вікна поробили, великі, бо то маленькі були в старій

хаті. Дуже насадила вазонів, зацвили – понад усе село! Хто йде, каже: "Ну в цієї жінки квіток!". Дуже росли. Повні вікна цвіток, такі-во великі цвили кругом! Я як нагадаю – так мені шкода. Як прийшла в цей дім, а в нім – Боже, Боже... холодно» (ЛПО). Такі описи є *loci cottines* у спогадах людей, які побудували нові хати в період після Другої світової війни і перед затопленням: «Такі двори построїли, така хата здоровенна! Під плиточкою, а та лиш цементом. Такі хати построїли, кухні!» (ВГП).

По-друге, для кожної селянської родини життєво важливими є власне поле, своя земля, садок. У спогадах переселених осіб втрачені поля, земля*, городи завжди кращі, врожайніші порівняно із виділеною для обробітки ділянкою: «В нас там був гарний город» (ЮНС); «Хата була нова, город був гарний. Нам дуже добре було в Бакоті жити. Там так як яма. Там ні вітрів ніколи не було, нічого. Там дуже добре було» (ГНІ); «Там був гарний сад. Запам'яталося, який виноград там був. Тут тоже є сад в мене посаджений, але то не ті садки, що там були. То уже погубили. Тепер стараються відновити такі сливки, грушки» (ГНІ). Саме в описах краєвидів, присадибного господарства і вимушеній утраті цього простежується мотив утраченого раю. Для посилення цього омріяного образу ідеалізовані описи у спогадах передують або сусідять зі сценами його руйнування, висловлення особливої гіркоти від втрати, небажання переселятися: «От представте собі. В нас такі люди там жили – були хороші сади. Йому кажуть: надо убирать. А йому жалко пилать ту яблуню чи грушу. І вдруг садок зацвів – цвіте, а йому кажуть убирай! І приїжджає бульдозер і починає ті дерева викорчувувать! І він знімається з того участка і уходить. Яке в його остається впечетленіє на душі?! Шоб він всю жизнь його робив, сажав, а вони приїхали – їм всьо равно, їм надо "освободить под затопленіє"» (БВІ); «Весь час сниться, що я там. Мені і ще сниться, що я там. Там же ж золота земля.

* Про концепт земля див.: [14; 17; 28].

Боже! Там таке життя було, що я не можу сказати! Ліпше, щоб я там була кончилась» (КГП); «Боже, то <...> так люди не хтіли вибратися, так плакали, в кого дуже хороше хазяйство, хата новенька, кухня новенька, сарай здоровий, всьо, за хатою садок – таке дерево роде» (ВГП).

По-третє, кращими на втраченому місці були не лише природа і господарські угіддя, а навіть сільська громада: «І село було дуже дружне <...> А тоді вже оце так сучасні більші, то почали – хтось приїжджать, хтось переїжджать, то хтось приїхав, то хтось оселився, то побачив, що дуже гарне село, будинки були колгоспні, колгосп почав будувати <...> і почали з'їжджатись. І армяни приїжджали, і росіяни, бо бачили, що гарне село. Колесо оглядове – наче у горі, будинки чотирьохповерхові були. Вони і зараз є, що живуть у квартирах. Тоді вже трошки люди недружні стали. А іменно у тисяча дев'ятсот п'ятдесятих роках, як ще не було переселення, то люди дружні були, одне одному помагали» (ЗВФ); «Нам то добре було на низу жити. Село маленьке, дуже дружні люди, ніяких, ніякого нічого в нас там не було» (ЛФЛ); «А така Бакота була, що нема на всьо побережжя такого села. Дуже дружне і дуже гарне село» (ЛПО); «То така була громада, то такі були любезні люди, що, якщо строїти хату – то всі, якщо весілля робят – то всі. Сьогодні в вас весілля, то вся, чисто вся Бакота у вас. Чисто – до йдної хати, всі!» (ЛПО). Для підтвердження цієї позиції переселенці не втомлюються розповідати сцени прощання із односельцями, які внаслідок різних причин були змушені мати нову домівку далеко від компактного поселення людей свого села: всіх випроводжали. «Ті їхали в Одесу, а ті – в друге село, а ті туди, а ми ще на місці були, ми ще нікуди не переселилися. Боже, йдем випроважати, берем рушники, берем хліб на рушник – всьо! Випроважаєм, як рідну маму де, чи брата <...> Віддавали той хліб тим людям з рушником, благословили їх, щоб їм було добре там. А як можна розійтись? До полудня плачем всі, і ніяк не можуть вони на машину сісти і поїхати. Машина стоїт

повна, нагружена всього з дому, а машина не їде, бо не можем зрушити ніяк, не можем розійтись – обіймаються і плачут, обіймаються і плачут (ЛПО).

Своєрідною, так би мовити, непрямую формою ідеалізації втраченого раю є постійне декларування готовності переселитися знову на затоплений простір, щойно з нього спустять воду. Тобто втрачене місце було настільки гарним, що навіть після тривалого життя на нових поселеннях люди готові до повернення. Цим *loci communes* у спогадах практично завжди передує ідіоматична фраза «якби воду спустили»: «От і зара кажуть: а, щоб спустили воду – ми б поїхали б туди. Там виногради були такі, всьо» (НОГ); «Трагедія була, канєшно, дуже, дуже трагедія була. Кажуть: оце, якби воду спустили – ми б поверталися назад. Там були сади, там у нас було дуже красиво! Пастбища були, все. Вони тут живуть, а де птичка родилась – там її і тягне. Єсть такі, що кажуть: “Якби воду спустили, ми б і сьогодні повернулися назад”» (ГМІ). Ідея відновлення, відродження села є провідною у спогадах переселенців, яких відселили з їхніх родинних місць, але територія села не була затоплена, оскільки через помилки в розрахунках чи з інших причин вода не покрила ці землі [18, с. 35, 145, 150, 154]: «Село знаходиться на високому горбі, до якого водосховище не добралось. Всі переселенці мріють повернутись на землі древньої Боровиці. Кажуть, як тільки спустять води морів, то віреями носитимуть мул із Дніпра, щоб його очистити» [18, с. 215].

Ідеалізація втраченого місця набуває не лише вербальних форм, – вона також реалізується в різних соціальних практиках, що активізувались останнім часом. Зокрема:

- щорічні зустрічі переселенців затоплених сіл, які відбуваються в різних регіонах;
- аматорське і професійне видання книжок про переселені села;
- офіційні форми меморіалізації пам'яті про затоплені села (встановлення пам'ятних знаків поблизу колишніх сіл, збір експонатів для майбутнього музею затоплених сіл тощо).

Перша зустріч жителів затоплених сіл на Переяславщині відбулася 2005 року в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини (нині – Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», далі – НІЕЗ) [9]. Відтоді такі заходи набули поширення, тривають донині й відбуваються найчастіше влітку. У Переяславі проживають переселенці кількох навколишніх затоплених сіл (Циблі, В'юнище, Козинці, Комарівка, Городище). Кожне село має свою дату зустрічі, приурочену зазвичай до дня храмового свята села. Заходи ці «завжди проходять в атмосфері радості спілкування, там звучать пісні, декламуються нові вірші» [11]. Сьогодні розповіді про такі зустрічі стали типовим мотивом у спогадах про переселення: *«Пару років назад було тридцять років, як переселення було. То тут в долині вони, самі люди зібралися, пригласили тих людей, котрі були по других селах. І вони приїжджали сюда. А з Бакоти чоловік, вже він живе у Хмельницькому, він директор оркестру. І він звідти привіз своїх музикантів. Наші люди зібралися, варили уху, прихощали тих людей. То там було так багато людей, дуже багато! Тут Тарас (Горбняк), так як він вже на роботі, пригласеніє, ну, пригласительні открытки порозсилав, і ті люди з других сіл поприїжджали сюда. То їм і музика грала, і столи гарні такі. Потому, вже після столу, бо я була тоди, після столу приплив той корабль, великий такий. І там жінки повбиралися в сорочки вишиті, сіли на той корабель, і він зробив круг. Набрали квіток багато і кидали ті квітки так, де хто жив. Співали пісні»* (ДТО). Схожі вшанування затоплених сіл відбуваються і в інших регіонах України [25]. На цих заходах часто присутні священники, які відправляють панахиди за померлими жителями затоплених сіл, освячують меморіальні дошки, каплиці, хрести [18, с. 172, 174, 175; 25]. Присутність духовних осіб надає святу особливої важливості і значення, підвищує його соціальний статус.

Обов'язковими складовими на зустрічах переселенців є спільне трапезування, вико-

нання пісень, спогади про затоплене село, фотографування. У спогадах підкреслюється взаємна приязнь між колишніми односельцями: *«Ми радо вітаємося, дружно обіймаємося, бо односельці – то як родичі»* [18, с. 153]. В опублікованих письмових спогадах описи цих зібрань відчутно ідеалізовані й романтизовані, характеризуються піднесеною риторикою: *«Біля нашого славетного озера Казар організували обід на розстелених рушниках прямо на землі, традиційна юшка з риби та багато інших страв. Бажаючи люди каталися на моторному човні по озеру, діставали чудові лілії, які наче навмисне чекали нас. Мабуть, озеро теж скупило за рідними людьми і в знак вдячності, що ми приїхали провідати його, подарувало нам прекрасні квіти»* [18, с. 152–153].

Серед інших ритуалізованих форм суспільної активності з декларованою метою «об'єднання зусиль небайдужих громадян та переселенців із затоплених Дніпровськими водосховищами територій для відтворення і збереження пам'яті про затоплені землі, про людей та їх сім'ї» – створення вишиваного рушника, так званого рушника-пам'яті про затоплені села [9; 11]. Він складатиметься із кількох прямокутних частин. Кожен такий прямокутник присвячений одному переселеному селу. «Зараз уже активно створюють окремі його частини, які до свята міста будуть зшиті в один рушник <...> Наші відомі вишивальниці під керівництвом Ніни Лазенко виступили ініціаторами вишивання рушника пам'яті про затоплені села і зараз уже активно створюють окремі його частини, які будуть зшиті в одне полотно. Найкраще місце цьому рушнику, звичайно ж, у новоствореному музеї» [11].

Ще одна нова оригінальна соціальна активність – щорічні змагання під назвою «Заплив “Дніпро ревучий”». Учасники запливу мають подолати трикілометрову відстань між двома берегами Канівського водосховища вільним плаванням. Уперше така подія відбулася 30 липня 2016 року. У 2019 році відбувся четвертий такий

заплив. «Плавці з Переяславщини, Києва, Кропивницького, Кременчука, Обухова та Борисполя подолали дистанції 10 і 3,7 км з правого берега – на лівий (з Трахтемирова і від Батуриної гори – до берегової межі Переяславщини)» [10]. За словами організаторів: «Дніпро ревучий» – це щорічний спортивно-культурний просвітницький захід, суть і мета якого:

- Збереження пам'яті про унікальні затоплені місця Переяславщини;
- Популяризація активного і здорового способу життя;
- Збереження української історії та культури;
- Формування патріотичної та екологічної свідомості;
- Розвиток туристичного потенціалу;
- Сприяння розвитку творчих ініціатив молоді [10].

Нині основна, але не єдина мета переяславських активістів – створення музею історії Старого Дніпра і затоплених сіл. Члени громадської організації «Старий Дніпро» декларують низку своїх основних завдань: «Планується відкриття спеціального історико-краєзнавчого музею, інформаційного центру з патріотичними об'єктами Київщини, створення оглядового майданчика на затоплені села (куди цього року [2019] вже приїздило в рамках патріотично-просвітницьких і туристичних заходів понад 1000 дітей і дорослих), встановлення пам'ятника затопленим селам, друк тематичних книг тощо» [10].

Останні роки характеризуються активізацією видавничої діяльності, присвяченої історії затоплених сіл. У 2007 році вийшла книга Михайла Лесика «Циблі – моє рідне село на Переяславщині», яка сьогодні є бібліографічною рідкістю. Згодом, 2015 року, було видано історико-краєзнавчий нарис Софії Сорокової «Не летять ластівки у Зарубинці» [24]. В анотації до книги зазначено: «У Переяслав-Хмельницькому районі Київської області внаслідок утворення Канівського водосховища (середина 1970-х рр.) було знищено

понад десять сільських населених пунктів, їх мешканці переселилися з обжитих місць та назавжди втратили свою малу батьківщину. Одним з таких сіл на правому березі Дніпра було село Зарубинці. Ця книга є спробою зберегти пам'ять про минуле рідної землі, розповісти про життя зарубинецької громади та привернути увагу сучасників до проблем історичної, культурної та духовної спадщини нашого краю» [20].

У 2018 році започатковано серію «Затоплені села Переяславщини». Першою книгою є видання «Затоплений рай: Андруші у спогадах та документах» [8]. Анотація до книги містить таку інформацію: «Г[ромадська] О[рганізація] “Старий Дніпро” пропонує під назвою “ЗАТОПЛЕНИЙ РАЙ: Андруші у спогадах та документах” перше видання серії “Затоплені села Переяславщини”, підготовлене в рамках науково-просвітницького проекту з оприлюднення матеріалів про затоплені Канівським водосховищем села та їх мешканців. У книзі зібрано й представлено до уваги читачів спогади та документи про село Андруші та його мешканців з 20-х років ХХ століття до 1970 року, року масового переселення до Нових Андрушів (мікрорайон м. Переяслава-Хмельницького). Йдеться про життя андрушан у жахливі часи колективізації, голодоморів 1921–1923 і 1932–1933 років та голодовку 1947-го року, Другої світової війни та примусового виселення з рідної землі, затопленої водами Канівського водосховища» [8, с. 2]. Цікаво, що це не перше видання про село Андруші – цій книзі передувала краєзнавча студія українського письменника, етнографа Дмитра Косарика (1904–1992), яка збереглася в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. У 2016 році цей матеріал було підготовлено до друку [23].

«Нам Підсінне тепер тільки сниться...» (2019) [19] – друге видання серії, «підготовлене в рамках науково-просвітницького проекту з оприлюднення матеріалів про

затоплени Канівським водосховищем села». Авторами-упорядниками видання є журналіст-краєзнавець М. Михняк і науковець НІЕЗ «Переяслав» С. Зубер.

Незалежно від переяславського осередку 2018 року в Києві побачила світ книга Катерини Кузьменко-Лісовенко [18]. Це літературно відредаговані спогади переселенців, опубліковані з фотографіями із приватних сімейних альбомів мешканців затоплених сіл.

У сучасних спогадах про переселення із зон затоплення, як і в спогадах інших вимушених мігрантів, повторюваним є мотив

утраченого раю, який вербалізується в типових ідеалізованих описах свого родинного села. Із такою тенденцією пов'язані також невербальні форми особливого вшанування затоплених сіл, як-от: щорічні зустрічі колишніх односельців, збір і публікація матеріалів (спогадів, фотографій, документів) про затоплені села, встановлення меморіальних плит. Можна припустити, що такі громадські ініціативи зумовлені й потребою людей бачити своїх колишніх земляків, і тим, що в людей з'явилася фінансова можливість реалізувати цю потребу.

Список затоплених сіл

- с. Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької області
- с. Жовніно Градизького району Полтавської області
- с. Калабарок Новоєгорівського району Кіровоградської області
- с. Конилівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області
- с. Кривчани Кам'янець-Подільського району Хмельницької області
- с. Морозівка Глобинського району Полтавської області
- с. Наддністрянка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області
- с. Новоселівка Кременчуцького району Полтавської області
- с. Скородинськ (частково затоплене), колишнього Ірклівського району Полтавської області (нині – Чорнобаївського району Черкаської області)

Список інформантів

БАП – Бережний Андрій Петрович, 1950 р. н., переселенець, родом зі с. Морозівка. Записала І. Коваль-Фучило у с. Новоселівка Кременчуцького р-ну Полтавської обл. 19 травня 2012 р.

БВІ – Бугаєнко Василь Іванович, 1941 р. н., переселенець, родом зі с. Пеньківка. Записала І. Коваль-Фучило у с. Підгірне Кременчуцького р-ну Полтавської обл. 20 травня 2012 р.

ВГП – Василюшина Ганна Петрівна, 1927 р. н., переселенка, родом зі с. Бакота. Записала І. Коваль-Фучило у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 18 липня 2014 р.

ВТІ – Василюшина Таїсія Іванівна, 1933 р. н., переселенка, родом зі с. Бакота. Записала І. Коваль-Фучило у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 21 липня 2014 р.

ГНІ – Горбняк (Фарфанюк) Надія Іванівна, 1934 р. н., родом зі с. Бакота. Записала І. Коваль-Фучило у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 19 липня 2014 р.

ГТВ – Горбняк Тарас Васильович, 1945 р. н., переселенець, вища освіта, родом зі с. Бакота. Записала І. Ко-

валь-Фучило у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 18 липня 2014 р.

ГМІ – Гречка Марія Іванівна, 1927 р. н., родом зі с. Новоселівка. Записала І. Коваль-Фучило у с. Новоселівка Кременчуцького р-ну Полтавської обл. 19 травня 2012 р.

ДВІ – Дубенюк Василь Іванович, 1929 р. н., переселенець, родом зі с. Бакота. Записала І. Коваль-Фучило у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 21 липня 2014 р.

ДМС – Дубенюк Марія Сергіївна, 1932 р. н., переселенка, родом зі с. Херсоні, жила у с. Бакота. Записала І. Коваль-Фучило у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 21 липня 2014 р.

ДТО – Дубенюк Тетяна Олександрівна, 1957 р. н., переселенка, родом зі с. Бакота. Записала І. Коваль-Фучило у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 21 липня 2014 р.

ЖНІ – Жменько Надія Іллівна, 1960 р. н. Записала І. Коваль-Фучило у с. Скородинськ Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. 02 серпня 2014 р.

ЗВФ – Загребя Валентина Федорівна, 1950 р. н., родом зі с. Скородистик, колгоспниця. Записала І. Коваль-Фучило у с. Скородистик Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. 01 серпня 2014 р.

КАФ – Кам'янська Анастасія Федорівна, 1932 р. н., переселенка, родом зі с. Жовніно. Записала І. Коваль-Фучило у с. Підгірне Кременчуцького р-ну Полтавської обл. 20 травня 2012 р.

КАГ – Кикоть (Лушник) Лариса Григорівна, 1970 р. н., родом зі с. Канівці Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. Записала І. Коваль-Фучило у с. Скородистик Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. 03 серпня 2014 р.

КГІ – Кособуцька Галина Іванівна, 1939 р. н., родом зі с. Теремці, колгоспниця. Записано у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 19 липня 2014 р.

КСП – Кикоть Станіслав Петрович, 1964 р. н., родом зі с. Великі Канівці Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. Записала І. Коваль-Фучило у с. Скородистик Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. 03 серпня 2014 р.

ЛПО – Левченко Параска Олексіївна, 1940 р. н., переселенка, родом зі с. Кривчани, у с. Бакота була невісткою. Записала І. Коваль-Фучило у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 19 липня 2014 р.

ЛГІ – Литвинюк Галина Іллівна, 1964 р. н., родом зі с. Каштанівка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Записала І. Коваль-Фучило у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 20 липня 2014 р.

ЛФЛ – Литвинюк Федора Лаврентіївна, 1942 р. н., родом зі с. Наддністрянська. Записала І. Коваль-Фучило у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 18 липня 2014 р.

МІЛ – Манько Іван Лукович, 1948 р. н., переселенець, родом зі с. Скородистик. Записала І. Коваль-Фучило у с. Скородистик Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. 31 липня 2014 р.

МАФ – Мотайло Антоніна Федорівна, 1937 р. н., переселенка, родом зі с. Калабарок. Записала І. Коваль-Фучило у с. Глинськ Світловодського р-ну Кіровоградської обл. 19 травня 2012 р.

НЛІ – Никуляк (Іванова) Лідія Іванівна, 1952 р. н., родом зі с. Гораївка. Записала І. Коваль-Фучило у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 20 липня 2014 р.

НОГ – Никуляк Олександр Григорович, 1926 р. н., переселенець, родом зі с. Конілівка, бухгалтер. Записала І. Коваль-Фучило у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 18 липня 2014 р.

Олександра, баба Олександра, 1940 р. н., колгоспниця, с. Новоселівка Кременчуцького р-ну Полтавської обл. Записала І. Коваль-Фучило 19 травня 2012 р.

ОЄП – Онищенко Євдокія Петрівна, 1928 р. н., переселенка, родом зі с. Скородистик. Записала І. Коваль-Фучило у с. Скородистик Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. 1 серпня 2014 р.

ПІМ – Поїздник Іван Михайлович, 1959 р. н., родом зі с. Хрущівка Золотоніського р-ну Черкаської обл., учитель. Записала І. Коваль-Фучило у с. Скородистик Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. 29 липня 2014 р.

РНА – Рибак Надія Андріївна, 1962 р. н., переселенка, родом зі с. Бакота. Записала І. Коваль-Фучило у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 26 липня 2014 р.

ТОС – Трофимчук Ольга Семенівна, 1949 р. н., родом зі с. Конілівка. Записала І. Коваль-Фучило у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 21 липня 2014 р.

ЧКА – Чепинога Катерина Андріївна, 1931 р. н., родом із с. Скородистик. Записала І. Коваль-Фучило у с. Скородистик Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. 19 серпня 2014 р.

ЧМА – Чепинога Михайло Логвинович, 1929 р. н., родом зі с. Скородистик, колишній голова сільради, учитель, директор школи. Записала І. Коваль-Фучило у с. Скородистик Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. 19 серпня 2014 р.

ЮНС – Юхно Ніна Семенівна, 1952 р. н., переселенка, родом зі с. Скородистик. Записала І. Коваль-Фучило у с. Скородистик Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. 01 серпня 2014 р.

ЮОЯ – Юхно Олександр Якович, 1963 р. н., родом зі с. Іркаїв, освіта вища. Записала І. Коваль-Фучило у с. Скородистик Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. 02 серпня 2014 р.

ЯГП – Якуба Ганна Павлівна, 1926 р. н., родом зі с. Ялинці Градизького р-ну Полтавської обл. Записала І. Коваль-Фучило у с. Білецьківка Кременчуцького р-ну Полтавської обл. 20 травня 2012 р.

ЯКІ – Ярошевська Катерина Іванівна, 1956 р. н., переселенка, родом зі с. Бакота. Записала І. Коваль-Фучило у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 21 липня 2014 р.

Джерела та література

1. Боса А. Зміни ландшафту Подніпров'я у ХХ столітті як соціокультурна проблема. *Народна творчість та етнологія*. 2012. № 4. С. 53–64.

2. Вільча – переселене село / під ред. Г. Грінченко, В. Науменко, С. Телухи. Харків, 2018. 188 с.

3. Говірки Чорнобильської зони. Тексти / упоряд. П. Гриценко та ін. Київ, 1996. 358 с.

4. Горбовий О. Затоплене Придніпров'я: місця пам'яті та музейні експозиції (ХХ – початок ХХІ ст.). *ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного*

історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 14 (16). С. 322–331.

5. Горбовий О. Проблема Дніпрових порогів та Дніпрогес (1927–1932 рр.) : стратегія адаптації. *Наукові записки з української історії*. 2015. Вип. 37. С. 95–102.

6. Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Харків, 2012. 568 с.

7. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали : монографія. Харків, 2009. 360 с.

8. Затоплений рай: Андруші у спогадах та документах / упоряд. М. К. Михняк. Київ, 2018. 400 с.

9. Зберегти пам'ять. Офіційний сайт ГО «Старий Дніпро». URL : <http://olddniپر.org.ua> (дата звернення 29.02.2020).

10. Іващенко В. П. Заплив «Дніпро ревучий – 2019». Офіційний сайт ГО «Старий Дніпро». URL : <http://olddniپر.org.ua> (дата звернення 29.02.2020).

11. Іващенко В. П. Зберегти пам'ять про затоплені села. Офіційний сайт ГО «Старий Дніпро». URL : <http://olddniپر.org.ua> (дата звернення 29.02.2020).

12. Качмар Марія. Народні оповідання про переселення українців з Закерзоння у 1940-х роках: фольклорна та історична пам'ять (на матеріалах села Тулиголови Городоцького району Львівської області). *Народознавчі зошити*. 2019. № 4. С. 915–927.

13. Коваль-Фучило І. М. Рассказы переселенцев из зоны затопления Кременчугским водохранилищем. *Живая старина*. 2014. № 3. С. 38–40.

14. Коваль-Фучило І. Концепт «земля» в оповіданнях про примусове переселення. *Lemkovia, Bojkovia, Rusini – dejiny, súčasnosť, materiálna a duchovná kultúra*. Banská Bystrica, 2018. Tomus VII. Časť 2. С. 25–40.

15. Коваль-Фучило І. М. Осмислення примусового переселення із зони затоплення Дністровським водосховищем (за матеріалами усної історичної наративів). *Слов'янський світ*. 2014. Вип. 13. С. 215–231.

16. Кузьменко О. Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн) : монографія. Львів, 2018. 728 с.

17. Кузьменко О. Концепт БАТЬКІВЩИНА в парадигмі часопросторових образів у фольклорних новотворах про виселення. *Література. Фольклор. Проблеми поетики*. Київ, 2010. Вип. 34. С. 210–219.

18. Кузьменко-Лісовенко К. Затоплена Придніпровська цивілізація. Історія. Людські долі. Київ, 2018. 264 с.

19. Нам Підсінне тепер тільки сниться. Село у спогадах та документах / Михняк М. К., Зубер С. М. та ін. Київ, 2019. 448 с.

20. Наукові видання. «Не летять ластівки у Зарубинці». URL : <http://m.oralhistory.webnode.com.ua/products/ne-letyat-lastivki-u-zarubintsi/> (дата звернення 29.02.2020).

21. Пропам'ятна Книга. 1947 / під ред. Б. Гука. Варшава, 1997. 647 с.

22. Сало І., Стек Л. Затоплена Україна. 25 міст і сіл під водами Дніпра – так вирішила партія. *Українська правда*. URL : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/03/18/73460/> (дата звернення 03.03.2020).

23. Село Андруші на Переяславщині. Історико-етнографічний нарис. Київ, 2016. 256 с.

24. Сорокова С. Ф. Не летять ластівки у Зарубинці: історико-краєзнавчий нарис / ред.-упоряд. : Т. Ю. Нагайко, О. А. Горбовий. Переяслав-Хмельницький, 2015. 368 с.

25. У Вишгороді вшанували затоплені поселення Київського моря. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=tMk5m0BmG6I> (дата звернення 29.02.2020).

26. Федорович Н. Село Андруші в рукописній спадщині Дмитра Косарика – українського письменника, літературознавця та етнографа. *Село Андруші на Переяславщині. Історико-етнографічний нарис*. Київ, 2016. С. 9–16.

27. Халюк Л. Усні народні оповідання українців-переселенців Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння: жанрово-тематична специфіка, художні особливості. Київ, 2013. 202 с.

28. Bartmiński Jerzy. Home – a universal and culture-specific concept. *The axiological lexicon of Slavs and their neighbours. The Concept of HOME* / ed. Jerzy Bartmiński. Lublin, 2018. Vol. 1. P. 16–41.

29. Dyczok M. *The Grand Alliance and Ukrainian Refugees*. Oxford, 2000. 277 p.

30. Godyń M. *Opowieść o utraconej wsi Maniowy. Studium z antropologii pamięci*. Kraków, 2015. 168 s.

31. Prymaka-Oniszka A. *Bieżeństwo 1915. Zapomniani uchodźcy*. Wołowiec, 2017. 368 s.

32. Wylegała A. *Przemieszczenia a pamięć. Studium (nie) pamięci społecznej na przykładzie ukraińskiej Galicji i polskich "Ziem odzyskanych"*. Toruń, 2014. 509 s.

References

1. BOSA, Liubov. Changes in the Landscape of the Dniπρο in the 20th Century as a Socio-Cultural Problem. *Folk Art and Ethnology*, 2012, 4, 53–64 [in Ukrainian].

2. HRINCHENKO, Helinada, Viktoriya NAUMENKO, Svitlana TELUKHA, eds. *Vilcha is a Resettled Village*. Kharkiv: 'Drukarnia Madryd', 2018, 188 pp. [in Ukrainian].

3. HRYTSENKO, Pavlo, editor-in-chief. *Chornobyl Zone Dialects. Texts*. Kyiv: Dovira, 1996, 358 pp. [in Ukrainian].

4. HORBOVYI, Oleh. *Flooded Dniπρο Lands: the Places of Memory and Museum Expositions (the 20th – Early 21st Century)*. PEREYASLAVKA: *Proceedings of the National Historical-Ethnographic Reserve 'Pereyaslav'*.

Pereyaslav-Khmelnytskyi, 2018, 14 (16), 322–331 [in Ukrainian].

5. HORBOVYI, Oleh. The Problem of the Dnipro Rapids and the Dniprohes (1927–1932): an Adaptation Strategy. *Proceedings in Ukrainian History*, 2015, 37, 95–102 [in Ukrainian].

6. ZHVANKO, Liubov. *Refugees of the World War I: Ukrainian Dimension (1914–1918)*. Kharkiv, 2012, 568 pp. [in Ukrainian].

7. ZHVANKO, Liubov. *Refugees of the World War I in Ukraine. Documents and Materials: a Monograph*. Kharkiv, 2009, 360 pp. [in Ukrainian].

8. MYKHNIAK, Mykola, compiler. *Flooded Paradise: Andrushy in Reminiscences and Documents*. Kyiv, 2018, 400 pp. [in Ukrainian].

9. To Keep Memory. *An Official Site of the Social Association 'Old Dnipro'* [viewed February 29, 2020]. Available from: <http://olddnieper.org.ua> [in Ukrainian].

10. IVASHCHENKO, Vitaliy. The Heat 'Roaring Dnipro – 2019'. *An Official Site of the Social Association 'Old Dnipro'* [viewed February 29, 2020]. Available from: <http://olddnieper.org.ua> [in Ukrainian].

11. IVASHCHENKO, Vitaliy. To Keep Memory on Flooded Villages. *An Official Site of the Social Association 'Old Dnipro'* [viewed February 29, 2020]. Available from: <http://olddnieper.org.ua> [in Ukrainian].

12. KACHMAR, Mariya. Folk Stories on the Resettlement of Ukrainians from Zakerzonnia in the 1940s: Folklore and Historical Memory (After the Materials from the Village of Tulyholovy, Horodok District, Lviv Region). *The Ethnology Notebooks*, 2019, 4, 915–927 [in Ukrainian].

13. KOVAL-FUCHILO, Irina. Immigrants' Narrations from the Flood Zone with the Kremenchug Reservoir. *The Living Past*, 2014, 3, 38–40 [in Russian].

14. KOVAL-FUCHYLO, Iryna. The 'Land' Concept in the Narrations on the Forced Displacement. *Lemkovia, Bojkovia, Rusini – dejiny, súčasnosť, materiálna a duchovná kultúra*. Banská Bystrica, 2018, vol. 7, part 2, pp. 25–40 [in Ukrainian].

15. KOVAL-FUCHYLO, Iryna. Comprehension of Forced Relocation from the Flood Zone with the Dniester Reservoir (Based on Oral History Narratives). *The Slavic World*, 2014, 13, 215–231 [in Ukrainian].

16. KUZMENKO, Oksana. *Dramatic Existence of the Person in Ukrainian Folklore: Conceptual Forms of Expression (the Period of World War I and WW II): a Monograph*. Lviv, 2018, 728 pp. [in Ukrainian].

17. KUZMENKO, Oksana. The MOTHERLAND Concept in the Paradigm of Temporal-Spatial Images in Folklore Neologisms on the Expulsion. *Literature. Folklore. Poetics Problems*. Kyiv, 2010, 34, 210–219 [in Ukrainian].

18. KUZMENKO-LISOVENKO, Kateryna. *Flooded Dnipro Civilization. History. Human Destinies*. Kyiv, 2018, 264 pp. [in Ukrainian].

19. MYKHNIAK, Mykola, Serhiy ZUBER, eds. *Now We Can See Pidsinne only in the Dreams. The Village in Reminiscences and Documents*. Kyiv, 2019, 448 pp. [in Ukrainian].

20. Scientific Editions. 'Swallows do not Fly to Zarubyntsi' [viewed on February 29, 2020]. Available from: <http://m.oralhistory.webnode.com.ua/products/ne-letyat-lastivki-u-zarubintsi/> [in Ukrainian].

21. HUK, Bohdan, ed. *The Book of Remembrance*. 1997, Warsaw, 647 pp. [in Ukrainian].

22. SALO, Iryna, Levko STEK. Flooded Ukraine. 25 Cities and Villages under the Dnipro Waters. The Party has Decided so. *Ukrainian Truth* [viewed March 03, 2020]. Available from: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/03/18/73460/> [in Ukrainian].

23. SKRYPNYK, Hanna, editor-in-chief. *The Village of Andrushy in Pereyaslav District. Historical and Ethnographic Essay*. Kyiv, 2016, 256 pp. [in Ukrainian].

24. SOROKOVA, Sofiya. The Swallows do not Fly to Zarubyntsi: Historical and Local History Essay / NAHAIKO, Taras, Oleh HORBOVYI, editors-compilers. *Pereyaslav-Khmelnytskyi*, 2015, 368 pp. [in Ukrainian].

25. The Flooded Settlements of the Kyivan Sea have been Honoured in Vyshhorod [viewed February 29, 2020]. Available from: <https://www.youtube.com/watch?v=tMk5m0BmG6I> [in Ukrainian].

26. FEDOROVYCH, Nadiya. The Village of Andrushy in the Handwritten Heritage of Dmytro Kosaryk – Ukrainian Writer, Literary Critic and Ethnographer. In: SKRYPNYK, Hanna, editor-in-chief. *The Village of Andrushy in Pereyaslav District. Historical and Ethnographic Essay*. Kyiv, 2016, pp. 9–16 [in Ukrainian].

27. KHALIUK, Lesia. Oral Folk Narratives of Ukrainians-Resettlers from Lemkivshchyna, Kholmshchyna, Pidliashshia and Nadsianina: Genre-Thematic Peculiarities, Artistic Features. Kyiv, 2013, 202 pp. [in Ukrainian].

28. BARTMIŃSKI, Jerzy. Home – a Universal and Culture-Specific Concept. In: Jerzy BARTMIŃSKI, ed. *The Axiological Lexicon of Slavs and Their Neighbours. The Concept of HOME*. Lublin, 2018, vol. 1, pp. 16–41 [in English].

29. DYCZOK, Marta. *The Grand Alliance and Ukrainian Refugees*. Oxford, 2000, 277 pp. [in English].

30. GODYŃ, Maria. *Opowieść o utraconej wsi Maniowy. Studium z antropologii pamięci*. Kraków, 2015, 168 pp. [in Polish].

31. PRYMAKA-ONISZK, Aneta. *Bieżeństwo 1915. Zapomniani uchodźcy*. Wołowiec, 2017, 368 pp. [in Polish].

32. WYLEGAŁA, Anna. *Przemieszczenia a pamięć. Studium (nie)pamięci społecznej na przykładzie ukraińskiej Galicji i polskich "Ziem odzyskanych"*. Toruń, 2014, 509 pp. [in Polish].

УДК 39:316.7](477.41/.42)“18/19”

ЛИТВИНЧУК НАТАЛІЯ

кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

LYTVYNCHUK NATALIYA

a Ph.D. in History, a research fellow at NASU M.Rylskyi Institute for Art Studies, Folkloristics and Ethnology Ukrainian Ethnological Centre Department

Бібліографічний опис:

Литвинчук, Н. (2021) Господарсько-виробнича культура Східного Полісся: історія монографічного вивчення на зламі XIX–XX століть. *Народна творчість та етнологія*, 2(390), 98–106.

Lytvynchuk, N. (2021) Economic and Manufacturing Culture of Eastern Polissia: A History of Its Monographic Research at the Turn of the XIXth and XXth Centuries. *Folk Art and Ethnology*, 2 (390), 98–106.

ГОСПОДАРСЬКО-ВИРОБНИЧА КУЛЬТУРА СХІДНОГО ПОЛІССЯ: ІСТОРІЯ МОНОГРАФІЧНОГО ВИВЧЕННЯ НА ЗЛАМІ XIX–XX СТОЛІТЬ

Анотація / Abstract

У статті подано огляд друкованих праць другої половини XIX – початку XX ст., що мають монографічний характер студіювання населених пунктів і в яких спеціально чи опосередковано висвітлено різні аспекти господарсько-виробничої культури Східного Полісся. Застосування теоретичних та прикладних методів у процесі опрацювання джерельного масиву дало можливість визначити алгоритм систематизації писемних пам'яток та проаналізувати їх. Виявлені на момент дослідження розвідки, у яких на прикладі одного села чи містечка різною мірою схарактеризовано їхній господарський профіль, диференційовано у два блоки. З огляду на хронологічний принцип, спочатку прокоментовано праці, серед яких найбільш ранні знахідки датовані 50–60 роками XIX ст., і які в одну групу об'єднує синтетична манера представлення локальних історико-географічних, соціально-економічних та етнокультурних особливостей певного простору. Ці праці передусім цікаві тим, що, оприявнюючи різні площини повсякденних практик місцевого населення в системі життєзабезпечення, світоглядних уявлень та цінностей, дають змогу скласти з окремих фрагментів мозаїку регіональної господарсько-виробничої культури. Характерно, що автори не стільки деталізовано зупинялися на техніко-технологічних моментах, скільки більше уваги приділяли тому, щоб окреслити локальну специфіку основних та допоміжних господарських занять, промислів, ремесел, їх спрямованість. Водночас у цих розвідках є місце відомостям про виробничі звичаї, ритуальні практики, пов'язані з різними видами активностей, про зв'язок виробничої діяльності з народним календарем та її залежність від природно-кліматичних умов, про спадкоємність поколінь тощо. Інший субблок формують монографічні друковані праці, предметом студіювання яких є домінантна практика (зазвичай промисел або ремесло) певного локального об'єкта. Фокусуючись суто на виробничій спеціалізації населеного пункту, яка була обумовлена природним середовищем Східного Полісся, автори, крім

детальної характеристики техніко-технологічних аспектів того чи іншого заняття, порушували проблеми, які досі залишаються маловивченими, зокрема в етнології, і тому – актуальними. Передусім це питання, що стосуються процесів трансформації господарського профілю села внаслідок індустріалізації традиційного простору. Фактично ці дослідження розв'язують усталену узагальнену характеристику українських сіл як суто сільськогосподарських локацій і дають можливість окреслити специфічні регіональні риси господарсько-виробничої культури Східного Полісся.

Ключові слова: Східне Полісся, монографічне дослідження, господарсько-виробнича культура, домінантна практика, локальна історія, сільське підприємництво.

The article provides an overview of printed works of the latter half of the XIXth to early XXth centuries, which were monographs focused on researching settlements and which specifically or indirectly covered various aspects of Eastern Polissia's economic and manufacturing culture. Using theoretical and applied methods while processing the array of sources made it possible to determine the algorithm of arranging written monuments and analysing them. Differentiated into two blocks are the studies detected at the time of the authoress' research, in which on the example of a village or a town, the economic profile of them is characterized to varying degrees. Given the chronological principle, the article, in the first place, comments on works, embracing the finds dating from the 1850–1860 years. The works are grouped by a synthetic manner of representing local historical-and-geographical, socio-economic and ethnocultural features of a particular area. These works are primarily interesting in that, by identifying different levels of everyday practices of local population in the life support system, as well as worldviews and values, they make it possible to compose a mosaic of regional economic and manufacturing culture from separate fragments. It is noteworthy that the studies' authors not so much scrutinized technical and manufacturing aspects, as paid attention to outline the local specifics of the main and auxiliary economic activities, crafts, trades, as well as their focus. At the same time, these explorations contain information about manufacturing customs, ritual practices associated with various activities, on the relationship of manufacturing activities with folk calendar and the former's dependence on natural and climatic conditions, as well as the succession of generations, etc.

Another sub-block is formed by monographic printed works, whose subject of research is the dominant practice (usually a craft or a trade) of a certain local object. While focusing purely on a settlement's manufacturing specialization, determined by the natural environment of Eastern Polissia, the authors, in addition to a detailed description of technical and manufacturing aspects of an occupation, raised issues that hitherto remain poorly explored, particularly in ethnology, and therefore topical. These are primarily themes related to the processes of transformation of the economic profile of village due to the industrialization of traditional space. Actually, these studies debunk the well-established generalized description of Ukrainian villages as solely agricultural locations and provide an opportunity to outline specific regional features of Eastern Polissia's economic and manufacturing culture.

Keywords: Eastern Polissia, monographic research, economic and manufacturing culture, dominant practice, local history, rural entrepreneurship.

Свіже прочитання вже відомих історіографічних джерел й опрацювання нововиявлених публікацій другої половини XIX – початку XX ст., які географічно охоплювали простори Східного Полісся, викликало міркування про те, що в літературі цього періоду досить велика кількість нешаблонних розвідок, які оприявнюють історико-географічні й соціально-економічні особливості окремих локацій: найчастіше – сіл, і дещо рідше – містечок та міст. Вельми часто авторами цих праць є непрофесійні дослідники – статисти, місцеві священники. З'явившись за кілька десятиліть до того, як етнографи почали активно розробляти методологію монографічного вивчення адміністративних одиниць [10], вони фактично стали прототипом етнографічних досліджень окремих

населених пунктів. Зважаючи на те, що в сучасних реаліях інтерес до студіювання локальної історії не згасає, а нові наукові виклики актуалізують дослідження такого штибу й спонукають до осмислення історіографії та джерел з позицій сьогодення, було поставлено за мету згрупувати (з огляду на дослідницьку специфіку) й проаналізувати опубліковані на зламі XIX–XX ст. праці, у яких різною мірою представлено господарсько-виробничу культуру східної частини Поліського регіону.

Ретельний аналіз опублікованих джерел, виявлених на цьому етапі роботи, з огляду на змістове спрямування, уможливив виокремлення двох блоків. До першого належать видання загального характеру, у яких описано один населений пункт комплексно, із охо-

пленням різних аспектів – історії заселення та топографії, релігійного та соціально-економічного життя, господарсько-виробничої культури, ритуальних практик тощо. Другий блок становлять публікації, у яких йдеться лише про одне виробництво (господарське заняття, ремесло, промисел, фабрику або завод), що відіграло важливу життєзабезпечувальну функцію в повсякденні окремої спільноти, тобто представлено результати монографічного обстеження домінантної практики.

Робота над працями, виокремленими у перший блок, показала, що серед автури хронологічно ранніх публікацій (це 50–60-ті рр. XIX ст.) було багато священників. Деякою мірою це пов'язано з тим, що 1867 року Св. Синод видав розпорядження, у якому йшлося «о повсеместном заведении приходских летописей», де описували б локальну історію, різні аспекти повсякденного життя мешканців окремих сіл чи містечок. Відтак з'явилися роботи синтетичного топографічного, історико-етнографічного, соціально-економічного й релігійного змісту. Зважаючи на предмет дослідження, у цих розвідках звертаємо передусім увагу на акценти, що безпосередньо або опосередковано стосуються різних проявів господарсько-виробничої культури.

Серед опрацьованої бібліографії, аналіз якої пропонуємо в статті, хронологічно найраніша джерельна знахідка «Местечко Александровка¹, Черниговской губернии Сосницкого уезда...» надрукована 1853 року в «Этнографическом сборнике» [7]. Локальні особливості виробничої діяльності мешканців одного містечка, яке до 1794 року було селом, географічно розташованим у межах Східного Полісся, вдалося виразно окреслити священнику Г. Базилевичу. Подаючи зібрані дані, які спеціально чи принагідно висвітлюють основні та допоміжні господарські заняття, промисли, ремесла, автор змалював суспільно-історичний і побутовий контекст їхнього функціонування. Наповнивши зміст етнографічними

матеріалами й фольклорними текстами, він показав, що різні виробничі практики, які здійснювали люди цієї соціально-територіальної спільноти, були не просто видом трудової діяльності, а й виражали їхні світоглядні уявлення. Зокрема, досить докладно описано виробничі звичаї, атрибути та ритуали, пов'язані головню з циклом землеробської обрядовості – першим виходом господаря в поле, збором урожаю тощо. При цьому підкреслено, що багато практик були регламентовані народним календарем. До того ж автор особібно схарактеризував так звані улюблені заняття місцевого населення, серед них: тютюновий промисел, теслярство, відхідництво; окремо також згадане збиральництво, яке відіграло особливу роль у системі життєзабезпечення.

Схожа за характером викладу й розвідка «Описание с. Локотков»² священника І. Танського [13]. Окреслюючи на перших сторінках місце розташування населеного пункту, його загальний вигляд, особливості ґрунтів і рослинного світу, автор одночасно створив замальовки сільського культурного ландшафту, органічно вписав у природне середовище об'єкти виробничої культури, що відігравали важливу роль у життєдіяльності населення: «Вблизи села, на северо-восточной стороне, протекает река Шостка, на которой находятся три мельницы: одна крупчатка и две сукновальни» [13, с. 155]. Наступні структурні частини праці одна за одною яскраво ілюструють, що система повсякденних практик (господарських, ремісничих) була побудована на принципі самозабезпечення, пріоритети в господарюванні були визначені потребами населення в їжі, одязі, житлі. Особливо виразно цей аспект розкрито в розділі «Главные занятия поселян для своего пропитания», де найбільше уваги приділено землеробству як основному виду діяльності місцевого люду. Тут досить детально описано локальну специфіку трипільної системи обробітку ґрунту, агротехніку (прийоми оранки, сіяння й вирощування сільськогосподарських куль-

тур, знаряддя праці), процес заготівлі сіна, а також показано, що виробнича діяльність була чітко регламентована народним календарем. Крім того, значну увагу приділено огляду ритуальних практик, які супроводжували різні процеси (наприклад, обжинки, косовицю), зафіксовано місцевий обрядовий фольклор. Не оминув автор і народних забобонів та повір'їв, пов'язаних з тваринництвом, прядінням, рибальством, обробкою землі, скотарством, птахівництвом тощо. Поміж іншого порушено питання спадковості поколінь у контексті селянського господарювання й ремісництва.

Своєрідним джерелом інформації монографічного характеру є парафіяльний літопис с. Спаське³ Кролевецького повіту Чернігівської єпархії [11; 12]. Хронологічно він охоплює період 1867–1874 років, але разом містить короткі екскурси в недалеке минуле. Тут є відомості про різні сфери життя: релігійну, соціально-економічну, господарсько-виробничу. Зміст літопису відкриває сільський простір з його сакральною архітектурою, лугами, садами, городами. При цьому складно не помітити, що центральною фігурою локального ландшафту є р. Сейм, адже у своєму повсякденні місцеве населення було тісно пов'язане з нею, а щоденні людські практики спрямовані на використання її ресурсу. Річка була транспортною артерією, місцем для спорудження млинів, ведення сільського господарства тощо. Авторіві вдалося дуже слушно акцентувати на тому, що мешканці с. Спаське у своїй діяльності неабияк залежали від її циклу, особливо розливів. Аналізуючи джерело, складно не помітити, що відомості про основні господарські заняття й ремесла подано досить фактографічно, підвищений інтерес викликали кліматичні явища, їх вплив на сільське господарство в цілому, на врожайність та на економічний складник. У літописі подано досить багато метеорологічних спостережень, опубліковано майже помісячний щоденник кліматологічних описів, які показували, наскільки селяни залеж-

ні у своїй діяльності від природи, як кліматичні умови та ресурси в окремі роки утруднювали або ж, навпаки, сприяли рільництву, сіножаті, городництву, садівництву, які адаптаційні практики застосовували з урахуванням специфічних природно-географічних особливостей. Загалом у літописі багато уваги приділено характеристиці аграрних кліматичних ресурсів, що помітно вирізняє цю працю серед аналогічних.

Різні царини повсякденного селянського життя (релігійну, соціальну, економічну тощо) доволі оглядово, але з небезінтересними фактами, описано в розвідці «Село Бакланова Муравейка⁴, Черниговского уезда (Исторический очерк, по летописи прихода)» [1]. В її основу покладено парафіяльний літопис, розпочатий 1867 року священником о. Іосифом Бугославським. Фактично це монографічне обстеження, здійснене місцевим духівництвом, яке «постаралось заглянуть и в прошлое своего села, и изложить историю его в форме обработанного повествования» [1, с. 2]. Попри те, що в нарисі немає детальної характеристики господарських занять, промислів та ремесел, окремими штрихами вдало охоплено різні прояви народного виробництва. Найдокладніше тут йдеться про хліборобство як основне заняття місцевих селян. Водночас описано проблеми, що загострювалися навколо земельного питання 1874 року. Особливий інтерес викликають відомості про характер товарних взаємин між містом і селом; про залежність усталеної життєдіяльності, зокрема й звичного стилю господарювання, від природних катаклізмів, епізоотій та способи адаптації до таких тимчасових явищ; а також про колективне облаштування цегельні для загальногромадської потреби як своєрідний прояв господарсько-виробничої культури.

Незвичний профіль українського села кінця XVII – XVIII ст. виписано на сторінках книги П.-Е. Павловича «Дубовичи⁵. Имение Варвары Васильевны Кочубей Глуховского уезда, Черниговской губ.» [9]. Попри монографічність назви, у книзі згадано чимало

довколишніх сіліхуторів (с. Грузьке, х. Ретик, с. Землянка, с. Ярославець та ін.), що разом із с. Дубовичі формували єдиний, типовий для Гетьманщини, простір. Обраний хронологічний зріз, який охоплював понад століття, дав можливість авторові фрагментарно окреслити, як змінювалася система суспільних відносин між тамтешніми землевласниками й селянами до та після їхнього звільнення, й водночас показати специфіку господарсько-виробничої спрямованості. Помітно, що, перебуваючи у власності козацької старшини – В. Кочубея та його родини, Дубовичі й Ретик уже в 50-х роках XVIII ст. фактично були індустріалізовані, тут функціонували цукровий, винокурний заводи та паперова фабрика, що певною мірою руйнує стереотипний, власне землеробський образ села. Характеризуючи рільництво початку XIX ст. (зокрема, систему обробки ґрунтів, технологію удобрення, землеробську техніку), автор чи не найбільше акцентував на тому, що тутешні прийоми агротехніки, які базувалися на удосконалених сільськогосподарських машинах, властиві капіталістичному землеробству. Окрім того, у книзі подано досить цікаві факти, які засвідчують нетипове для тогочасного села садівництво: «Фруктовый сад занимает 1.15 десятин; при саде имеются оранжереи и теплицы, в которых растут персики, виноград, более высокие сорта груш и яблок и разные тропические растения» [9, с. 16]. Особливу увагу приділено лісовому господарству, що сформувалося під впливом природного середовища й було неабияк розвинене. При цьому автор порушив питання екології, зокрема проблему зникнення лісів унаслідок втручання антропогенного чинника, а також процес їх відновлення.

Окрему групу монографічних досліджень складають публікації, зміст яких сфокусовано на виробничій спеціалізації села. Аналіз джерел засвідчує, що такі розвідки нерідко друкували етнографи, статистики, краєзнавці в різного штибу періодичних виданнях. Їхні автори зазвичай менше зупинялися на описах населених пунктів з намаганням охопити

різні сторони народного життя, натомість головно направляли свою увагу на ті види діяльності (зазвичай промисли або ремесла), що робили села самобутніми в межах певного географічного простору. Спрямованість трудової діяльності населення великою мірою залежала від природного середовища. Геологічна будова, характер рельєфу, лісистий і водночас болотистий ландшафт Східного Полісся здавна зумовлювали формування тут господарсько-виробничої культури з характерними заняттями. Для більшості сільського населення, як і по всій Україні, основним напрямком діяльності було землеробство. Окрім того, у межах досліджуваного субрегіону виразно локалізувалися села, де значна частина мешканців через низьку родючість ґрунтів шукала додаткові шляхи самозабезпечення у ремісництві.

Наприклад, про гончарство як своєрідний спосіб адаптації до умов існування оleşнян і жителів довколишніх сіл (Ловинь, Паперня, Рудня, Ганнівка та ін.) йдеться в етнографічній розвідці М. Могильченка «Гончарство у с. Оleşні⁶ у Чернігівщині» [8]. По суті, ця праця – зразок монографічного вивчення виробництва кінця XIX ст. Як показує зміст, фактичні дані було здобуто завдяки застосуванню методики польової етнографії, зокрема спостереженню та інтерв'юванню. Очевидно, що об'єктом такого докладного опису ремесла з точними відомостями про сировину, техніку виробництва, процеси, інструментарій, асортимент, санітарні умови праці, збут й соціально-економічне становище передусім стали самі гончарі. Торкаючись різних аспектів ремесла в межах одного осередку, дослідник намагався також встановити співвідношення між локальними та регіональними рисами гончарства. Чимало уваги приділено місцевій виробничо-професійній лексиці (назвам пристосувань, знарядь праці, посуду). Показово, що раціональним прийомом у роботі збирача була фотофіксація явищ. Ілюстративні матеріали (світлини, малюнки) вдало доповнюють фактографічну базу статті й дають можливість мати уяв-

лення про локальну специфіку гончарного виробництва.

Предметом уваги П. Литвиної-Бартош стали техніка та технологія олійництва с. Землянка ⁷ [2]. Авторка вбачала локальну унікальність цього промислу в збереженні власне традиційного ручного виробництва й первісних пристроїв за часів, коли повсюдно можна було помітити процес заміщення примітивних знарядь праці механічними пристосуваннями. Передбачаючи невідворотне зникнення кустарного способу виготовлення олії й у с. Землянка, дослідниця спробувала зафіксувати матеріал з максимальною деталізацією. Вона описала процес «забивання» олії фактично покроково: від висушування насіння льону й конопель, його попередньої обробки до етапу розливання одержаного готового продукту в посудини. Особливо скрупульозно зібрано відомості про предмети й знаряддя виробництва, записано місцеву термінологію (назви виробничих стадій, інструментів та їх окремих частин), зроблено замальовки, які добре візуалізують процес олійництва. Розглядаючи предметно-технологічну сторону, дослідниця не залишила поза увагою й соціокультурні аспекти. Зокрема, показала, що процес виробництва олії, як й інші заняття, був тісно пов'язаний із трудовим ритмом життя селян і традиційно нормований народним календарем.

Низку публікацій до «Памятной книжки Черниговской губернии» (1862), на зразок заміток, присвячених виробничій спеціалізації окремих сіл Східного Полісся, підготував секретар Чернігівського губернського статистичного комітету П. Маєвський. Наприклад, у статті «Горшечный промысел в с. Шатрищах» ⁸ [3] дослідник зупинився на характеристиці домінантної практики місцевого населення, яка була визначена, як і в інших, згаданих раніше, східнополіських селах, природними передумовами: «Земли, принадлежащие Шатрищам, плохо родят хлеб; они песчаны и глинисты, но зато в этой местности залегает пласт глины, который

издавна доставляет шатрищинским жителям пропитание, – они продают глину и занимаются производством горшков. Здесь почти каждый житель горшечник...» [3, с. 87]. Цей локальний тип господарювання, побудований на добувному та переробному виробництві, фактично породив сільське індивідуальне підприємництво. Розкриваючи місцеву специфіку гончарства, зокрема технологію, засоби, розміри виробництва, способи та шляхи реалізації продукції, особливості ціноутворення тощо, автор опосередковано, але досить виразно окреслив постаті суб'єктів діяльності. Так звані горшечники повністю покладали на себе організаційну роль, вони займалися і виготовленням, і маркетингом товару. З огляду на характер зайнятості селян у гончарному виробництві, дослідник виокремив дві категорії, зокрема тих, чия діяльність була пов'язана суто із гончарюванням, і тих, хто поєднував ремісництво із землеробством. У цьому контексті порушено питання економічного становища місцевих виробників глиняного посуду й наведено аргументи, які пояснюють матеріальну нерівність. Осібно йдеться про кахельний завод поміщика Яськова, зокрема схарактеризовано архітектуру, облаштування, технологію виробництва й асортимент продукції, порушено питання ціноутворення. Ці дані свідчать, що природні ресурси були частиною на лише індивідуальної праці, а й суспільного виробництва.

У центрі уваги розвідки «Добывание фарфоровой глины и выделка из оной изделий в Глуховском уезде» [4] – два села, господарський профіль яких був також обумовлений покладами високоякісної глини, а саме: с. Полошки ⁹ з копальнями поблизу нього та с. Волокитине ¹⁰ з фарфоровою фабрикою. В одному випадку йдеться про локацію, де в системі самозабезпечення селян домінує несільськогосподарський вид діяльності, а в другому – про традиційний простір, який зусиллями місцевої еліти міг набувати індустріальних рис, із перекваліфікуванням селян у робітників. Автор дослідження

спирався на дані, зокрема статистичні, які, найімовірніше, цілеспрямовано збирали для аналізу промисловості. Багато уваги приділено глині як ресурсній базі гончарного та фарфорового виробництва: стисло окреслено історію виникнення родовища, його місцеві особливості, детально описано специфіку залягання й процес добування. При цьому наголошено, що в с. Полошки глина здавна була предметом «особого промысла и средство для существования многих бедняков. <...> Полошковские жители с охотой занимаются ею, так как она дает им возможность заработать в сутки от 25 до 35 коп. серебром» [4, с. 103–105]. Окремо дослідник зупинився на характеристиці фарфорової фабрики у с. Волокитине, яка належала поміщику Міклашевському, фактично подаючи аналіз фінансово-економічного стану підприємства. Зібрані тут відомості про заснування закладу, його розвиток і занепад, розміри виробництва, характер облаштування, асортимент продукції, місця її реалізації тощо є вельми цікаві в контексті вивчення історії підприємництва на селі. Глибше проникнути у специфіку підприємства й проаналізувати причини занепаду дають змогу вміщені в статті різні фінансові документи фабрики за 1860 рік.

Ще в одній своїй публікації автор зупинився на характеристиці сільської локації, де предметом господарювання було каменедобування. Стаття «Ломки жернового камня возле с. Кочерги»¹¹ [5] передусім привертає увагу маловідомими фактами про розробку родовищ цієї корисної копалини на території Східного Полісся. У ній досить вичерпно описано специфіку залягання жорнового каменю на берегах р. Есмань, особливості його розробки, починаючи від виявлення покладів у 1840 році; схарактеризовано фізико-механічні показники місцевого ресурсу та сферу його застосування. Подані тут детальні відомості про каменоломню як виробничий об'єкт, організацію праці, етапність процесів, інструментарій та обладнання, профільну спеціалізацію робітників, продукцію та формування

цінової політики, географію реалізації якнайвиразніше ілюструють поміщицьке виробництво видобувного спрямування. Додані до статті відомості про витрати й одержані прибутки від реалізованого продукту каменоломні Міклашевського предметно доповнюють інформацію про фінансово-економічний стан копалень, асортимент товарів, ринки збуту.

Розвідка «Писчебумажная фабрика в хуторе Ретик»¹² [6] є яскравим зразком характеристики підприємства мануфактурного типу. Паперове виробництво – досить популярний напрямок застосування підприємницьких зусиль поміщиків та козацької старшини в багатих на лісові угіддя місцевостях Східного Полісся. Облаштування фабричного закладу відповідного профілю на х. Ретик було визначене природними передумовами, зокрема наявністю достатньої кількості деревини як основної сировини. Розміщення переробного виробництва фактично визначило культурний ландшафт поселення, у якому центральне місце належало численним виробничим об'єктам фабрики та лісу. У фокусі уваги дослідника – обладнання підприємства. Наведена інформація дає можливість припускати, що тутешня папірня була досить сучасна, адже майже всі виробничі процеси проходили механізовано й здійснювалися на імпортованому з Англії устаткуванні. Текстова частина розвідки супроводжується фінансовими документами фабрики, які дають змогу глибше ознайомитися зі структурою виробництва, його специфікою.

Кожне з досліджень П. Маєвського засвідчує, що великий вплив на профільну орієнтацію селян мали природні ресурси. Якщо територія була малоприсадатна для рільництва, а багата на корисні копалини чи деревину, то джерелом існування місцевого населення ставала не праця на землі, а зайнятість у розробленні родовищ, ремісничому та фабрично-заводському виробництві.

Отже, ретельний розбір джерельного масиву, який має конкретну просторово-хронологічну локалізацію, підводить до висновку, що різного штибу розвідки й синтетич-

ні описи окремих населених пунктів кінця XIX – початку XX ст., не варто залишати поза увагою, особливо якщо в основі наукових пошуків – регіональний підхід. Навіть більше, сучасне прочитання праць, зміст яких стосується локальних соціокультурних просторів, дає змогу осмислити досі маловідомий фактаж, актуальний у контексті нових напрямів етнологічних досліджень. У результаті аналізу відповідного пласта історіографії з'ясовано, що праці, які у регіональному вимірі презентують предметну галузь дослідження на прикладі локального об'єкта – села, містечка, формують дві групи. Одна з них охоплює розвідки синтетичного характеру, де господарсько-виробнича культура більшою або меншою мірою схарактеризована

водночас з іншими сторонами народного життя. За жанровими ознаками це переважно описи або нариси окремих населених пунктів. Інша група об'єднує праці, зміст яких стосується тільки виробничої спеціалізації населеного пункту, зокрема тих практик, які були домінантними в їх життєзабезпеченні. Коментуючи ці джерела, передусім констатуємо, що господарський профіль східно-поліських сіл був обумовлений природними умовами, і з огляду на це традиційний простір нерідко мав індустріальні риси. Пропонована стаття не претендує на завершеність, а скоріше навпаки – стимулює до подальших наукових пошуків і глибшого пізнання історичних студій, сучасного наукового прочитання давніх джерел та виявлення нових.

Примітки

¹ Нині с. Олександрівка Корюківського р-ну Чернігівської обл.

² Нині ця територія є одним із районів м. Шостка Сумської обл.

³ Нині с. Спаське Конотопського р-ну Сумської обл. (з 1922 до 2016 рр. – с. Ленінське).

⁴ У вступній частині автор висловлює припущення, що історія с. Бакланова Муравейка (нині Куликівського р-ну Чернігівської обл.), яка лягла в основу цієї праці, була написана для «Историко-статистического описания Черниговской епархии», однак через певні обставини не ввійшла туди.

⁵ Нині с. Дубовичі Конотопського р-ну Сумської обл. Уперше в писемних документах це село згадане 1621 року, імовірною датою заснування є 1612 рік. У 1854 році Дубовичі здобули статус містечка, а 1923 – знову села.

⁶ Нині с. Олешня Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.

⁷ Нині с. Землянка Шосткинського р-ну Сумської обл.

⁸ Нині с. Шатрище Шосткинського р-ну Сумської обл.

⁹ Нині с. Полошки Шосткинського р-ну Сумської обл.

¹⁰ Нині с. Волокитине Конотопського р-ну Сумської обл.

¹¹ Нині с. Кочерги Конотопського р-ну Сумської обл.

¹² Нині с. Ретик Конотопського р-ну Сумської обл.

Джерела та література

1. Добровольский П. М. Село Бакланова Муравейка, Черниговского уезда. (Исторический очерк, по летописи прихода). [Чернигов], 1904. 29 с. URL: <http://libkor.com.ua/fm/download.php?part=1&id=14> (дата звернення: 27.06.2021).

2. Литвинова-Бартош П. Олійниця у с. Землянка Глухівського пов. на Чернігівщині. Матеріали до українсько-руської етнології. Видання етнографічної комісії, за редакцією Хв. Вовка. Львів : Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1905. Т. 6. С. 83–88.

3. Маевский П. Горшечный промысел в с. Шатрищах. Памятная книжка Черниговской губернии. Чернигов : Печатано в типографиях губернской и Ильинского монастыря, 1862. С. 87–90.

4. Маевский П. Добывание фарфоровой глины и выделка из оной изделий в Глуховском уезде. Памятная книжка Черниговской губернии. Чернигов : Печатано в типографиях губернской и Ильинского монастыря, 1862. С. 103–105.

5. Маевский П. Ломки жернового камня возле с. Кочерги. Памятная книжка Черниговской губернии. Чернигов : Печатано в типографиях губернской и Ильинского монастыря, 1862. С. 97–102.

6. Маевский П. Писчебумажная фабрика в хуторе Ретик. Памятная книжка Черниговской губернии. Чернигов : Печатано в типографиях губернской и Ильинского монастыря, 1862. С. 91–96.

7. Местечко Александровка, Черниговской губернии Сосницкого уезда (Священника Г. Базилевича).

Этнографический сборник, издаваемый Императорским русским географическим обществом. Санкт-Петербург : Типография министерства внутренних дел, 1853. Вып. 1. С. 313–336.

8. Могиляченко М. Гончарство у с. Олешні у Чернігівщині. *Матеріали до українсько-руської етнології. Видання етнографічної комісії за редакцією Хв. Вовка*. Львів : Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1899. Т. 1. С. 53–67.

9. Павлович П.-Э. Дубовичи. Имение Варвары Васильевны Кочубей Глуховского уезда, Черниговской губ. С рисунками и планом дачи. Киев : Типография С. В. Кульженко, 1903. 145 с.

10. Петров В. Спроби монографічного дослідження села. *Етнографічний вісник*. Київ, 1925. Кн. 1. С. 84–89.

11. Приходская летопись Черниговской епархии Кroleвского уезда, села Спасского Преображенской церкви. *Сумська старовина*. 2013. № XL. С. 158–169.

12. Приходская летопись Черниговской епархии Кroleвского уезда, села Спасского Преображенской церкви (продовження). *Сумська старовина*. 2013. № XLI–XLII. С. 112–120.

13. Танский И. Описание с. Локотков. *Записки Черниговского губернского статистического комитета* : в 2 кн. Чернигов : Губернская типография, 1866. Кн. 1. С. 153–207.

References

1. DOBROVOLSKYI, Petro. *The Village of Baklanova Muraviyka of Chernihiv District (A Historical Sketch according to the Parochial Annals)*. Chernigov, 1904. 29 pp. [in Russian].

2. LYTUVNOVA-BARTOSH, Pelaheya. An Oil Mill in the Village of Zemlianka of Hlukhiv District (Chernihivshchyna). In: Khvedir VOVK, ed., *Materials for Ukrainian-Ruthenian Ethnology*. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under the supervision of Karol Bednarskyi, 1905, vol. 6. pp. 83–88 [in Ukrainian].

3. MAYEVSKIY, P. Potting in Village of Shatryshche. In: *The Memorial Book of the Chernigov Governorate*. An edition of the Chernigov Governorate's Statistical Committee. Chernigov: Governorate's Printing House and the Printing House of the Monastery of St. Elijah the Prophet, 1862, pp. 87–90 [in Russian].

4. MAYEVSKIY, P. Extraction of Porcelain Clay and the Manufacture of Products from It in Hlukhiv District. In: *The Memorial Book of the Chernigov Governorate*. An edition of the Chernigov Governorate's Statistical Committee. Chernigov: Governorate's Printing House and the Printing House of the Monastery of St. Elijah the Prophet, 1862, pp. 103–105 [in Russian].

5. MAYEVSKIY, P. Extraction of Quartz Stones for Millstones from a Quarry near the Village of Kocherhy. In: *The Memorial Book of the Chernigov Governorate*. An edition of the Chernigov Governorate's Statistical Committee. Chernigov: Governorate's Printing House and the Printing House of the Monastery of St. Elijah the Prophet, 1862, pp. 97–102.

6. MAYEVSKIY, P. A Paper Mill in the Hamlet of Re-tyk. In: *The Memorial Book of the Chernigov Governorate*. An edition of the Chernigov Governorate's Statistical Committee. Chernigov: Governorate's Printing House and the Printing House of the Monastery of St. Elijah the Prophet, 1862, pp. 91–96 [in Russian].

7. BAZYLEVYCH, Heorhiy (Priest). Town of Oleksandrivka of Sosnytsia District (Chernigov Governorate).

In: *The Ethnographic Collection, Published by the Imperial Russian Geographical Society*. St. Petersburg: Printing House of the Ministry of Internal Affairs, 1853, vol. 1, pp. 313–336 [in Russian].

8. MOHYLCHENKO, M. Pottery in the Village of Oleshnia in Chernihivshchyna. In: Khvedir VOVK, ed., *Materials for Ukrainian-Ruthenian Ethnology*. Published by the Ethnographic Commission. Lviv: Shevchenko Scientific Society Printing House under the supervision of Karol Bednarskyi, 1899, vol. 1. pp. 53–67 [in Ukrainian].

9. PAVLOVYCH, P. *The Village of Dubovychi. The Estate of Varvara Vasylivna Kochubey in Hlukhiv District (Chernigov Governorate). With Drawings and a Cottage Plan*. Kiev: Stefan Kulzhenko Printing House, 1903, 145 pp. [in Russian].

10. PETROV, Viktor. Attempts at a Monographic Study of Village. In: Andriy LOBODA and Viktor PETROV, eds.-in-chief, *Ethnographic Herald*. Ethnographic Commission of the Ukrainian Academy of Sciences. Kyiv: Ukrainian Academy of Sciences Printing House, 1925, bk. 1, pp. 84–89 [in Ukrainian].

11. Parochial Chronicle of the Church of Transfiguration in the Village of Spaske (Krolevets District) under the Chernihiv Eparchy. Prepared by A. CHERNOUS and O. ZVAHEL'SKA. In: Viktor ZVAHEL'SKYI, ed.-in-chief, *The Sumy Antiquity*. Sumy, 2013, iss. XL, pp. 158–169 [in Russian].

12. Parochial Chronicle of the Church of Transfiguration in the Village of Spaske (Krolevets District) under the Chernihiv Eparchy (continuation). Prepared by A. CHERNOUS and O. ZVAHEL'SKA. In: Viktor ZVAHEL'SKYI, ed.-in-chief, *The Sumy Antiquity*. Sumy, 2013, iss. XLI–XLII, pp. 112–120 [in Russian].

13. TANSKIY, Ioann. Description of the Village of Lokotky. In: Oleksandr LAZAREV'SKYI, ed.-in-chief, *Proceedings of the Chernigov Governorate's Statistical Committee: in Two Books*. Chernihiv: Governorate's Printing House, 1866, bk. 1, pp. 153–207 [in Russian].

УДК 791.636:78.071.1]:7.079

НОВІКОВА ЛЮДМИЛА

кандидат мистецтвознавства, наукова співробітниця відділу екранно-сценічних мистецтв і культурології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.
ORCID iD: 0000-0001-6771-2908

NOVIKOVA LIUDMYLA

a Ph.D. in Art Criticism, a research fellow at the Department of Screen & Performing Arts and Cultural Studies of the NASU M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology ORCID iD: 0000-0001-6771-2908

Бібліографічний опис:

Новікова, Л. (2021) Творчість кінокомпозиторів у контексті міжнародних кінофестивалів. *Народна творчість та етнологія*, 2 (390), 107–112.

Novikova, L. (2021) Creation of Film Score Composers in the Context of International Film Festivals. *Folk Art and Ethnology*, 2 (390), 107–112.

ТВОРЧІСТЬ КІНОКОМПОЗИТОРІВ У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ КІНОФЕСТИВАЛІВ

Анотація / Abstract

На прикладі міжнародних кінофестивалів, зокрема, у Венеції, Канні, Берліні, Генті, Києві, розглянуто основні моделі взаємодії композиторів із кінооглядами. Здійснено порівняння ролі провідних міжнародних кінооглядів і премій кіноакадемій США, Європи і Великої Британії у промоції кіномузики. Окреслено вплив кінофестивалів на участь композиторів у проектах міжнародної співпраці.

Ключові слова: кіномузика, кінокомпозитори, міжнародні кінофестивали, премії кіноакадемій.

The main models of composers' interaction with film reviews are examined, exemplified by international film festivals, in particular, ones in Venice, Cannes, Berlin, Ghent, Kyiv and others. The article compares a role of the leading international film reviews and awards by the film academies of the USA, Europe and Great Britain in promoting film music. It also outlines an influence of film festivals on the participation of film score composers in international cooperation projects.

Keywords: film music, film score composers, international film festivals, film academy awards.

Від часу виходу на екрани першого повнометражного звукового фільму «Співак джазу» (*The Jazz Singer*, 1927) і до сьогодення музика є важливою складовою художнього образу в кіно. Її статус у творі визначається багатьма чинниками: жанром картини, стильовими особливостями режисури, драма-

тургічними завданнями тощо. Історія кіно містить чимало прикладів музичних тем, які стали квінтесенцією цілого фільму або окремого епізоду. Поступово такі теми перетворилися на типологічні маркери екранних образів і в цій якості багаторазово цитувались у світовому кіно. Досить згадати експре-

сивну музику Бернхарда Хермана до трилера Альфреда Хічкока «Психо» (*Psycho*, 1960), у партитурі якої використано тільки струнну партію оркестру. Голоси скрипок, які вибухають жахом у сцені вбивства під душем, є одним із найвиразніших прикладів смислового зв'язку музика – образ. Тема акули-вбивці, написана Джоном Вільямсом для фільму жажів Стівена Спілберга «Щелепи» (*Jaws*, 1975), стала архетипічним звуковим утіленням образу Хижака, смертоносної природної сили. Виходець із Полтавщини, голлівудський композитор Дмитро Тьомкін¹ як автор саундтреків до класичних вестернів заклав основи музичного портретування доби підкорення Заходу. Його музика та окремі пісні до фільмів ковбойського циклу багаторазово номінувалися на «Оскар» і були відзначені чотирма преміями Американської кіноакадемії. Культова картина «Рівно о півдні» (*High Noon*, 1952) принесла композиторові одразу два «Оскари»: за пісню «Не кидай мене, о мій любий» (*Do Not Forsake Me, Oh My Darlin'*) і за саундтрек.

Ці та інші видатні кінокомпозитори значною мірою сприяли розвитку поетики кіно, і їхній внесок у світовий кінематограф вшановано преміями Американської, Європейської, Британської та інших кіноакадемій. Водночас у контексті міжнародних кінофестивалів творчість композиторів перебуває на маргінесі мистецького дискурсу. Розглянемо основні моделі взаємодії творців музики з провідними кінофорумами: Каннським, Берлінським, Венеційським, Київським та ін.

Хоча міжнародна кінофестивальна мережа, започаткована в 1932 році Венеційським кінооглядом, лише на п'ять років молодша від звукового кіно, кіномузика протягом десятиліть лишалася поза сферою фестивальних інтересів. Ця проблема належить до найменш досліджених у світовому мистецтвознавстві, що почасти пояснюється взагалі незначною кількістю праць, присвячених міжнародному кінофестивальному руху. Як правило, тематично дослідники зосеред-

жені на культурологічному («Від Санденса до Сараєва: кінофестивалі та світ, який вони створили» [10]; «Кінофестивалі: Культура, люди та влада на глобальному екрані» [7]), історичному («Життя з кіно» [11], «Мої кінофестивалі» [3]), виробничому («По той бік екрана: менеджери програм розкривають, як реально працюють кінофестивали» [4], «Секрети кінофестивалю: посібник для незалежних кінорежисерів» [5]) аспектах. У таких працях власне взаємини композиторів із фестивалями не розглядаються.

Метою пропонованого дослідження є окреслення основних шляхів взаємодії композиторів з міжнародною кінофестивальною мережею. Джерельною базою розвідки є сайти кінофестивалів і композиторів, а також багаторічний досвід спостережень авторки за типологією фестивальних процесів. Кожний фестиваль функціонує згідно з регламентом, який розробляє самостійно. Офіційний статус міжнародного отримують лише фестивалі, які узгоджують свої регламенти з Міжнародною федерацією асоціацій кінопродюсерів (*FIAPF*), гарантуючи в такий спосіб дотримання інтересів власників прав на фільми. Отже, головним партнером кінофорумів є продюсер. Проте більшість фестивалів вибудовує ієрархію своїх нагород з пріоритетом для режисерів. Найпоширенішими типами призів є відзнаки за режисуру й акторську майстерність. Фактично фестивалі ігнорують більшість кінопрофесій (на відміну від кіноакадемій). Американська кіноакадемія, яка представляє комерційно найвпливовішу кінематографію світу, включає до номінацій на премію «Оскар» всі існуючі кінематографічні професії. Зокрема, композиторську творчість від 1935 року й донині представлено в категоріях «Краща музика» і «Краща пісня». Така різниця в підходах до оцінки екранних творів має економічне підґрунтя. Розподіл академічних премій має суто фаховий, певною мірою корпоративний, характер. Комерційна складова діяльності Кіноакадемії США пов'язана із зірковим складом «Оскар»-шоу, незмін-

но привабливим для багатомільйонної глядацької аудиторії більшості країн світу, що забезпечує чималі прибутки від трансляції події. Аудиторія навіть найвпливовіших кінофестивалів значно менша. Хоча найважливіші кінофоруми, як правило, мають значну фінансову підтримку своїх держав, їхня комерційна складова пов'язана з продажем квитків і залученням спонсорських коштів. Ця обставина змушує організаторів кінофорумів балансувати на межі мистецьких і комерційних інтересів. З одного боку, пакет призів фестивалю має акцентувати ключові тенденції і здобутки світової кінематографії, з іншого – бути максимально зрозумілим не тільки і не стільки фахівцям, скільки спонсорам і глядачам. Останні спроможні виокремити із цілісного твору далеко не всі професійні сегменти. Якщо робота режисера і акторів видається відкритою для сприйняття наймасовішої аудиторії, то внесок представників решти кінопрофесій ідентифікується переважно фахівцями й досвідченими кіноманами. Подібне розуміння ситуації знаходимо також в учасника Ліверпульського музичного симпозіуму Девіда Хорна: «У випадку кіномузики авторство важить всередині кіноіндустрії, а також серед академічних дослідників, але це поняття – за незначним винятком відсутнє у лексиконі глядачів» [6, р. 23]. Щодо роботи композитора фільму доречно також навести спостереження голлівудського композитора Макса Стайнера, автора саундтреків до «Розвіяних вітром» (*Gone With the Wind*, 1939) і мюзиклів з уславленим дуєтом Фреда Астера і Джинджер Роджерс: «Існує загальновідомий трюїзм, що найпереконливішою є та кіномузика, якої ви не помічаєте. <...> Тоді як музика настільки гарна чи погана, що перебирає на себе увагу й відволікає від дії, – небезпечна» [9, р. 77].

Наведені вище міркування пояснюють, чому кінофестивалі десятиліттями залишали поза увагою роль композиторів у творенні фільму. Ситуація почала змінюватись у ХХІ ст., коли з поширенням інтернет-мере-

жі найширша аудиторія отримала доступ до саундтреків як класичних стрічок, так і свіжої кінопродукції. Водночас підвищується зацікавлення науковців проблематикою кіномузики. Від 2005 року Школою культури, освіти та людського розвитку Штейнхардта Нью-Йоркського університету проводиться щорічна науково-практична конференція «Музика і рухомий образ» (*Music and the Moving Image*), діапазон тем якої охоплює музичні аспекти кіно, телебачення, відеоігор, iPhone і комп'ютерів. Під такою самою назвою виходить електронний журнал. Московська державна консерваторія ім. П. Чайковського і створений при кафедрі історії зарубіжної музики Науково-дослідницький центр методології історичного музикознавства започаткували підготовку фахівців, спеціалізованих на кіномузиці. У 2012 році ними було проведено міжнародну наукову конференцію «Закадрове мистецтво. Історія і теорія кіномузики». За два десятиліття цього сторіччя видано десятки досліджень, присвячених творчій, технічній, інтерпретаційній характеристикам кіномузики, зокрема: «На доріжці» (*On the Track*, 2004) Фреда Карліна про створення музики в кіно і на ТБ, «Запис музики: роль оркестратора в сучасній кіноіндустрії» (*Scoring the score: the role of the orchestrator in the contemporary film industry*, 2017) Яна Шапіро, «Наповнюючи звуком екран: таємна мова кіномузики» (*Scoring the Screen: The Secret Language of Film Music*, 2017) Енді Гілла та ін. У нашій країні у 2009 році науковицею відділу кінознавства ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ Ольгою Литвиною вперше видано довідник «Музика в кінематографі України» [1]. У 2014 році О. Литвинова оприлюднила унікальний каталог «Музична культура України і документальний кінематограф» (за матеріалами ЦДКФФА ім. Т. С. Пшеничного) [2]. Темою дипломних робіт кінознавців КНУТКиТ ім. І. Карпенка-Карого дедалі частіше стає загальна проблематика кіномузики і творчі портрети кінокомпозиторів.

Міжнародна кінофестивальна мережа своєю чергою почала приділяти більше уваги музичним здобуткам сучасного кіномистецтва. На найстарішому у світі Венеційському міжнародному кінофестивалі (МКФ) у 2000-х запроваджено неофіційну премію «Зірки саундтреку» (*The Soundtrack Stars Award*). Сьогодні серед її лауреатів – Енніо Морріконе, Рюїчі Сакамото, Александр Деспла, Нікола Пйовані, Габріеле Муччіно, Андреа Гуерра і режисер Гільермо дель Торо за музику до власного фільму «Багрянний пік» (*Crimson Peak*, 2015). У 2002 році на Берлінському МКФ було започатковано премію «Срібний ведмідь» за кращу музику до фільму. Її першим лауреатом став Антуан Дюамель за музику до фільму «Перепустка» (*Laissez-Passer*) Бертрана Таверньє. Слід зауважити, що ця нагорода є частиною премії «За видатні досягнення в галузі кінематографії», якою також відзначається робота кінооператорів, художників, сценаристів, звукорежисерів та ін. Після 2008 року в ній де-факто вже виявилися відсутні премії композиторам.

У 2010 році на Каннському МКФ було засновано приз за кращу оригінальну музику до фільмів основного конкурсу (*Cannes Soundtrack*). Він є однією з незалежних нагород, яка присуджується журі журналістів і вручається з 2012 року. Перший лауреат призу – Марк Сноу за фільм «Ви ще нічого не бачили» (*Vous n'avez encore rien vu*, 2012) класика французького кіно Алена Рене. З 2016 року вручають також нагороду за кращий підбір неоригінальної музики до фільму (*Prix de la meilleure musique synchronisée*) [12].

Цілком очевидно, що провідні кінокомпозитори ХХ ст. залишилися поза увагою найвпливовіших кінофорумів, як і більшості інших. Це одна з обставин, яка зумовила назву дослідження Роя Прендергаста «Кіномузика: упосліджене мистецтво» (*Prendergast R.M. Film Music: A Neglected Art*) [8]. Єдиним винятком став Гентський МКФ (*Internationaal filmfestival van Vlaanderen-Gent*). Заснований у 1978 році як огляд сту-

дентських робіт, фестиваль поступово завоював міжнародне визнання. У 1985 році він спеціалізувався на дослідженні впливу музики на образну систему фільму. У рамках програми форуму по всьому місту виконували свою музику відомі композитори, такі як Енніо Морріконе, Жорж Дельрю, Нікола Пйовані, Майкл Найман та ін. У наступні десятиліття чимало кінооглядів традиційного спрямування також пропонували своїй аудиторії концерти визначних кінокомпозиторів за участю авторів. На початку 2000-х років, наприклад, французький і американський композитор Моріс Жарр (1924–2009), відомий за музикою до фільмів «Лоуренс Аравійський» (*Lawrence of Arabia*, 1962), «Доктор Живаго» (*Doctor Zhivago*, 1965), «Загибель богів» (*La caduta degli dei*, 1969), «Фатальний потяг» (*Fatal Attraction*, 1987) та ін., дав низку концертів на кінофестивалях у різних країнах. Відповідно до своєї спеціалізації Гентський МКФ проводить конкурс у таких номінаціях: «Кінокомпозитор року», «Найкраща оригінальна музика до фільму», «Найкраща оригінальна пісня для фільму», «Відкриття року», «За особливі досягнення».

У 2011 році польський композитор Ян Качмарек заснував у м. Лодзі фестиваль «Трансатлантик» (*Transatlantyk Film Music Competition™*) [13], у рамках програми якого проводяться два конкурси для молодих композиторів. Перший – *Film Music Competition* – передбачає написання музики до двох короткометражних фільмів. Другий – *Transatlantyk Instant Composition Contest* – створення саундтреку до одного короткометражного фільму відразу після перегляду, що певною мірою є аналогом роботи тапера, який грою на фортепіано супроводжував показ фільмів доби німого кіно. Сама модель написання музики протягом фестивалю є аналогом практик проєкту «Таланти Берлінале» (*Berlinale Talents*), здійснюваного Берлінським МКФ від 2003 року (у 2003–2012 рр. – під назвою *Berlinale Talent Campus*). За час фестивалю

молоді кіномитці, учасники проекту, знімали короткометражні фільми за заздалегідь відібраними сценаріями.

Найбільших результатів на кінофестивальних теренах досяг А. Деспла, нагороджений у Венеції призом за саундтрек до фентезі Г. дель Торо «Форма води» (*The Shape of Water*, 2017) і в Берліні – до психологічної драми Жака Одіара «Моє серце битися перестало» (*De battre mon coeur s'est arrêté*, 2005).

Ще одним форматом взаємодії кінокомпозиторів із кінофестивалями є участь у роботі журі. Проте цей вид співпраці авторів саундтреків із кінофорумами має радше винятковий, ніж системний характер: про це красномовно свідчить статистика, згідно з якою, наприклад, за понад 70 років існування Каннського МКФ у складі журі офіційного конкурсу композитори були задіяні тільки чотири рази: у 1991-му (Вангеліс / *Evangelos Odysseas Papathanassiou*), 1994-му (Лало Шифрін), 2010-му (Александр Деспла) і 2017-му (Габріель Яред).

Ще менше відомо зразків регулярної кооперації композиторів із кінофорумами. Наразі наведемо багаторічну участь київського композитора Вадима Храпачова в роботі відбіркової комісії Київського МКФ «Молодість», де він спеціалізувався на селекції короткометражних фільмів. Водночас кіноогляди є важливим засобом міжкультурної творчої комунікації. Вони спроможні сприяти інтеграції митців до міжнародних проектів. Взірцем такої моделі є участь В. Храпачова в журі Краківського фестивалю короткометражних фільмів, що започаткувало плідну співпрацю композитора з класиком польської анімації Ежи Кучею. У 2002 році їхню спільну картину «Настроювання інструментів» (*Strojenie Instrumentów*, 2000) було відзначено Британською анімаційною премією (*British Animation Awards*) за кращий міжнародний короткометражний фільм.

За радянської доби, коли Всесоюзний кінофестиваль, який почергово проводився в столицях республік СРСР, частково компенсував обмежену можливість участі в міжнародних форумах, композитори цінували його передусім через нагоду налагодити співпрацю з кіномитцями інших національних кінематографій. Фільмографія молдавського композитора Євгенія Доги налічує дев'ятнадцять українських стрічок значною мірою завдяки участі композитора у Всесоюзному кінофестивалі, який 1984 року відбувся в Києві. Є. Дога написав музику до таких українських фільмів, як «Третій у п'ятому ряду» (1984, реж. С. Олійник), «Якщо можеш, прости...» (1984, реж. О. Ітигілов), «Осінні ранки» (1985, реж. О. Муратов) та ін.

З іншого боку, премії кінофестивалю сприяли популяризації музичних творів окремих республік на території всього СРСР. Прикладом може слугувати успіх «Пісні про рушник», написаної П. Майбородою на слова А. Малишка для фільму Кіностудії ім. О. Довженка «Літа молодії» (1958, реж. О. Мішурін). Музику Платона Майбороди до фільму було відзначено першою премією Всесоюзного кінофестивалю, який проходив у Києві в 1959 році. «Літа молодії» стали лідером загальносоюзного прокату (картину переглянуло 36,7 млн глядачів).

Розглянуті в пропонованому дослідженні моделі взаємодії композиторів із кінофестивалями дають змогу виокремити такі формати: 1) участь у конкурсі на кращу музику до фільму; 2) участь у складі журі; 3) проведення майстер-класів і практикумів на кшталт проекту «Трансатлантик»; 4) робота у відбірковій комісії фестивалю; 5) використання кінофестивалю як платформи для міжкультурної комунікації і налагодження міжнародної співпраці. Усі ці види співдії мають свої особливості та перспективи розвитку й становлять інтерес для наукового вивчення.

Примітка

¹ Тьомкін Дмитро / Tiomkin Dimitri (1894–1979) – композитор, автор музики до понад 100 фільмів. Відзначений чотирма преміями «Оскар». Нагороджений Орденом почесного легіону як кавалер і офіцер. Співпрацював з провідними режисерами Голлівуду: А. Хічкоком, Г. Хоуксом, Ф. Капрою, Дж. Стівенсом, Дж. Лі Томпсоном та ін.

Джерела та література

1. Литвинова О. Музика в кінематографі України. Каталог. Ч. 1. Автори музики художньо-ігрових фільмів, які створювалися на кіностудіях України. Київ : Логос, 2009. 403 с.
2. Литвинова О. Музична культура України і документальний кінематограф (за матеріалами ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного) : довідник / НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного ; авт.-упоряд. Ольга Литвинова ; [голов. ред. Г. Скрипник]. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ, 2014. 490 с.
3. Разлогов К. Э. Мои фестивали. Москва : Б.С.Г. Пресс, 2015.
4. Gann J. Behind the Screens: Programmers Reveal How Film Festivals Really Work. Scotts Valley, California : Create Space Independent Publishing Platform, 2012.
5. Holland C. Film Festival Secrets: A Handbook For Independent Filmmakers. Tokyo : Stomp Tokyo, 2008.
6. Horn D. Some Thoughts on the Work in Popular Music. *The Musical Work: Reality or Invention?* Liverpool : Liverpool University Press, 2000.
7. Hing-Yuk Wong C. Film Festivals: Culture, People, and Power on the Global Screen. New Jersey : Rutgers University Press, 2011.
8. Prendergast R. M. Film Music: A Neglected Art. New York ; London : W. W. Norton & Company, 1992.
9. Thomas T. Film Score: The View from the Podium. New Jersey : A. S. Barnes, 1979.
10. Turan K. Sundance to Sarajevo: Film Festivals and the World They Made. Los Angeles : University of California Press, 2002.
11. Zaoralová E. Život s filmem. Praha: Novela bohemia, 2012.
12. URL : <http://www.lamusiquedefilm.net/2018/05/cannes-soundtrack-2018.html>.
13. URL : <https://www.transatlantyk.org/en/muzyka/116,transatlantyk-film-music-competition-2>.

References

1. LYTVYNOVA, Olha. *Music in the Cinema of Ukraine: A Catalogue. Part 1: Authors of Scores for Fictional and Live-Action Films Created at Film Studios of Ukraine*. Kyiv: Logos, 2009, 403 pp. [in Ukrainian].
2. LYTVYNOVA, Olha (author-compiler). *Musical Culture of Ukraine and the Documentary Cinema (Based on Materials of the Hordiy Pshenychnyi Central State Archives of Audio and Visual Documents of Ukraine): A Reference Book*. NAS of Ukraine, M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology, Hordiy Pshenychnyi Central State Archives of Audio and Visual Documents of Ukraine. Edited by Hanna SKRYPNYK. Kyiv: NASU's M. Rylskyi IASFE Press, 2014, 490 pp. [in Ukrainian].
3. RAZLOGOV, Kirill. *My Festivals*. Moscow: B.S.G. Press, 2015, 736 pp. [in Russian].
4. GANN, Jon. *Behind the Screens: Programmers Reveal How Film Festivals Really Work*. Scotts Valley, California: Create Space Independent Publishing Platform, 2012, 234 pp. [in English].
5. HOLLAND, Christopher. *Film Festival Secrets: A Handbook For Independent Filmmakers*. Tokyo: Stomp Tokyo, 2008, 192 pp. [in English].
6. HORN, David. Some Thoughts on the Work in Popular Music. In: Michael TALBOT, ed. *The Musical Work: Reality or Invention?* Liverpool; Liverpool University Press, 2000, pp. 14–34 [in English].
7. HING-YUK WONG, Cindy. *Film Festivals: Culture, People, and Power on the Global Screen*. New Jersey: Rutgers University Press, 2011, 328 pp. [in English].
8. PRENDERGAST, Roy M. *Film Music: A Neglected Art*. New York, London: W. W. Norton & Company, 1992, 329 pp. [in English].
9. THOMAS, Tony. *Film Score: The View from the Podium*. New Jersey: A. S. Barnes, 1979, 266 pp. [in English].
10. TURAN, Kenneth. *Sundance to Sarajevo: Film Festivals and the World They Made*. Los Angeles: University of California Press, 2002, 192 pp. [in English].
11. ZAORALOVÁ, Eva. *Život s filmem* [Life with a Film]. Praha: Novela bohemia, 2012, 237 pp. [in Czech].
12. Patrick. *Cannes Soundtrack: The Winners: 2012–2017*. 10.05.2018 [online]. Available from: <http://www.lamusiquedefilm.net/2018/05/cannes-soundtrack-2018.html> [in French].
13. Available from: <https://www.transatlantyk.org/en/muzyka/116,transatlantyk-film-music-competition-2> [in English].

УДК 739.2:7.038

НАЗАРКЕВИЧ ЄВГЕНІЯ

кандидат мистецтвознавства, старший викладач кафедри образотворчого мистецтва Інституту мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5388-1452>

NAZARKEVYCH YEVHENIYA

a Ph.D. in Art Studies, a senior Lecturer at Fine Arts Department of the Institute of Arts (Borys Hrinchenko Kyiv University). ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5388-1452>

Бібліографічний опис:

Назаркевич, Є. (2021) Адитивні технології та 3D-моделювання в ювелірному мистецтві. *Народна творчість та етнологія*, 2 (390), 113–122.

Nazarkevych, Ye. (2021) Additive Technologies and 3D Modelling in Jewellery Art. *Folk Art and Ethnology*, 2 (390), 113–122.

АДИТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ТА 3D-МОДЕЛЮВАННЯ В ЮВЕЛІРНОМУ МИСТЕЦТВІ

Анотація / Abstract

У статті розглянуто й проаналізовано потенціал інтеграції тривимірних моделей і адитивних технологій у традиційне художнє середовище ювелірного мистецтва. З'ясовано значення та особливості програм для ювелірного 3D-моделювання. Висвітлено стан розвитку тривимірного друку. Представлено опис технологічного процесу створення ювелірних виробів на 3D-принтері. Проаналізовано основні адитивні технології та їх застосування в ювелірному виробництві.

Ключові слова: 3D-моделювання, програми 3D-моделювання, 3D-друк, ювелірні вироби, адитивні технології, 3D-принтер, 3D-художник.

In this article, the authoress explores and analyzes the potential of the integration of 3D models and additive technologies into the traditional artistic medium of jewellery art. The authoress discusses the meaning and attributes of the most common 3D jewellery modelling programmes. The article sheds some light on the development of three-dimensional printing as well. There is a presentation of describing the engineering process of creating jewellery on a 3D printer, and there is an analysis of the main additive technologies, as well as their application in jewellery production.

Keywords: 3D-modelling, 3D-modelling programmes, 3D-printing, jewellery, additive technologies, 3D-printer, 3D-artist.

Виготовлення прикрас і ювелірних виробів за допомогою 3D-моделювання і адитивних технологій стає одним із пріоритет-

них напрямів, що стрімко розвиваються. Біжутерія, надрукована на 3D-принтері, іноді не поступається якостю та естетич-

ними показниками виробів, виготовлено-му за традиційними технологіями. За допомогою 3D-принтера можливо виготовити виріб будь-якої форми та забарвлення [6]. Ювелірне тривимірне моделювання дає змогу втілити в життя будь-яку (навіть найскладнішу та незвичайну) ідею художника. Тривимірне моделювання ювелірних виробів дозволяє створювати максимально точну копію майбутнього виробу протягом короткого відрізка часу, відповідну основним вимогам і параметрам ювелірних технологій; коригувати та вносити правки у тривимірну модель необмежену кількість разів; проектувати колекції на основі одного макета виробу без істотних тимчасових витрат; визначати точну вагу ювелірного виробу на етапі 3D-моделювання [11].

На 3D-принтері можливо надрукувати не тільки біжутерію, але й повноцінну ювелірну прикрасу з дорогоцінного металу – можливості обмежені лише моделлю принтера та коштами на виробництво. Адитивні технології дають змогу також створювати спеціальні моделі з воску чи полімерів, які застосовують для відливання готових виробів. Найчастіше в моделюванні ювелірних прикрас послуговуються саме принтерами для 3D-друку, які працюють з воском або з полімером, адже цей метод є доступнішим, уможливає виготовлення кількох варіантів та моделей виробу.

Для проектування 3D-моделі ювелірного виробу для подальшого його друку на 3D-принтері використовуються такі програми, як Blender (з доповненням JewelCraft), Rhinoceros, 3D-Max та ін. [10]. Адитивні технології в ювелірному мистецтві відкривають сучасні можливості цієї сфери. Цифрове проектування на виробництві стрімко змінюється, за ним майбутнє. Це новий етап свободи – можливість для художників, скульпторів, дизайнерів висловлювати свої ідеї в оригінальній формі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У працях вітчизняних і зарубіжних науковців висвітлені питання, що стосуються теорії

та практики ювелірної справи (Е. Бреполь [1]), ручного виготовлення та стилів ювелірних прикрас, художніх металів України (Р. Шмагало), художнього 3D-проектування серійних ювелірних виробів у векторних програмах (Д. Банах, Т. Бордмен, Г. Грехма, М. Джамбруно, Дж. Джонсон), моделювання з воску для ювелірів і скульпторів (Лоуренс Калінберг), ювелірного лиття (І. Халілов). Опосередковано тема 3D-моделювання розглядається в публікаціях О. Боднара, О. Бойчука, В. Даниленка, В. Мироненка. Технологічні можливості та проблеми комп'ютерної графіки досліджували Т. Басюк, Д. Калина, Д. Кожушко, Г. Чемерис [18].

Етапи виготовлення ювелірних виробів з використанням 3D-принтера, способи їх масового виробництва проаналізували Чонсу Лі та Кюн-Чхоль Ча (Jung-Soo Lee та Kyung-Chul Cha), їх дослідження продовжили М. Рубанка, Н. Остапенко та А. Рубанка [16].

Л. Гнатюк та А. Саулко [7] у своїй статті представили матеріали, які використовуються для створення скульптур, ювелірних виробів, а також для виробництва окремих об'єктів в аерокосмічній галузі. Також проаналізували перспективи доступного 3D-друку, вказуючи, що адитивні технології належать до передових розробок ХХІ ст., серед яких особливу роль відіграє 3D-моделювання.

М. Колосніченко, М. Винничук та ін. [2; 3; 4; 5] акцентують увагу на основних етапах проектування та виготовлення ювелірних виробів, аналізують фактори, що сприяють їх створенню.

Кюнхі Чой (К. Choi) [20] досліджує характеристики, які формують 3D-друк ювелірних виробів, оснований на положеннях фрактальної геометрії шляхом класифікації морфологічних типів 3D-друку ювелірних виробів. Він акцентує увагу на тому, що рівень 3D-друку як найбільш значимої нової технології, що швидко впроваджується в індустрію в ювелірному дизайні, значно виріс. Крім того, швидкий розвиток комп'ютерних технологій із 3D-друком привів до створення нової парадигми, названої

фрактальною геометрією, або новою формою цифрового мистецтва [21; 24; 28; 26].

Фундаментальних досліджень обмаль, переважають публікації рекламного характеру. Сьогодні важливими є узагальнюючі наукові дослідження.

Мета статті – розглянути та проаналізувати можливості використання 3D-моделювання та 3D-друку в ювелірному мистецтві й виробництві ювелірних виробів. Практичне значення дослідження полягає у прирощенні знань у галузі мистецтвознавства та в обґрунтуванні економічної ефективності щодо використання 3D-моделювання й адитивних технологій у ювелірній справі.

Коротка історія і сучасний стан тривимірного друкування. Система швидкого прототипування з використанням фотополімерів, названа «адитивною технологією», була винайдена в 1981 році доктором Хідео Кодама з Нагойського індустріального дослідницького інституту (Японія). Створення моделей відбувалося накладанням шарів. У 1984 році американський дослідник та засновник компанії 3D-Systems Чарльз Халл винайшов стереолітографічний апарат (SLA від англ. Stereolithography Apparatus), завдяки чому з'явилася можливість друкувати 3D-об'єкти, моделі яких були попередньо спроектовані на комп'ютері. Така технологія дістала назву «стереолітографія» (SLA). Як матеріал у цьому пристрої використовувався рідинний полімер на основі акрилу, що під дією ультрафіолетового лазерного випромінювання миттєво застигав, набуваючи необхідної форми. У такий спосіб шар за шаром з полімерного розчину будувалася потрібна модель [27; 29; 30].

На початку 90-х років XX ст. виникають альтернативні технології 3D-друкування, такі як моделювання методом наплавлення (FDM), наплавлення нитки (FFF), вибіркове лазерне спікання (SLS), PolyJetting та ін. Терміни «3D-друк» та «3D-принтер» почали використовувати в 1995 році в Массачусетському технологічному інституті [27].

Після створення стереолітографічної технології (SLA) була винайдена технологія селективного лазерного спікання (англ. Selective Laser Sintering – SLS) Карлом Декардом з Техаського університету, за якою замість рідинного полімеру використовували металевий порошок. Пізніше компанія Stratasys під керівництвом Скотта Крампа розробила новішу технологію – моделювання за методом наплавлення (англ. Fused Deposition Modeling – FDM). З використанням цієї технології 3D-об'єкти створюються шляхом послідовного нанесення шарів матеріалу, через які відтворюються контури комп'ютерної моделі [27; 30]. Як матеріал в означеній технології використовується термопластик, який завантажують у принтер у вигляді спеціальних котушок ниток. Сьогодні ця технологія 3D-друкування є найпоширенішою.

Масового розвитку технологія 3D-друкування набула лише на початку 2000-х років. До середини 2010-х років стала доступною значна кількість конкуруючих технологій, з використанням яких можна здійснювати 3D-друкування [29; 30; 14].

Технологія FDM. Моделювання за методом наплавлення, або Fused Deposition Modeling (FDM), винайшов Скотт Крамп через кілька років після того, як Чарльз Халл винайшов лазерне 3D-друкування. У 1990 році Крамп заснував компанію Stratasys, яка запатентувала цю технологію під брендом FFF. Тому технологія 3D-друкування FDM ще інакше називається «Fused Filament Fabrication (FFF)».

Принцип застосування цієї технології достатньо простий. Саме тому 95 % усіх настільних 3D-принтерів використовують FDM, або FFF. Пластик, такий як PLA або ABS, у формі нитки подається в екструдер. В екструдері пластикова нитка розігрівається й переходить у рідинний стан. За допомогою механічних частин принтера «виконуються» команди з файлу G-коду, і екструдер займає потрібне положення чітко за вказаними координатами. Коли екструдер досягає

заданої позиції, пластик виходить з гарячого сопла, приклеюючись до столу принтера або до попередніх шарів. За секунди після друкування пластик твердіє, і надрукована модель стає твердою. Під час друкування з використанням цієї технології важливо стежити за правильною температурою пластику, основним принтера й повітря в приміщенні; нерівномірне охолодження деталі може призвести до деформації або втрати міцності [15].

Технологія SLA (стереолітографія). В основі 3D-друкування за методом SLA лежить вплив проєктора або лазера на рідинний фотополімер. Лазерний промінь спрямований на зону, де будуть розташовані стінки моделі. Під впливом променя рідина твердіє, після чого готові шари піднімаються над рівнем рідини. Процес повторюється доти, поки не буде надрукована вся модель [14].

Технологія SLS (вибіркове лазерне спікання). З використанням цієї технології матеріали спікаються за допомогою потужного лазера. Шар за шаром за допомогою лазера будується на поверхні порошку проєкція моделі в розрізі. Під впливом лазерного променя окремі частки матеріалу спікаються, за рахунок чого утворюються цільна модель. За допомогою такої технології можна працювати з пластмасами, керамікою, склом. З металами через лазер спікається суміш металевих порошків та спеціального клею. Після закінчення 3D-друкування з металом готову модель поміщають у піч, у якій остаточно сплавляються частки металу й випалюється з'єднувальний клей.

Ця технологія друку в десятки разів дорожча, ніж FDM, оскільки ціна комплектуючих, витратних матеріалів і принтерів набагато вища. Проте точність друкування є більшою в 4–5 разів, ніж у технології FDM [15].

Для того, щоб надрукувати 3D-об'єкт, необхідно створити його 3D-модель. Для цього призначені SD-редактори – спеціальні програмні засоби.

Моделі для 3D-друкування найчастіше зберігаються у файлах формату STL. З використанням спеціальних програм-слайсерів

(від англ. to slice – нарізати) STL-файл перетворюється на G-код. G-код (G-CODE) – це загальноприйнята мова, що застосовується для 3D-принтерів [19].

Хоча тривимірний друк часто називають «магічною технологією», насправді цей процес вимагає тривалої підготовки й подальшої обробки, необхідної для якісного друку [8; 9].

Схема адитивного технологічного процесу друкування 3D-прототипу (перетворення комп'ютерної моделі у фізичну): Запуск 3D-принтера. Увімкнення принтера. З'єднання принтера з комп'ютером. Початок процедури калібрування (визначення правильних параметрів з'єднання, підтвердження зв'язку). Перевірка всіх кінцевих датчиків, датчиків температури (термісторів) і крокових двигунів. Вирівнювання підставки для друку. Очищення і нагрівання підставки для друку (платформи друку). Завантаження нитки. Нагрів друкуючої головки (сопла) і запуск механізму екструдера. Завантаження G-коду для об'єкта, що друкується на принтері. Процес друкування на 3D-принтері. Відокремлення об'єкта від основи. Видалення підкладки, або підтримуючої опори.

3D-друк – це явище вже не так технологічне, як економічне та соціальне. 3D-друк стає найважливішим елементом нової індустріальної революції, що полягає в індивідуалізації виробництва.

3D-друк привертає дедалі більше уваги останнім часом. Галузь застосування варіюється від швидкого створення прототипів до дизайну ювелірних виробів, від домашніх трюків з друкованими малюнками до індивідуальних протезів [17]. Особливою галузю, у якій використовуються 3D-друковані об'єкти, є ювелірне мистецтво, що дає змогу дизайнерам утілювати свої творчі задуми і створювати форми, котрі не можна створити з використанням інших технологій [25].

Останнім часом стійкими лідерами в галузі 3D-моделювання є такі програми і середовища, як Maya, 3D Studio MAX, Blender, Solid Works, Cinema 4D, ZBrush, Houdini,

Octane, Autodesk Mudbox, Quixel, AutoCAD, Lightwave, Rhino, Renderman, Strata StudioPro, Extreme 3D, Simply 3D та ін. Також значної популярності сьогодні набувають такі графічні інтегровані середовища розробки (IDE), як Unity та Unreal Engine 4, що активно використовуються в ігровій інженерії; системи Detailer, MeshPaint 3D, Media Paint та 4D Paint, які дозволяють накладати фактури на поверхні об'єктів та ін. Проте основну частину ринку програмних засобів обробки 3D-графіки займають лише три пакети: 3D Studio MAX фірми Kinetix, вільне програмне забезпечення Blender, Maya, розроблена консорціумом відомих компаній Alias, Wavefront, TDI, Rhinoceros 3D – комерційна NURBS-орієнтована програма для тривимірного моделювання, що здебільшого використовується для промислового дизайну, архітектури, ювелірного та дизайну транспортних засобів, САПР, швидкого прототипування, зворотної розробки, а також у галузі мультимедіа й графічного дизайну [16].

Нині існує чимало спеціалізованих програмних продуктів для ювелірного моделювання: RhinoGold, 3Design CAD, ArtCAM Jewel Smith, ZBrush, Blender, Solid Works, Matrix та ін. Майже кожний зі згаданих вище програмних продуктів поряд із незаперечними перевагами має свої недоліки, головним із яких є відносно висока вартість для вітчизняного користувача [12]. Стандартний набір функцій цих програм включає такі можливості: створення 3D-моделі, швидке й зручне редагування вже існуючих моделей або даних сканування (3D-сканери), можливість додати технологічні ухили, ливники, розрахувати масу виробу, величину усадки, час виготовлення. Безперечно, перевагою комп'ютерного моделювання є те, що вже на цьому початковому етапі, коли до кінцевого виробу ще далеко, можна оцінити його зовнішній вигляд, вагу, технологічність, за необхідності внести конструктивні зміни. Ці програми відрізняються за зручністю користування, застосуванням до конкретних кінцевих цілей, функціями, гнуч-

кістю й креативністю дизайну, потужністю та універсальністю, вартістю та відкритістю доступу (відповідно до вимог авторського права). Пошук оптимального вирішення цієї проблеми в ознайомленні з можливостями комп'ютерних програм, створених для роботи з тривимірною графікою та для побудови тривимірних моделей. Серед різноманіття програм 3D-моделювання складно обрати оптимальний програмний засіб. Здебільшого дизайнери не можуть дозволити собі комерційного програмного забезпечення, тому коло пошуку можна відразу звужити до безкоштовних програм. Тож розглянемо один з програмних засобів 3D-моделювання під назвою «Blender». Це безкоштовний професійний пакет [13; 22] для створення тривимірної комп'ютерної графіки, до якого входять інструменти моделювання, анімації, рендерингу, обробки відео та створення ігрових застосунків.

Серед найважливіших властивостей програми слід зазначити такі: підтримка різноманітних геометричних примітивів, універсальні вбудовані механізми рендерингу, безліч корисних інструментів анімації (інверсна кінематика, скелетна анімація, сіткова деформація, анімація за ключовими кадрами, динаміка м'яких тіл, динаміка твердих тіл), функції нелінійного редагування та комбінування відео [13].

У 1988 році Тон Розендал став співзасновником нідерландської анімаційної студії NeoGeo. Ця студія швидко стала найбільшим осередком 3D-анімації в Нідерландах. У NeoGeo Тон відповідав як за художнє керівництво, так і за внутрішню розробку програмного забезпечення. Після ретельного обговорення було вирішено, що поточний внутрішній набір інструментів 3D необхідно переписати з нуля. Це переписування почалося 1995 року й було привело до створення програмного інструмента 3D, який ми всі тепер знаємо під назвою «Blender» [23].

У 1998 році Тон заснував нову компанію під назвою «Not a Number» (скорочено

NaN) для подальшого просування й розвитку Blender. Бізнес-модель NaN засновувалася на створенні та розповсюдженні комерційних продуктів і наданні послуг, дотичних до використання Blender. У 2000 році компанія забезпечила збільшення свого фінансування кількома інвестиційними компаніями. Метою була розробка безкоштовного інструмента для створення інтерактивного 3D (мереживного) контенту й комерційних версій програмного забезпечення для розповсюдження та публікації. На жаль, через надто малу кількість продажів і довготривалий складний економічний клімат інвестори NaN вирішили закрити всі операції на початку 2002 року, що означало припинення розробки Blender [23].

У травні 2002 року Т. Розендал заснував некомерційний фонд «Blender Foundation». У липні 2002 року йому вдалося переконати інвесторів NaN – домовитися про унікальний план фінансування фонду, щоб спробувати випустити у світ Blender як програму з відкритим кодом. Кампанія «Вільний блендер» була спрямована на те, щоб зібрати 100 000 євро для цього. На загальний подив, кампанія досягла мети в 100 000 євро лише за сім коротких тижнів. У неділю, 13 жовтня 2002 року, Blender був випущений у світ відповідно до умов Стандартної громадської ліцензії GNU. З того дня розробка Blender тривала під керівництвом команди відданих своїй справі добровольців з усього світу на чолі з найпершим розробником програми Т. Розендалом [23].

На початку 2008 року стартував проєкт розробки Blender 2.5: капітальна переробка інтерфейсу користувача, визначення інструментів програмного середовища, система доступу до даних, обробка подій у програмному середовищі та система анімації. Основна мета полягала в тому, щоб заново впровадити ядро Blender, розроблене в середині 1990-х років, і привести його у відповідність до сучасних стандартів інтерфейсу та методів введення. Перша версія Blender 2.5 була представлена на

Siggraph 2009. Відтоді команда розробників онлайн зосередилася на поверненні всіх функціональних можливостей 2.4 й доопрацюванні нового дизайну за специфікаціями. Оскільки ця робота була майже завершена, у 2011 році опублікували фінальний випуск версії 2.5 [23].

У 2012 році акцент був зроблений на подальшу розробку й експорт конвеєра створення візуальних ефектів. Було розглянуто такі теми: відстеження руху, вирішення проблем з камерою, маскування, градація та гарна передача кольору. Щоденний зворотний зв'язок і взаємодія в розробці та використанні програмного забезпечення були однією найвідоміших особливостей Blender (створеного як внутрішній «ін-хауз» творчого інструмента) [23].

Завдяки пожертвам і спонсорам, Blender Foundation сьогодні має двох розробників для втілення підтримки. Ще один розробник, Т. Розендал, працює у Blender Institute, займаючись безпосередньо роботою над програмою Blender.

Від часу, коли Blender став проєктом з відкритим вихідним кодом, був значно доопрацьований інтерфейс програми – додано контекстні меню до всіх можливих функцій, а використання інструментів стало більш логічним і гнучким. Також слід зазначити подальше поліпшення користувацького інтерфейсу з введенням різноманітних кольорних схем, прозорих плаваючих елементів, новою системою перегляду дерева об'єктів та ін. При роботі з Blender можна виокремити два основні режими: об'єктний режим і режим редагування, перехід між якими здійснюється натисканням клавіші Tab. Об'єктний режим здебільшого використовується для роботи з окремими об'єктами, тоді як режим редагування – для маніпуляцій з фактичними даними об'єкта.

Наприклад, полігональна модель. В об'єктному режимі можна її переміщати, змінювати розмір і обертати модель цілком, а режим редагування використовується для роботи з окремими вершинами конкретної

моделі. Також є кілька інших режимів, таких як Vertex Paint і UV Face select [13].

Користувач повністю контролює розташування й організацію графічного інтерфейсу, що робить можливим налаштування інтерфейсу під конкретні завдання, такі як редагування відео, UV mapping та текстурування. Робочий простір програми Blender вважається однією з найбільш новаторських концепцій графічного інтерфейсу для графічних інструментів. Основні переваги програми: можливість безкоштовного використання її повної версії, постійний розвиток та оновлення (остання версія 2.82 вийшла 12 березня 2020 р.), технічна підтримка доступна майже в будь-якій точці планети, невеликий розмір інсталятора, крос-платформність (особливо актуально для навчальних закладів, що одночасно використовують операційні системи сімейства Windows та Linux), можливість створення анімації, монтаж відео, скінінг (прив'язка моделі персонажа до скелета для того, щоб під час руху скелета рухалася й сама модель), можливість роботи з хромакеєм [22; 10].

Найбільш революційною з погляду інтерфейсу і можливостей є програма Maya. Інструментарій Maya зведений у чотири групи: Animation, Modeling, Dynamic, Rendering [8].

Універсальною програмою для 3D-моделювання, яка дає змогу створювати 3D-моделі різної складності й високої точності та повною мірою адаптована під ювелірну справу [24; 19], є комерційне програмне забезпечення для тривимірного NURBS-моделювання Rhinoceros 3D – розробки Robert McNeel & Associates, United States of America.

Rhinoceros 3D – це сучасна потужна професійна система для 3D-моделювання, яка дає змогу створювати, редагувати, аналізувати, візуалізувати і перетворювати NURBS-криві, поверхні, тверді тіла, хмари точок і полігональні мережі. Слід зазначити, що під час використання цього програмного продукту немає жодних обмежень за складністю, сту-

пенем або розміром об'єктів дизайну, крім тих, які зумовлені безпосередньо використанням комп'ютерним обладнанням. До основних переваг Rhinoceros 3D слід віднести вільне моделювання будь-яких 3D-форм з використанням вбудованого потужного інтуїтивно простого набору інструментів; точність, що необхідна для розробки об'єктів дизайну (прототипування, конструювання й аналіз виробів різного призначення – від величезного літака до мініатюрних ювелірних прикрас); повну сумісність з іншими програмними продуктами для проєктування, САМ, візуалізації, анімації та створення ілюстрацій; порівняно невибагливі вимоги до комп'ютерного обладнання [24].

На основі порівняльного аналізу визначено, що комерційне програмне забезпечення для тривимірного NURBS-моделювання Rhinoceros 3D є універсальною програмою для 3D-моделювання. Цей продукт має у своєму активі потужний і водночас простий та інтуїтивно-зрозумілий набір функцій, необхідних для створення 3D-моделі ювелірного виробу будь-якої складності. Формат файлу Rhinoceros (*.3dm) є зручним для обміну NURBS-геометрією. Розробники програми вперше запропонували технологію openNURBS Initiative для забезпечення трансферу просторової геометрії між різними програмами. Неоднорідний раціональний B-сплайн, NURBS (англ. Non-uniform rational B-spline) – математична форма, що застосовується в комп'ютерній графіці для генерування та надання кривих і поверхонь [22].

Художник 3D-графік має володіти технічними знаннями, значною кількістю програм. Кожен обирає собі програму відповідно до завдання. Відповідно до обраного напрямку можуть стати в нагоді знання зі скульптингу, рендерінгу, анімації тощо. І, звичайно, 3D-художник повинен створювати 3D-графіку: моделювання, скульптинг, текстурування, налаштування матеріалів і світла, рендер. Це – базові речі. У спеціальності 3D-Artist є множина розгалужень у різних галузях: художник з освітлення, художник по

ефектах, художник по текстурах, спеціаліст по твердотільному моделюванню, художник по зброї, художник по персонажах, художник ігрового оточення.

Висновки. Цифрові технології змінюють саму концепцію ювелірного виробни-

цтва, роблячи його дешевшим, точнішим, швидшим і зручнішим. У подальших дослідженнях планується розробка методичних вказівок для практичних робіт з технологій тривимірного моделювання та тривимірного друкування для майбутніх ювелірів.

Джерела та література

1. Бреполь Э. Теория и практика ювелирного дела. Санкт-Петербург : Соло, 2000. 528 с.
2. Винничук М. С., Колосніченко М. В. Стилiстичні особливості при проектуванні ювелірних виробів. *Вісник КНУТД. Серія Технічні науки*. 2017. № 4 (112). С. 174–181.
3. Винничук М. С., Колосніченко О. В., Пашкевич К. Л. Аналіз факторів гармонійного поєднання аксесуарів та ювелірних виробів у системі «костюм». *Сучасний стан легкої і текстильної промисловості: інновації, ефективність, екологічність : тези доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції (12–17 вересня 2017 р.)*. Херсон, 2017. С. 122–123.
4. Винничук М. С., Колосніченко М. В. Особливості дизайн-проектування ювелірних виробів. *Актуальні проблеми сучасного дизайну : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (20 квітня 2018 р.)*. Київ, 2018. Т. 1. С. 320–323.
5. Винничук М. С., Колосніченко М. В., Мусієнко В. О., Антоноженко А. Ю. Дизайн-проектування ювелірних виробів на основі принципів трансформації. *Вісник Хмельницького національного університету. Технічні науки*. 2016. № 6 (243). С. 138–144.
6. Врочинська Г. Українські народні жіночі прикраси XIX – початку XX століть. Київ : Родовід, 2015. 108 с.
7. Гнатюк А. Р., Саулко А. В. Визначення особливостей 3D-друку при створенні різноманітних об'єктів дизайну. *Теорія та практика дизайну*. 2018. № 15. С. 39–48.
8. Драченко Д. О., Тесленко О. Є. Сучасне 3D-моделювання. *Центральноукраїнський національний технічний університет*. 2018. URL : http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/bitstream/123456789/7891/5/ilovepdf_com-23-24.pdf (дата звернення: 18.03.2020).
9. Доступная 3D-печать для науки, образования и устойчивого развития / ред. Э. Канесса, К. Фонда, М. Зенаро. Международный центр теоретической физики Абсуд Салам. Триест, Италия : Изд. МТЦФ Отдел научных разработок, 2013. 192 с.
10. Лук'янова Д. Ю., Стьопкін А. В., Турка Т. В. Використання вільнопоширюваного крос-платформного редактору 3D графіки Blender в навчальному процесі. *Технології електронного навчання*. 2016. № 1. С. 3–6.
11. Савельєва О., Артемьєва І., Александрійська С. Інформаційні технології в процесі навчання дизайну ювелірних прикрас. *Геометричне моделювання та інформаційні технології*. 2019. № 1 (7). С. 63–69.
12. Саїтов В. І., Савельєва О. В., Сінько І. С., Красіля О. С. Тривимірне моделювання ювелірних виробів в системі ArtCAMJewelSmith. *Геометричне та комп'ютерне моделювання*. Харківський державний університет харчування та торгівлі. Харків, 2011. Вип. 28. С. 194–200.
13. Саїтов В. І. Формообразование ювелирных изделий. Одесса : Наука и техника, 2007. 155 с.
14. Соловйова О. В. Технології 3D-друку. *Прикладна геометрія та інженерна графіка*. 2020. № 97. С. 136–148.
15. Струтинська О. В. Сучасний стан і перспективи розвитку технологій тривимірного моделювання та друкування. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 2. Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання*. 2018. 20 (27). С. 88–94.
16. Рубанка М. М., Остапенко Н. В., Рубанка А. І. Особливості застосування сучасних програм у дизайн-проектуванні ювелірних виробів. *Art and Design*. 2019. № 4. С. 109–110.
17. Федоров М. М., Тренкіна М. В., Лютий Р. В. Сучасні способи виготовлення майстер-моделей ювелірних виробів в технологічному процесі лиття за виплавлюваними моделями. *Вісник Донбаської державної машинобудівної академії*. 2017. № 2 (41). С. 76–81.
18. Чемерис Г. Ю. Аналіз засобів тривимірної графіки для навчання майбутніх бакалаврів з комп'ютерних наук. *Інформаційні технології в освіті та науці : зб. наук. праць*. 2017. Вип. 1 (9). С. 283–287.
19. Chakravorty D. STL – File Format for 3D Printing – Simply Explained. All3DP World's #1 3D Printing Magazine. February 14, 2019. URL : <https://all3dp.com/what-is-stl-file-format-extension-3d-printing> (дата звернення: 20.03.2020).
20. Choi K. A Study on the Characteristics of 3D Printing Jewelry Design Utilizing with Fractal Geometry. *Journal of Fashion Business*. 2017. 21 (5). P. 136–150.
21. Eom S. H. A study on diverse expression in modern fashion through the principle of fractal geometry. *Journal of the Costume Culture*. 2010. 8 (4). P. 704–706.
22. Falkner M., Pourgouris E. Designing and Making Rings and Bangles. Marlborough (United Kingdom) : Crowood Press, 2017. 270 p.

23. History. Blender Foundation. Amsterdam, July 2013. URL : <https://www.blender.org/foundation/history/> (дата звернення: 01.03.2020).

24. Kim M. J. Study on jewelry design of optical pattern using the fractal formative principle (Unpublished doctoral dissertation). Gimhae (South Korea) : Kaya University, 2011.

25. Lehmann A., Ehrmann A., Finsterbusch K. Optimization of 3D printing with flexible materials / International Textile Conference. Stuttgart, Germany, 2017.

26. MacLachlan L. Phase quintuple neckpiece. URL : <https://lynnemaclachlan.co.uk/collections/all-jewellery/products/copy-of-phase-statement-earrings> (дата звернення: 10.09.2017).

27. Palermo E. Fused Deposition Modeling: Most Common 3D Printing Method. Livescience. September 19, 2013. URL : <https://www.livescience.com/39810-fused-deposition-modeling.html> (дата звернення: 27.03.2020).

28. Son J. M. & Hwang I. C. Study on jewelry design applying formative principle in fractal geometry. *Journal of the Korea Society of Art & Design*. 2017. 20 (1). 193 p.

29. The 3D printing technologies. All3DP. URL : <https://www.all3dp.com/3d-printing-technologies-and-the-3d-printing-process> (дата звернення: 02.04.2020).

30. The Types of 3D Printing Technology. 3D Printing Technology Guide. All3DP. 2020. February 7. URL : <https://all3dp.com/1/types-of-3d-printers-3d-printing-technology/> (дата звернення: 23.03.2020).

References

1. BREPOHL, Erhardt. *The Theory and Practice of Goldsmithing*. Translated from the German by V. KUZNETSOV. St. Petersburg: Solo, 2000, 528 pp. [in Russian].

2. VYNNYCHUK, Maiya, Maryna KOLOSNICHENKO. Stylistic Features While Designing Jewellery. In: Ihor PANASIUK, ed.-in-chief, *Bulletin of the Kyiv National University of Technologies and Design. Technicaal Sciences Series*. Kyiv 2017, no. 4 (112), pp. 174–181 [in Ukrainian].

3. VYNNYCHUK, Maiya, Olena KOLOSNICHENKO, Kalyna PASHKEVYCH. Analysis of Factors of Harmoniously Combining Accessories and Jewellery in the Suit System. In: *Abstracts of Reports of the IIIrd International Theoretical and Practical Conference «The Current State of Light and Textile Industries: Innovation, Efficiency, and Environmental Friendliness» (Kherson, September 12–17, 2017)*. Kherson: KhNTU, 2017, pp. 122–123 [in Ukrainian].

4. VYNNYCHUK, Maiya, Maryna KOLOSNICHENKO. Features of Jewellery Design. In: *Collected Materials of the International Theoretical and Practical Conference «Current Issues of Modern Designing (April 20, 2018)*. Kyiv, 2018, vol. 1, pp. 320–323 [in Ukrainian].

5. VYNNYCHUK, Maiya, Maryna KOLOSNICHENKO, Volodymyr MUSIYENKO, Anastasiya ANTONIUZHENKO. Jewellery Design Based on the Principles of Transformation. In: Mykola SKYBA, ed.-in-chief, *Herald of the Khmelnytskyi National University. Technical Sciences*. Khmelnytskyi, 2016, no. 6 (243), pp. 138–144 [in Ukrainian].

6. VROCHYNSKA, Hanna. *Ukrainian Folk Women's Jewellery of the 19th – Early 20th Centuries*. Kyiv: Genealogy, 2015, 108 pp. [in Ukrainian].

7. HNATIUK, Liliya, Aliona SAULKO. Determining the 3D Printing Features while Creating a Variety of Design Objects. In: Iryna KUZNETSOVA, ed.-in-chief, *Theory and Practice of Design: Collected Scientific Papers*. National Aviation University. Kyiv: NAU Press, 2018, iss. 15, pp. 39–48 [in Ukrainian].

8. DRACHENKO, D., O. TESLENKO. Modern 3D Modelling. In: *Prospective Trends of Developing Mod-*

ern Information Systems and Technologies: Collected Abstracts of Reports at the All-Ukrainian Scientific and Practical Student Conference in Kropyvnytskyi on April 18, 2018. Kropyvnytskyi: CUNTU, 2018, pp. 23–24. In: *Central Ukrainian National Technical University*. 2018 [online]. Available from: http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/bitstream/123456789/7891/5/ilovepdf_com-23-24.pdf (last retrieved: 18.03.2020) [in Ukrainian].

9. CANESSA, Enrique, Carlo FONDA, Marco ZENNARO (eds.). *Low-Cost 3D Printing for Science, Education & Sustainable Development*. ICTP – The Abdus Salam International Centre for Theoretical Physics. Trieste, Italy: AS ICTP – Science Dissemination Unit Press, 2013, 192 pp. [in Russian].

10. LUKYANOVA, Daryna, Andriy STIOPKIN, Tetiana TURKA. Using Blender, a Free and Open-Source Cross-Platform 3D Computer Graphics Software Toolset, in the Learning Process. In: *TeXnology of E-Learning*, 2016, no. 1, pp. 3–6 [in Ukrainian].

11. SAVIELYEVA, Olena, Inna ARTEMYEVA, Stanislava ALEKSANDRIYSKA. Information Technologies in the Process of Learning Jewellery Design. Vasyl Sukhomlynskyi Mykolayiv National University. In: Serhiy USTENKO, ed.-in-chief, *Geometric Modelling and Information Technologies: A Scholarly Journal*. Mykolayiv: VSMNU Press, 2019, April, no. 1 (7), pp. 63–69 [in Ukrainian].

12. SAITOV, V., Olena SAVIELYEVA, Inna SINKO, O. KRASILIA. Three-Dimensional Modelling of Jewellery in the ArtCAM JewelSmith System. In: *Geometric Modelling and Computer Simulation. Proceedings of the Kharkiv State University of Food Technology and Trade..Kharkiv: KSUFTT*, 2011, no. 28, pp. 194–200 [in Ukrainian].

13. SAITOV, V. *The Formation of Jewellery Olives*. Odesa: Science and Technology, 2007, 155 pp. [in Russian].

14. SOLOVYOVA, Olena. 3D Printing Technologies. In: Volodymyr VANIN, ed.-in-chief, *Applied Geometry and Engineering Graphics: An Interdepartmental Scientific and Technical Collection*. Kyiv National University of

Construction and Architecture, Ukrainian Association of Applied Geometry. Kyiv: KNUCA, 2020, iss. 97, pp. 36–148 [in Ukrainian].

15. STRUTYNSKA, Oksana. Modern State and Prospects of Development of the 3D Modelling and 3D Printing Technologies. In: Viktor ANDRIUSHCHENKO (editorial board's chair). *Scientific Journal of the Mykhaylo Drahomanov National Pedagogical University. Series 2: Computer-Based Learning Systems: Collected Scientific Papers*. Kyiv, 2018, no. 20 (27), pp. 88–94 [in Ukrainian].

16. RUBANKA, Mykola, Nataliya OSTAPENKO, Alla RUBANKA. Features of Applying Modern Programmes in Jewellery Design. In: Ivan HRYSHCHENKO, ed.-in-chief, *Art and Design: A Scholarly Journal*. Kyiv: National University of Technologies and Design. Kyiv: KNUVD, 2019, no. 4, pp. 109–118 [in Ukrainian].

17. FEDOROV, Mykola, M, TRENKINA, Rostyslav LIUTYI. Modern Methods of Making Jewellery Reference Models in the Casting Technological Process after Smelting Patterns. In: Viktor KOVALIOV, ed.-in-chief, *Herald of the Donbas State Engineering Academy: Collected Scientific Papers*. Kramatorsk, 2017, no. 2 (41), pp. 76–81 [in Ukrainian].

18. CEMERYS, Hanna. Analysing the Tools of 3D Graphic Arts for Teaching Future Computer Science Bachelors. In: Viacheslav OSADCHYI, ed.-in-chief, *Information Technologies in Education and Science: Collected Scientific Papers*. Melitopol: Bohdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University, 2017, vol. 1, iss. 9, pp. 283–287 [in Ukrainian].

19. CHAKRAVORTY, Dibya. Standard Tessellation Language STL File Format (3D Printing) – Simply Explained. *All3DP World's №1 3D Printing Magazine*. February 14, 2019 [online]. Available from: <https://all3dp.com/what-is-stl-file-format-extension-3d-printing> (last retrieved: 20.03.2020) [in English].

20. CHOI, Kyunghye. A Study on the Characteristics of 3D Printing Jewelry Design Utilizing with Fractal Geometry. In: *Journal of Fashion Business*. The Korean Society of Fashion Business. 2017, vol. 21, iss. 5, pp. 136–150 [in Korean].

21. EOM So Hee. A Study on Diverse Expression in Modern Fashion through the Principle of Fractal Geometry. In: *he Research Journal of the Costume Culture*. The Costume Culture Association. 2010, vol. 18, iss. 4, pp. 703–716 [in Korean].

22. FALKNER, Miranda, Evangelos POURGOURIS. *Designing and Making Rings and Bangles*. Marlborough (United Kingdom): Crowood Press, 2017, 270 pp. [in English].

23. ROOSENDAAL, Ton. *History. Blender Foundation*. In: *Blender.org*. Amsterdam, July 2013 [online]. Available from: <https://www.blender.org/foundation/history/> (last retrieved: 01.03.2020) [in English].

24. KIM, MinJung. *Study on Jewelry Design of Optical Pattern Using the Fractal Formative Principle* (Unpublished Doctoral Dissertation). Gimhae (South Korea): Kaya University, 2011 [in Korean].

25. LEHMANN, Anja, Andrea EHRMANN, Karin FINSTERBUSCH. Optimization of 3D Printing with Flexible Materials. In: Sabine KELLER, ed., *Proceedings of the Aachen-Dresden-Denkendorf International Textile Conference, Stuttgart (Germany), November 30 – December 1, 2017*. Denkendorf: Deutsche Institute für Textil- und Faserforschung Denkendorf [DITF], 2017 [in English].

26. McLACHLAN, Lynne. *Phase Quintuple Neck-piece* [online]. Available from: <https://lynnemacachlan.co.uk/collections/all-jewellery/products/copy-of-phase-statement-earrings> (last retrieved: 10.09.2017) [in English].

27. PALERMO, Elizabeth. Fused Deposition Modeling: Most Common 3D Printing Method. In: Jeanna BRYNER, ed.-in-chief, *Live Science*. September 19, 2013 [online]. Available from: <https://www.livescience.com/39810-fused-deposition-modeling.html> (last retrieved: 27.03.2020) [in English].

28. SON, Ji min, & HWANG, In chul. Study on Jewelry Design Applying Formative Principle in Fractal Geometry. In: *Journal of the Korea Society of Art & Design*. Korea Society of Art & Design. 2017, vol. 20, iss. 1, pp. 187–204 [in Korean].

29. LANSARD, Martin. Categories of 3D Printing Technologies. ANIWAA. February 27, 2020 [online]. Available from: <https://www.aniwaa.com/3d-printing-technologies-and-the-3d-printing-process> (last retrieved: 02.04.2020) [in English].

30. 3D Printing Technology Guide. The Types of 3D Printing Technology. *All3DP World's №1 3D Printing Magazine*. February 7, 2020 [online]. Available from: <https://all3dp.com/1/types-of-3d-printers-3d-printing-technology> (last retrieved: 23.03.2020) [in English].

НОВАК ВАЛЕНТИНА

доктор філологічних наук, професор кафедри російської та світової літератури Гомельського державного університету імені Франціска Скорини.

NOVAK VALENTYNA

a Doctor of Philology, a professor at Russian and World Literature Department of the Franciśak Skarýna Homiel State University

Бібліографічний опис:

Новак, В. (2021) [Рэцэнзія] Традыцыі жывёлагадоўлі Беларусі / Г. І. Каспяровіч [і інш.]; навук. рэд. Г. І. Каспяровіч. Мінск : Беларус. Навука, 2019. 467 с. (на беларус.). *Народна творчість та етнологія*, 2 (390), 123–126.

Novak, V. (2021) [Review] KAŚPIAROVICH, Halina et al. *Traditions of Animal Husbandry in Belarus*. Scientifically edited by Halina KAŚPIAROVICH. Mensk: Belarusian Science, 2019, 467 pp. [in Belarusian]. *Folk Art and Ethnology*, 2 (390), 123–126.

[Рэцэнзія] Традыцыі жывёлагадоўлі Беларусі / Г. І. Каспяровіч [і інш.]; навук. рэд. Г. І. Каспяровіч. Мінск : Беларус. Навука, 2019. 467 с. (на беларус.)

У 2019 годзе выйшла з друку кніга «Традыцыі жывёлагадоўлі Беларусі» (Мінск, 2019), якая прысвечана комплекснаму даследаванню традыцый жывёлагадоўлі на тэрыторыі Беларусі. Навуковы рэдактар гэтага фундаментальнага выдання і аўтар асобных раздзелаў – вядомы беларускі вучоны, доктар гістарычных навук Галіна Іванаўна Каспяровіч, якая ўжо шмат гадоў шчыра і натхнёна працуе ў галіне айчынай этналогіі.

У кнізе выкарыстаны аўтэнтычныя экспедыцыйныя этнаграфічныя матэрыялы, як сабраныя асабіста аўтарам і іншымі членамі аўтарскага калектыву, так і архіўныя матэрыялы розных фондаў, прыведзены шматлікія статыстычныя звесткі, літаратурныя крыніцы.

Ва ўводзінах Г. І. Каспяровіч абгрунтавала актуальнасць выдання вышэйназванай калектыўнай манаграфіі, падкрэсліўшы, што ў гаспадарчай дзейнасці беларусаў, у тым ліку і ў жывёлагадоўчым кірунку развіцця, занатаваны каштоўныя «артэфакты матэрыяльнай, сацыяльнай і духоўнай культуры», якія адлюстроўваюць «вопыт, народныя веды, навыкі, звычаі, абрады, стэрэатыпы паводзін беларусаў» (с. 4). На думку даследчыцы, надзвычай важна спасцігнуць механізмы захавання традыцый народнай культуры ў яе лакальных варыянтах» (с. 4). Змест уводзін дазволіў пераканацца, што Г. І. Каспяровіч і іншыя супрацоўнікі, якія працавалі пад яе кіраўніцтвам, правялі ґрунтоўную работу па падрыхтоўцы дадзенага выдання, у якім комплексна, з выкарыстаннем шматлікіх фактаў розных сумежных навук, ахарактарызавана культура жывёлагадоўлі, паказаны асаблівасці яе адаптацыі і трансфармацыі.

У першай главе «Традыцыі вытворчай дзейнасці беларусаў у XV – пачатку XX ст.» лагічна вылучаны такія раздзелы, як «Вывучэнне жывёлагадоўлі беларусаў у сярэдзіне

XIX – пач. XXI ст.», «Прыродныя ўмовы развіцця жывёлагадоўлі», «Жывёлагадоўля ў маёнтках і фальварках», «Жывёлагадоўля ў сялянскіх гаспадарках», «Гужавы транспарт», «Свойскія жывёлы ў традыцыйным светапоглядзе беларусаў», «Пчалярства ў традыцыйным светапоглядзе беларусаў», «Сельскагаспадарчая адукацыя». Змест першага раздзела, падрыхтаванага Г. І. Каспяровіч, прысвечаны гістарыяграфічнаму агляду даследавання жывёлагадоўчай галіны як аднаго з прыярытэтных кірункаў развіцця гаспадаркі беларусаў. Даследчыцай засяроджана ўвага на працах П. М. Шпілеўскага, А. С. Дамбавецкага, М. Я. Нікіфароўскага, П. В. Шэйна, І. А. Сербавы і інш., дзе аўтарамі былі змешчаны пэўныя звесткі па пытаннях развіцця жывёлагадоўлі.

Г. І. Каспяровіч падкрэсліла асаблівую каштоўнасць матэрыялаў, прадстаўленых А. С. Дамбавецкім, які выявіў фактары, што ўплываюць на становішча жывёлагадоўлі. Падкрэсліваючы, што даследчыкам былі «паказаны асаблівасці ўтрымання, развядзення і прадукцыйнасці буйной рагатай жывёлы і коней, звернута ўвага на хваробы жывёлы, выяўлена дынаміка эпідэміяў, змешчаны звесткі па рыбалоўстве, спосабах лову і прыладах працы, пчалярстве, лугавых угоддзях і травасеянні» (с. 11), Г. І. Каспяровіч адзначае, што «матэрыялы, змешчаныя ў кнізе, падмацаваны шматлікімі статыстычнымі данымі» (с. 11). Аўтарам небеспадасна высока ацэнены і працы М. Я. Нікіфароўскага «Очерки простонародного життя-быття в Витебской Белоруссии...» (Витебск, 1895 г.) (адзначаны факт каштоўнасці этнаграфічных матэрыялаў «аб гадаванні буйной рагатай жывёлы, коней, авечак, свіней у сялянскай гаспадарцы, вырабе летніх і зімніх сродкаў транспарту, відах збруі і спосабах іх выкарыстання, нарыхтоўцы сена, пчалярстве і рыбалоўстве» (с. 11), «Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах» (Витебск, 1897 г.) (прыведзены цікавыя прыкметы і павер'і, звязаныя з жывёламі і птушкамі, апісаны хваробы жывёл і спосабы іх лячэння).

Вылучаныя ў манаграфіі тры перыяды ў даследаванні праблемы эвалюцыі традыцый жывёлагадоўлі разгледжаны ў шырокім гістарычным кантэксце сацыяльна-эканамічных, палітычных, этнічных працэсаў развіцця дзяржавы. Характарызуючы другі перыяд у гісторыі вывучэння жывёлагадоўлі, Г. А. Каспяровіч звяртае ўвагу на пераважную засяроджанасць вучоных у 1920–1980 гг. на матэрыяльных аспектах, звязаных найперш з гэтай галіной гаспадарчай дзейнасці беларусаў, а таксама на вымушаны перапынак у 1940–1950 гг. у даследаванні культуры жывёлагадоўлі, што было абумоўлена аб'ектыўнымі гістарычнымі фактамі (калектывізацыя, падзеі Вялікай Айчыннай вайны).

Як адзначае даследчыца, канец XX – пачатак XXI ст – той перыяд, калі назіраецца комплексны падыход этнолагаў да вывучэння традыцый жывёлагадоўлі, калі актыўна выкарыстоўваюцца матэрыялы іншых навук: фалькларыстыкі, этналігістыкі, археалогіі, міфалогіі, гісторыі, статыстыкі і інш. Самае галоўнае, на думку Г. І. Каспяровіч, – захаваць каштоўныя традыцыі жывёлагадоўчай практыкі мінулага як «у калектывных, так і ў асабістых сялянскіх і фермерскіх гаспадарках Беларусі» (с. 15).

Заслугоўвае ўвагі змястоўны характар іншых раздзелаў першай главы, лагічным працягам якой з'яўляецца разгляд прыродных умоў развіцця жывёлагадоўлі. У гэтым раздзеле, аздобленым прыгожымі ілюстрацыямі краявідаў розных рэгіёнаў Беларусі, ахарактарызаваны рэльеф, пералічаны яго самыя высокія ўчасткі, вылучаны чатыры геаграфічныя вобласці, якімі абумоўлена фізіка-геаграфічнае раянаванне рэспублікі, ахарактарызаваны такія фактары для вядзення сельскай гаспадаркі, як кліматычныя ўмовы, глебаўтваральныя працэсы, прыроднае расліннае покрыва, кармавыя ўгоддзі і інш.

Раздзел, звязаны з асвятленнем стану і эвалюцыі жывёлагадоўлі ў маёнтках і фальварках, знаёміць з каштоўнай інфармацыяй пра гадаванне жывёлы. У сувязі з гэтым уражвае колькасць

крыніц, вивучаных і сістэматызаваных Г. І. Каспяровіч, зыходзячы з якіх аўтар кампетэнтна прадстаўляе гісторыка-генетычны ракурс развіцця адной з найважнейшых падсістэм аграрнай вытворчай культуры. Падрабязна разглядаюцца ў раздзеле «Жывёлагадоўля ў сялянскіх гаспадарках» пытанні, звязаныя з удасканальваннем метадаў развядзення буйной рагатай жывёлы, паляпшэннем яе пароды. Даследчыцай глыбока прааналізаваны матэрыялы па аказанні зоатэхнічнай і ветэрынарнай дапамогі насельніцтву з боку ўрадавых і земскіх арганізацый, што садзейнічала развіццю конегадоўлі: «Мерапрыемствы, якія праводзіліся імі па распаўсюджванні ведаў па конегадоўлі, уладкаванні злучных пунктаў з племяннымі жарабцамі-вытворнікамі, арганізацыі выставак, палепшылі конегадоўлю, асабліва прыкметныя зрухі ў лепшы бок гэтай галіны назіраліся з 1912 г.» (с. 87).

Не менш цікавым атрымаўся раздзел, прысвечаны гужавому транспарту (аўтар Л. Г. Марковіч), дзе разгледжаны сродкі руху, што выкарыстоўваліся ў залежнасці ад пары года. Заслугоўваюць увагі, напрыклад, адзначаныя аўтарам рэгіянальныя асаблівасці колавых сродкаў транспарту, сярод якіх «шырокае распаўсюджанне ў беларускіх губернях мелі калёсы, мясцовыя назвы – “воз”, “драбяз”, «драбіны”, “мажары»» (с. 113), а таксама заўвагі адносна сацыяльнай прыналежнасці транспарту ў залежнасці ад канструкцыі, знешняй формы, аздаблення. Змест параграфа выдатна ілюстраваны, што дае магчымасць чытачам убачыць, як выглядалі брычка, фаэтон, воз-драбяз, якой была конская вупраж, з якіх элементаў яна складалася.

Раздзел «Свойскія жывёлы ў традыцыйным светапоглядзе беларусаў», аўтарам якога з’яўляецца Л. П. Сівурава, дэманструе стан народных ведаў, звязаных з доглядам і ўтрыманнем свойскай жывёлы. Даследчыца засяроджвае ўвагу на этнаветэрынарыі, якая займае важнае месца ў сістэме народных ведаў і ўключае, «акрамя рацыянальных спосабаў лячэння свойскай жывёлы» (с. 131), «звычаі, абрады, рытуалы, павер’і, прыкметы, забароны, жывёлагадоўчую магію і чарадзеіства» (с. 131), што дапамагаюць раскрыць асаблівасці светапогляду беларусаў. Варта падкрэсліць, што Л. П. Сівурава прадставіла ўдалае сістэмнае даследаванне традыцыйных народных вераванняў, абапіраючыся на працы этнолагаў, фалькларыстаў, этналінгвістаў, а таксама на архіўныя матэрыялы. Даследчыцай ахарактарызаваны лекавыя сродкі расліннага паходжання, да якіх звярталіся ў ветэрынарнай практыцы, названы калектыўныя спосабы абароны статкаў, прыведзены магічныя прыёмы іх лячэння і засцярогі ад звышнатуральнага ўздзеяння нячыстай сілы, адзначаны абрады абворвання вёскі магічным колам і куплі-продажу свойскай жывёлы і інш. Зробленыя аўтарам напрыканцы змястоўнага раздзела вывады пераконваюць, наколькі важнымі ў жывёлагадоўчай практыцы беларусаў былі іх традыцыйныя веды, што складалі надзейны падмурак светапогляду.

Адметнай структурай ў манаграфіі выдзяляецца раздзел «Пчалярства ў традыцыйным светапоглядзе беларусаў», падрыхтаваны А. Ю. Бабіч. Паводле меркаванняў аўтара, «складаная сістэма пчалярскай тэхнікі і тэхналогіі, унікальнасць і запатрабаванасць прадуктаў пчалярства (якія апроч іншага шырока выкарыстоўваліся ў рытуальна-абрадавых практыках), сакралізацыя пчалы ў міфалогіі і фальклоры спрыялі фарміраванню асобнай групы ўяўленняў, звязаных з пчалярскай справай, якая вылучаецца ў комплексе традыцыйнага светапогляду беларусаў» (с. 179). Абраныя ў якасці асобных назваў прыказкі і прымаўкі («Рой роем, а ты і сам не спі», «Пчаляр ды доктар у лесе не памрэ», «Не налавіўшы пчол, не есці мёду», «Толькі да Іллі паглядай на вуллі», «Адна пчала мёду не наносіць») адпавядаюць зместу раздзела і прыцягваюць пільную увагу да асвятлення пытанняў, звязаных з апісаннем знешняга выгляду калодных вуляў вертыкальнай і гарызантальнай форм, характарыстыкай ляснога пчалярства, працэсу лоўлі раёў, дзейнасці пчалара на пасецы і аналізам апатрапейных магічных прыёмаў, што актыўна выкарыстоўваліся ў гэтай

спецыялізаванай галіне гаспадарчай дзейнасці беларусаў. Аўтар звяртаецца непасрэдна да прыкмет і павер'яў і замоўных формул, звязаных з пчоламі, каб глыбей раскрыць адметныя рысы традыцыйнага светапогляду беларусаў.

У другой главе «Культура жывёлагадоўлі беларусаў у 1920–1980-я гг.» знайшлі змястоўнае адлюстраванне праблемы, звязаныя з эвалюцыяй і структурнымі зменамі ў жывёлагадоўчым комплексе, нарыхтоўкай і захаваннем кармоў, выпасам жывёлы і пастухоўствам, пчалярствам, развіццём рыбаловодства і рыбаводства. Даследчыца Г. І. Каспяровіч, асэнсаваўшы аб'ёмны матэрыял, падрабязна прасачыла за станам развіцця жывёлагадоўлі ў савецкі перыяд. Выкладзеныя аўтарам тэзісы адносна структурных змен у жывёлагадоўчым комплексе падмацаваны шматлікімі архіўнымі матэрыяламі, дакументамі і неабходнымі статыстычнымі дадзенымі. Структураванне матэрыялу ў раздзеле «Эвалюцыя і структурныя змены ў жывёлагадоўчым комплексе» арганізавана, як і ў папярэднім раздзеле, у адпаведнасці з семантыкай прыказак і прымавак, што з самага пачатку выкладання навуковых звестак не можа не зацікавіць чытача.

У раздзеле «Выпас жывёлы. Пастухоўства» Г. І. Каспяровіч прыводзіць цікавыя рэгіянальныя матэрыялы пра абрад першага выгану жывёлы на пашу, характарызуе два асноўныя спосабы пасьбы (вольная і загонная) у сувязі са з'яўленнем і развіццём калектывных форм гаспадарак, характарызуе новыя тэхналогіі пасьбы, неад'емныя атрыбуты пастуха, асаблівасці нарыхтоўкі кармоў і іх захавання.

Трэцяя глава манаграфіі «Жывёлагадоўля ў сучасны перыяд (канец XX – пачатак XXI ст.)» уключае раздзелы, прысвечаныя сучаснаму стану развіцця жывёлагадоўлі ў аграпрамысловых прадпрыемствах, падсобных сялянскіх і фермерскіх гаспадарках. Г. І. Каспяровіч, звяртаючы ўвагу на тыя фактары, дзякуючы якім працягвае развіццё эканамічны механізм гаспадарання, адзначае цікавыя факты арганічнай спалучанасці навацый і традыцый. Аўтар да месца прыводзіць праграмы ўдасканалення аграпрамысловага комплексу, якія прымаліся на працягу 2001–2016 гг., аналізуе сучасныя тэхналогіі павышэння генетычнага патэнцыялу дойнага статка, адзначае пэўныя змены, што адбываюцца ва ўтрыманні, кармленні, доглядзе за жывёлай, падкрэслівае факты значнай трансфармацыі традыцыйных абрадаў. Г. І. Каспяровіч слушна адзначае, што «ў гаспадарчай дзейнасці сельскіх падворкаў найбольш поўна захоўваюцца традыцыі жывёлагадоўлі (стаўленне да жывёлы, яе кармленне, гадаванне, лячэнне, узнаўленне). Багаты вопыт, навыві жывёлагадоўлі перадаваліся з пакалення ў пакаленне, становячы ўплывалі на фарміраванне такіх важных рыс беларускага народа, як працавітасць, памяркоўнасць, адказнасць, разважлівасць» (с. 379).

Заслугоўвае ўвагі і асобны раздзел кнігі, прысвечаны развіццю традыцыйных і новых форм жывёлагадоўлі ў фермерскіх гаспадарках, якія ў Беларусі дынамічна развіваюцца і з'яўляюцца важным фактарам умацавання «эканамічных асноў жыцця беларускай вёскі» (с. 397).

Не могуць не зацікавіць чытачоў і раздзелы пра конегадоўчую гаспадарку Беларусі, а таксама святы мёду, якім належыць важнае месца ў сучасным культурным жыцці беларусаў. Шмат цікавай інфармацыі можна атрымаць, пазнаёміўшыся з дзейнасцю патомных пчаляроў, якія глыбока перакананы, што догляду за пчоламі трэба пастаянна вучыцца, а яшчэ варта памятаць, што калі чалавек адносіцца да гэтага рамяства «з голым разлікам, меркантильнымі намерамі, то ў яго рана ці позна і пчолы сыдуць, і людзям карысці не прынясе. Поспех жа прыходзіць толькі да чалавека добрасумленнага, да таго, хто любіць пчол» (с. 423).

Навуковае выданне «Традыцыі жывёлагадоўлі Беларусі» адрозніваецца тым, што праблемы, звязаныя з культурай жывёлагадоўлі беларусаў, раскрыты ў кантэксце гарманічнай повязі гістарычнага, этналагічнага, фальклорнага-міфалагічнага аспектаў. Несумненна, што абазначаная тэма, звязаная з развіццём жывёлагадоўчай гаспадаркі, уяўляе сабой перспектывны кірунак даследавання і ў далейшай навуковай дзейнасці этнолагаў.

ФІЛІНІЮК АНАТОЛІЙ

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

FILINIUK ANATOLIY

a Doctor Of History, professor, a head of History of Ukraine Department of the Ivan Ohienko Kamyanets-Podilskyi National University

Бібліографічний опис:

Філініук, А. (2021) [Рецензія] Іваневич Л. А. Традиційний одяг українців Поділля (друга половина XIX – початок XXI ст.): історія, класифікація, конструктивно-художні та регіонально-локальні особливості : рукопис. *Народна творчість та етнологія*, 2 (390), 127–129.

Filiniuk, A. (2021) [Review] Ivanevych, L. Traditional Attire of Podillian Ukrainians (Latter Half of the XIXth to Early XXIst Century): History, Classification, and Constructive-Artistic and Regional-Local Features: A Manuscript. *Folk Art and Ethnology*, 2 (390), 127–129.

[Рецензія] Іваневич Л. А. Традиційний одяг українців Поділля (друга половина XIX – початок XXI ст.): історія, класифікація, конструктивно-художні та регіонально-локальні особливості : рукопис

Одним із важливих і пріоритетних напрямів сучасної історичної науки є пізнання та розкриття ролі й місця традиційних комплексів убрання в історико-культурній спадщині українського народу. Ідеться не лише про теоретичний аспект вивчення процесів формування та розвитку народних строїв, а й передусім про практичне використання національних традицій у формуванні сучасного культурно-естетичного профілю українців. Тому у вітчизняній історіографії кінця XX – початку XXI ст. намітилася тенденція репрезентувати локальну та регіональну специфіку культури повсякдення з метою її максимального залучення для формування сучасних художньо-естетичних зразків вжитково-побутової культури. В означеному контексті й полягає актуальність монографічної роботи Л. А. Іваневич.

Монографія складається зі вступу, п'яти розділів (із їх структуруванням на підрозділи) та висновків (як до кожного розділу, так і загальних – до цілої праці), списку використаних джерел, переліку умовних скорочень і додатків. Авторка подала ґрунтовний аналіз історіографії проблеми, стану її наукової розробленості й характеру джерельної бази; визначила теоретико-методологічні засади дослідження; окреслила критерії та особливості визначення територіальних меж історико-етнографічної зони Поділля; розкрила історичні та соціально-економічні умови формування, розвитку й модифікації традиційного вбрання українців регіону (включаючи особливості становлення, вдосконалення й видозмін народних строїв подолян другої половини XIX – початку XXI ст.). У праці подано огляд та загальну характеристику подільського народного костюма другої половини XIX – початку XX ст. в його регіонально-локальних виявах (запропонована єдина узагальнена класифікація всіх

компонентів народної ноші українців Буковинського, Західного, Східного й Центрального Поділля другої половини XIX – початку XX ст.; створено розширені видові класифікації натільного, поясного, плечового й верхнього одягу; головних уборів; взуття; прикрас; поясів і доповнень до одягу); описано матеріали та конструктивно-художні ознаки комплексів традиційної ноші українських селян Поділля (подано характеристики різновидів матеріалів для виготовлення та оздоблення складових народного строю подолян; характерні способи крою й конструкції компонентів убрання; прийоми й техніки нанесення та розміщення декору; розкрито орнаментику й колористику прикрашання подільської ноші, а також класифіковано техніки вишивання – за ознакою частоти використання та домінуючими орнаментальними мотивами). У дослідженні висвітлено загальнонаціональні та регіональні ознаки щоденного, святкового й обрядового традиційних костюмів подолян; специфічні субрегіональні та локально-зональні композиційні техніки створення українських селянських комплексів вбрання Буковинського, Західного, Східного та Центрального Поділля.

Монографія Л. А. Іваневич є одним із перших спеціальних регіональних історико-етнографічних досліджень у вітчизняній історіографії історії культури України, в якому повноформатно і комплексно обсервується традиційний одяг українців Поділля впродовж тривалого хронологічного періоду (друга половина XIV – початок XXI ст.). Праця розкриває нові й маловідомі аспекти історії подільського вбрання, його конструктивно-художні особливості.

У рецензованій монографії узагальнено й проаналізовано значний обсяг наукових напрацювань з означеного питання. Авторка опрацювала і критично переосмислила доробок українських і зарубіжних учених другої половини XIX – початку XXI ст. Для повноцінного пізнання і представлення характерних рис і специфіки традиційного костюма всіх субрегіонів Поділля авторка досконало вивчила методом безпосереднього спостереження народний одяг 64 адміністративних районів дев'яти областей України (восьми – центрально- і південно-східних районів Тернопільської; чотирнадцяти – центральних і південних районів Хмельницької; усіх двадцяти семи районів Вінницької; трьох південних районів Житомирської; трьох західних районів Кіровоградської; одного західного району Миколаївської; трьох північних районів Одеської; трьох західних районів Черкаської та двох північних районів Чернівецької).

Вражає джерельна база праці, представлена чотирма групами різномірних матеріалів, перша з яких – це власноруч опрацьовані авторкою експонати подільських народних ансамблів із фондів і експозиційних колекцій 31-го музею; 6 приватних збірок; польові матеріали 2 центрів і 2 етнографічних лабораторій при вищих навчальних закладах (понад дві тисячі триста світлин). Другу групу складають неопубліковані матеріали з рукописних фондів та маловідомі архівні документи Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ та Державного архіву Хмельницької області; третю формують матеріали й відомості приватного листування української інтелігенції другої половини XIX – середини XX ст.; четверту утворюють фактографічні дані, описи та фотоматеріали періодики, рідкісних видань і закордонних часописів. Особливої уваги заслуговує чималий комплекс джерел, залучених дослідницею із фондів музеїв, центрів етнографічних лабораторій і приватних колекцій, значна кількість із яких уперше вводиться в науковий обіг. Масштабність залучення до аналізу широкого спектра джерел та наукової літератури досить значного хронологічного періоду дали можливість авторці повноцінно розкрити мету й завдання дослідження.

Важливе практичне значення мають розроблені авторкою додатки, які включають такі різновиди: термінологічний словник народних назв елементів подільського строю (усього 561 найменування); графічні карти-схеми побутування характерних компонентів традицій-

ного комплексу вбрання подолян (усього 11 карт); 89 малюнків типів крою та декорування одягу; 31 таблиця оздоблювальних орнаментальних мотивів вбрання українців Поділля; художні реконструкції народної носії другої половини XIX – початку XX ст., проекти сучасних моделей одягу з використанням подільських традицій та давні й сучасні світлини компонентів костюма українців Поділля та їх цілісних комплексів (усього 45 малюнків і 535 світлин).

Висновки й результати роботи та окремі її положення вже були частково оприлюднені в раніше опублікованих працях авторки, виступах і доповідях на міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях (конгресах, круглих столах тощо), що свідчить про широкоаспектну й достатню апробацію результатів історико-етнографічного дослідження.

Відзначаючи належний науково-пізнавальний рівень представленої монографічної праці, на нашу думку, праця виграла б за умови представлення графічних карт поширення колористики подільської вишивки жіночого та чоловічого одягу. Подекуди в тексті трапляються редакційно-стилістичні огріхи, що потребували б кращого науково-літературного редагування; часом текст перевантажений фактографічним матеріалом, що ускладнює його сприйняття.

Загалом, монографія Л. А. Іваневич «Традиційний одяг українців Поділля (друга половина XIX – початок XXI ст.)» є самостійною етнологічною працею, що своїм змістом та висновками істотно розширює корпус вітчизняних напрацювань із царини матеріальної культури українців. Вона збагачує українську етнографію новими науковими обсерваціями регіонально-локального розмаїття й художньо-естетичної своєрідності української культури, розкриває пізнавально-освітній потенціал етнокультури українців.

Бібліографічний опис:

[Від редакції] (2021). Олег Гринів (20.02.1940 – 18.04.2021) [некролог]. *Народна творчість та етнологія*, 2 (390), 130–131.

[Editorial] (2021). Oleh Hryniv (February 20, 1940 – April 18, 2021) [obituary]. *Folk Art and Ethnology*, 2 (390), 130–131.

ОЛЕГ ГРИНІВ

(20.02.1940 – 18.04.2021)

Колектив Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України із глибоким сумом сповіщає, що 18 квітня 2021 року відійшов у засвіти відомий український філософ, етнолог, письменник та громадський діяч Олег Іванович Гринів. Доктор філософських наук (1989), професор (1997), О. Гринів народився в с. Мала Горожанна Дрогобицької (нині – Львівської) області. У 1967 році закінчив юридичний факультет Львівського державного університету, присвятивши своє подальше життя дослідницькій і творчій роботі в наукових закладах Києва та Львова.

Олег Гринів залишив по собі вагомий науковий та науково-публіцистичний спадщину: понад 300 праць з проблем філософії, етнології, націології, політології, культурології, релігієзнавства, виданих в Україні та за кордоном.

Олег Іванович був серед співавторів одного з перших у незалежній Україні навчальних посібників з етнології «Українське народознавство» (1994). Особливо актуальною в контексті останніх років є монографія професора Гриніва «Україна і Росія : партнерство чи протистояння? Етнополітологічний аналіз». Написана ще далекого 1997 року, праця досі лишається актуальною для розуміння українсько-російських відносин. Автор намагався

спрогнозувати розвиток цих взаємин, спираючись на різні концепції російського імперіалізму та вихідної з нього геополітики. Пророчими виявилися слова дослідника: «Росія не відкинула агресивних планів поглинути Україну як колоніальну Малоросію і позбавити українську націю завойованих здобутків [...] партнерство можливе між нашими народами лише тоді, коли Москва позбудеться імперських амбіцій і підтвердить своєю діяльністю власну неагресивність». У монографії «Українська націологія: від Другої світової війни до відродження держави : історичні нариси» (2004) О. Гринів проаналізував розвиток української націологічної думки у зв'язку з впливом конкретно-історичних умов. Національна ідея для Олега Івановича – явище суспільного буття, стрижень українського державотворення.

Свої етнополітологічні дослідження професор Гринів продовжив у 2000-х роках у стінах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, працюючи разом з колегами над розробкою актуальних для українського суспільства наукових тем.

Із відходом у вічність професора Олега Гриніва українська гуманітаристика зазнала величезної втрати.

Колектив ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України

Бібліографічний опис:

[Від редакції] (2021). Богдана Фільц (14.10.1932 – 5.05.2021) [некролог]. *Народна творчість та етнологія*, 2 (390), 132–133.

[Editorial] (2021). Bohdana Filts (October 14, 1932 – May 5, 2021) [obituary]. *Folk Art and Ethnology*, 2 (390), 132–133.

БОГДАНА ФІЛЬЦ

(14.10.1932 – 5.05.2021)

Колектив Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України із сумом сповіщає, що 5 травня 2021 року відійшла у вічність знана українська композиторка та музикознавиця, докторка філософії мистецтва, багатолітня науковиця нашого Інституту Богдана Михайлівна Фільц. В ІМФЕ ім. М. Т. Рильського вона пропрацювала понад пів століття, брала участь у написанні фундаментальних академічних наукових праць: авторка п'яти монографій, розділів до багатотомної «Історії української музики», численних статей до низки енциклопедій, наукових збірників, журналів.

Водночас Б. Фільц як членкиня Національної спілки композиторів натхненно займалася творчою роботою – її самобутнє авторське мислення отримало вияв у численних музичних композиціях. Ім'я Богдани Михайлівни як композиторки добре відоме не тільки в Україні, але й далеко за її межами. Багато хорових капел та співаків виконують вокальні твори авторства Богдани Михайлівни, особливо полюбують їх дитячі співочі колективи. Яскраві й інтонаційно колоритні інструментальні опуси композиторки виконують музиканти в концертах і на міжнародних конкурсах, безліч її творів записано на аудіодиски різними виконавцями й колективами. Музика мисткині звучить у програмах міжнародних фестивалів, з академічних

естрад Білорусі, Латвії, Литви, Австрії, Великої Британії, Італії, Німеччини, Польщі, Чехії, Сербії, Словаччини, Данії, Нідерландів, Фінляндії, Франції, США, Канади й багатьох інших країн.

Імовірно, її долею опікувалося саме Провидіння, адже народилася Богдана Михайлівна 14 жовтня – у день найбільш шанованого українцями свята – Покрови Пресвятої Богородиці. Омофор Богородиці, вочевидь, оберігав її життя, бо перетерпіти все те лихо, що випало на долю її родини, пережити спроби знищення кращого інтелектуально-духовного начала української нації, піднятися над руйнівними обставинами часу й досягти вершин творчості та все-народного визнання можливо лише при допомозі вищих сил. У тих страшних перипетіях чудом вижили три сестрички, з яких Богданка була найменшою. Сирітська доля дівчат після повернення з Казахстану в повоєнний Львів була зогріта увагою видатних діячів культури – В. Барвінського, Я. Музики, А. Кос-Анатольського.

Яскраве музичне обдарування юної композиторки розвивалося під чуйним і високо-професійним вишколом Станіслава Людкевича у Львові. Пізніше, уже в Києві, в аспірантурі ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України її майстерність шліфувалася під керівництвом Льва Ревуцького. Цей винятковий факт біографії мисткині – навчання у двох титанів української музики – позначився на формуванні насамперед її національно-патріотичного світогляду. Дивуючись таланту Богдани Михайлівни та унікальному дарункові долі щодо вчителів, А. Кос-Анатольський у 1960х роках писав їй: «Беріть від Ревуцького максимум і записуйте все основне, що він Вам скаже, бо це не є буденна собі людина – це учень Лисенка! Отже, Ви будете творчою внучкою Великого Діда і дочкою не гіршого Батька!». Сьогодні ці рядки виглядають пророчо.

У «композиторській скрині» Б. Фільц – понад 400 творів різних форм і жанрів. Серед них – численні хори й пісні для дітей, хорові композиції, романси, написані на поезії Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Л. Костенко, Д. Павличка, М. Сингаївського та ін. Понад пів сотні прекрасних обробок народних пісень, зокрема колядок і щедрівок. Її сакральні хори на канонічні тексти стали окрасою репертуару багатьох дитячих та академічних капел: Великого дитячого хору Національної радіокомпанії України, дівочих хорів «Вогник» та «Зоринка», чоловічого хору «Дударик», Національної чоловічої капели ім. Л. Ревуцького, Хору ім. П. Майбороди Національної радіокомпанії України, капел «Хрещатик», «Відродження», «Благовість», «Пектораль», народної капели «Дніпро» та ін. Показово, що її пісня «Любимо землю свою» набула значення гімну української співочої малечі, апофеозно звучить у програмах хорових фестивалів і конкурсів. Уроки ювілейних дат Б. Фільц десятки концертів її творів проводилися в багатьох містах України, відбулися вони й у Польщі та США, куди було запрошено авторку.

Творча й наукова діяльність Богдани Михайлівни Фільц отримала високе визнання. Вона відзначена мистецькими преміями ім. М. Лисенка, ім. В. Косенка, Всеукраїнського конкурсу «Духовні псалми», премією «Київ» ім. Артемія Веделя. Композиторка була удостоєна звання заслуженого діяча мистецтв України та ордена Святої великомучениці Варвари.

Земний шлях Богдани Михайлівни Фільц гідний людини високих духовних чеснот. Вона виховала прекрасних синів, тішилася любов'ю своїх рідних – чоловіка, дітей, онуків, правнука. Запам'яталася всім лагідним і шляхетним ставленням до колег. Щиро цінувала музик-виконавців і завжди власноруч дарувала їм квіти.

На Великодньому тижні, весняної пори, коли квітучі сади порозкривали свої суцвіття, душа її злетіла до Горніх світів. На пам'ять про себе залишила музику та музикознавчі праці.

Колектив ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України

Вимоги до наукових статей^{*}, що подаються в журнал «Народна творчість та етнологія»

Оформлення

Стаття подається в електронному вигляді в редакторі Word for Windows 6.0 і вище, а також роздруковується на папері формату А4 шрифтом Times New Roman, кеглем 14 (малюнки, таблиці також кеглем 14) з інтервалом 1,5, без переносів. Сторінки обов'язково мають бути пронумеровані (унизу сторінки, праворуч).

Розміри полів:

- ліве – 30 мм;
- праве – 15 мм;
- верхнє – 20 мм;
- нижнє – 20 мм.

До статті обов'язково додаються:

- інформація про автора / авторів українською та англійською мовами: прізвище та ім'я (повністю); вчений ступінь (якщо є); посада та місце роботи; телефон; електронна адреса;
- розгорнуті анотації українською та англійською мовами, обсягом не менше ніж 1800 знаків кожна;
- ключові слова українською та англійською мовами;
- список літератури, оформлений згідно з вимогами ДСТУ 8302:2015 та ДСТУ 3582:2013;
- References (Увага! Позиції зі списку літератури подаються в тій самій послідовності; кириличні джерела – у перекладі англійською мовою, наведені латиницею – без змін).

Стаття має відповідати вимогам наукового стилю викладу та правилам чинного правопису. За достовірність поданої в статті інформації, зміст, правильність написання власних назв (прізвища, імена, географічні назви, назви закладів тощо) та висновки відповідальність несе автор / автори.

Ілюстрації до статей мають бути подані окремими файлами у форматі .jpg / .jpeg або .tif / .tiff роздільною здатністю не менше ніж 300 dpi.

Докладніше див.: <http://www.etnolog.org.ua>

^{*} Обсяг статті в межах 0,5–1 друкованого аркуша.

Національна академія наук України
Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського

Наукове видання

Народна творчість та етнологія
№ 2, 2021 (390)
квітень-червень

На обкладинці світлина невідомого фотографа (Дівчата в національному вбранні. Черкащина, Черкаський р-н, с. Будище, 30-і рр. ХХ ст.) з видання: Сільська фотографія Середньої Наддніпрянщини кінця ХІХ – ХХ ст. : колективна монографія / М. П. Бабак, О. С. Найден, В. К. Борисенко, М. В. Борисенко [та ін.] ; наук. ред. О. С. Найден ; відп. ред М. П. Бабак. Київ : Інтертехнологія-Черкаси, 2014. 720 с. С. 417.

Формат 60×84/8, 205×290мм

Умов. друк. арк. 15,57

Обл. вид. арк. 12,45

Наклад 280 прим.

Адреса редакції: 01001 Київ-1, вул. Грушевського, 4
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 1831 від 07.06.2004